

પાવણ

જયેશ્વર મેથાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોમ્પીયુટર વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૧૪૬

કિંમત

૧.૪૦૦

ગ્રંથનામ

વેપિશાળ

વર્ગિક

૬-૩

વે વિ શા ળ

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પુ લ છા ળ કા ર્યા લ ય
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

પ્રકાશક :
ઝવેરચંદ મેઘાણી
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

આવૃત્તિ પહેલી :: જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯

સવા રૂપિયે।

: મુદ્રક :
મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય,
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

મુદ્રણદોષ : કોઈ કોઈ સ્થળે સુખલાલ અને ખુશ્લાલ એ બે નામેના
ગોરાળો થઈ ગયો છે તે સુધારી લેવા વાચકોને વિનંતિ છે.

અર્પણ

પુત્રી ઇફને

અનુક્રમણિકા

	૫૪		૫૪
૧ સાસરિયાંની ધમકી	૧	૨૦ હિલકાપાત	૧૪૪
૨ 'પીલી જોષએ'	૬	૨૧ આ સવારી ક્યાંથી ?	૧૫૨
૩ પહેલું મિલન	૧૧	૨૨ સાણસામા સપડાયા	૧૬૫
૪ વિજયચંદ્રનું વ્યક્તિત્વ	૨૫	૨૩ પહેલી ચકાસણી	૧૭૮
૫ ઇસ્પતાલમાં	૩૧	૨૪ સસરાનું ઘર	૧૯૩
૬ નર્સ લીના	૩૭	૨૫ મરતા મુખમાં	
૭ પરોણા આવ્યો	૪૭	પ્રતિજ્ઞાનું પાણી	૨૦૪
૮ શન્ય ધરતી એ સહિયરો		૨૬ અનુક્રમણિકાની પહેલી	
લાલુ અને ભત્રીજા	૫૨	સરવાણી	૨૧૮
૯ મિછાનાની સમસ્યા	૫૮	૨૭ બેવડું કાણુ ?	૨૨૪
૧૦ જીવાન પુત્રીની		૨૮ દુઃખનું સમૂહભોજન	૨૩૦
આકૃતમાંથી	૬૪	૨૯ પત્નીની જમાદારી	૨૩૫
૧૧ ખાલી પડેલું મિછાનું	૬૯	૩૦ 'સાહેબજી !'	૨૪૪
૧૨ ખુશાલભાઈની ખોપરી	૭૯	૩૧ દિયર અને ભોળાઈ	૨૫૧
૧૩ કામે લાગી જ	૯૦	૩૨ કળ્યાનો કાયર !	૨૫૮
૧૪ અંગલી પરતી વાતો	૯૫	૩૩ વિજયચંદ્રનો વિજય	૨૬૭
૧૫ ભાલુનું ગુપ્ત કંદન	૧૦૦	૩૪ બલે આવતા !	૨૭૨
૧૬ બોલ્યું ચાલ્યું		૩૫ ભાલુનું લગ્નસામ્રાજ્ય	૨૭૮
માફ કરજો !	૧૦૭	૩૬ 'આજની ધડી	
૧૭ તાલીમ શરૂ થાય છે	૧૧૬	રણીઆમણી'	૨૮૬
૧૮ નહિ છોડું	૧૩૦	૩૭ 'મારી લાડકી'	૨૯૮
૧૯ લીનાને ઘેર	૧૩૬		

પ્રકરણ પહેલું

સાસરિયાંની ધમકી

શનિવારની અધરાત હતી. પેઢીના માલનો રોક લેવાતો હતો. મોટા શેઠ ધુવાંપુવાં થતા હતા. રવિવારની રજા પાળવાનો નિયમ નાના શેઠે પોતાની ગેરહાજરીનો લાલ લર્ધ દાખલ કરી દીધો હતો, તેની ખચ પોતે દેશમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે જ પોતાને પડી હતી. પોતે નાના શેઠને એકાંતે ઘણો ઠપકો આપ્યો હતો. પણ ખન્ને સંપીલા હતા. પેઢીની પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા. મોંકાણુ તો પાછી નાના શેઠે રવિવારની રજા લેખીત કરી આપવામાં જ વાળી હતી. મહેતાઓને એક મંડળ-કલમ જેવું કરાવી આપ્યું હતું. એ બધા પર એકાએક હુમલો કરવાને બદલે, મહેતાઓ સામે ચાલીને જ રવિવારે પાછા સોપે ને એક અમાસનો જ અણાળો પાછો માગી લે તેવો અંજમ લાવવાનો મોટા શેઠનો સંકલ્પ હતો. એટલે તેમણે શનિવારની રાત કામ ખેંચાવવાનું આદ્યું હતું. પોતે અંતઃકરણપૂર્વક એવી માન્યતા ધરાવતા કે રવિવારે પાળવાથી નોકરોનું અહિત વધે છે, તેઓ નાહક રજાપાટ કરી બે પાંચ રૂપિયા ભાંગી નાખે છે, ને પાછા સોમવારે ચિત્ત કામમાં ચોંટતું નથી તે પોતાની જાત માહેતીની

વાત હતી. તેમણે ફરજ પાડીને નહિ પણ સમજપૂર્વકનો નિર્ણય લેવ-
રાવવા આ શનિવારોની રાત લાગત ખેંચાવવા માંડી.

એક શનિવારે—રાત્રે અગીઆર વાગે ઘેર એમના પર ટેલીફોન
આવ્યો કે સુખલાલને લોહીની સખત નાખોરી કુટી છે. એમુદ્ધ જોવા
બની ગયો છે.

“તદ્દન તકલાદી છોકરો છે. ફૂટી બદામ પણ કાઢ આપે તેમ
નથી. આપણો જમાઈ થયો એ જાણે આપણો ગુન્હો ! તકલીફ જ
ન આપેને ડીલને ! મોકલું છું મોટર, દવાખાને મૂકી આવો.”

મોટા શેડે ટેલીફોનમાં જવાબ આપ્યો. મોટર મોકલી. સુખલાલ
દવાખાને પહોંચ્યો, માંદગી લંબાયે ગઈ.

જીવાન સુખલાલ નાના શેડનો જમાઈ હતો. લગ્ન હજુ નહોતાં
થયાં. સગપણ તો બેડિ કુટુંબો સમાન કક્ષા પર હતાં, એટલે કે
સુખલાલના આપ તેમ જ આ બેડિ શેડલાઈઓ વતનના! ગામડામાં
નાની હાટડીઓ રાખી કપાસ, ધાસલેટ અને ગંધારું ઘી વેચતા
ત્યાર વેળાનું થયેલું હતું. પણ તે પછી સુખલાલના આપ પોતાની
માંદી પત્નીની સદાની સારવારમાં રોકાઈને ગામડે જ પડ્યા રહ્યા
ત્યારે આ વેરાઈ ભાઈઓ એક મુનિશ્રીનું વચન ફળ્યે વિજ્ઞાયતી કાપ-
ડના ધંધામાં પડી મુંઝઈ ખાતે મોટરવાળા બન્યા. તેમણે સુખલાલ
વેરે વરાવેલી દીકરી સંતોકનું નામ બદલી સુશીલા પાડ્યું, અને
એમની પત્નીઓએ દોઢીઆ સાડલા ઉતારી પાંચ હાથની સાડીઓ
ચડાવી, કપડાંનાં સ્થાન ફૂલેલ બાંયના પોલકાને ને પછી બ્લાઉઝને
આપ્યાં, ને નાનાની વહુએ તો ‘સ’ ને બદલે પ્રત્યેક ઠેકાણે ‘ચ’
ઉચ્ચાર કરવાને! આગ્રહ રાખી ‘સાચું છે’ ને બદલે ‘ચાચું છે’
બોલવાની બૂલો વધારી અને સંતોકમાંથી સુશીલા બનાવેલી પુત્રીને

માટે ઘેરે સંગીત, સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજી, એમ ત્રણ શિક્ષકો રાખ્યા. સુશીલા નાનપણથી જ પૂરી સાડી પહેત્તી થઇ ગઇ.

પછી તો મૂંઝવણ બસ એક જ રહી હતી. આવી નમણી ને સંસ્કારી પુત્રીનું સગપણ પેલા સુખલાલની સાથે શી રીતે ચાલુ રાખવું?

સુખલાલના બાપને ઘણું ઘણું સમજાવવામાં આવ્યા હતા કે જમાઇને અમારી જોડે મુંબઇ મોકલો, ભણાવીએ, ગણાવીએ, ને પછી કામે લગાડીએ. સુખલાલના બાપે તો સુખલાલને કહ્યું હતું કે ‘ભાઇ, તારું જો સુધરતું હોય તો તું જા.’ પણ સુખલાલનું મન માનતું નહોતું. મા લાખી માંદગીમાં પડ્યાં હતાં તેની સતત સાસ્વાર એકલો બાપ શી રીતે કરવાનો હતો? નાનાં ભાંડરને કોણ રાંધી ખવરાવવાનું હતું? જેવી તેવી ચાલતી દુકાનને પણ કોણ ચાલુ રાખી શકે તેવું હતું?

સુખલાલે પિતાનું કહેવું પણ ન માન્યું ત્યારે માંદી-માએ એક દિવસ સુખલાલને પોતાની પાસે એકાંતે તેડાવીને ખાટલે બેસાડી સમજાવી હતી કે ‘બીજું તો કાંઇ નહિ ભાઇ, પણ વખત છે ને.....મેટાં આબરૂદાર છે.....એટલે.....મન ઊઠી જાય..... તો.....વેશબાળ ફેક કરે માડી! ને એવું થાય તો અમારું જીવ્યું એર થઇ જાય.”

માએ સંભારી આપેલો આ મુદ્દો સુખલાલને માટે નવીન જ માહેતી જેવો બન્યો. વેવિશાળ ફેક કરવાનું કારણ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ઊભું થઇ ગયું છે તેની સુખલાલને સરત જ નહોતી રહી. માએ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરી:-

“એક તો ઇશ્વરે એનો દાડો વાળ્યો છે. બીજું કન્યા પાછી-ખમા! શેરમાં હજારો રૂપિયાને ખરચે ભણતર ભણે છે. જે ત્યાં જઇને આવે

છે તે સારા સમાચાર આપી જાય છે કે કન્યા હાડેતી બની છે, ગળું ફરી ગઇ છે, વાને બિઘડી ગઇ છે. એ બધાં ય વાનાં વિચારવાં જોવે માડી ! તમારો સંસાર બધાઇ જાય, વયમાં વિધન ન આવે તો બસ, મારે કાંઇ કાઢતી ચાકરી જોતી નથી. તું તારે સુખેથી તારા સાસરા રાખે ત્યાં રહીને ભણતર ભણુ, ને કન્યાના જેવો જ પાવરદા બન.”

“બા,” સુખલાલે જીભને તાળવે ફેરવીને બોલવા પ્રયત્ન કર્યો : “મને ત્યાં નહિ ગમે.”

“નહિ કમ ગમે ?” ને માંદુ માતૃ-મેાં મલકાયું : “રૂડી વહુ તો ત્યાં હશે.”

“એટલે જ નહિ ગમે બા !” સુખલાલનો ચહેરો હસવાને બદલે લેવાઇ ગયો, એની આંખોમાં જળજળિયાં હતાં.

એ કહી કે સમજતી ન શક્યો, પણ એની પાસે જો બાપા-ભાંડોળ હોત તો એણે કહી નાખ્યું હોત કે “સતોકડીમાંથી સુશીલા બની ચૂકેલી કન્યા મારી લાયકાતનું રોજરોજ માપ લીધા જ કરશે. મારે તો સતત એને લાયક બનવા માટે જ મહેનત કરવી રહેશે. ને હું મૂંઝાઇ જઇશ.”

“તારા મનમાં તું સૂઝે એ ઘોડા ઘડતો હોય બાપ,” માએ મહામહેનતે કહ્યું, “પણ સગપણ તૂટયે અમારું જીવ્યું ઝેર થાશે, ને પાછળ તારાં આ ભાંડરડાંને કાંઈ નાળીએર લેવા કે દેવા નહિ ડોકાય. વળી એવી પદ્મમણી કન્યા આજ પંદર વરસના વેશવાળ પછી પાસકા ઘરમાં જઇને હડિણે હોંચકશે તો એ તારા બાપથી કે મારાથી આ અવસ્થાએ હવે નહિ સહેવાય. મારી આંતરડી આવી કકળી રહી છે માટે તને હું ફરી ફરી કહું છું કે જા બાપા.”

છેલ્લો કાગળ પણ મુંબઈથી સુખલાલના મોટા સસરાએ ભારી આકરો લખ્યો હતો. “હવે જે સુખલાલને ખહાર ન કાઢવો હોય તો આખરી ચેતવણી સમજજો. અમે કાંઈ દીકરીને વેચી નથી. અમારે પેટના છોરને જાણી જુઝીને કુવામાં નથી ધકેલવું. સુખલાલે જમાઈ રહેવું હશે તો લાયક બનવું પડશે. આંહી આવીને ભણવું હશે તો ભણાવશું ને ધંધો કરવો હશે તો દુકાનો ક્યાં ઓછી છે ? બાકી તમે જે એમ સમજી બેઠા હો કે અમારી સુશીલા આકડે લાગેલ મધ છે, તો તમે ખાંડ ખાવ છો શેઠ. થોડાડ ગામનાં ધૂડિયાં ખોરડાંમાં જાણાંના અને તલસરાંના ધૂમાડા ફૂંકવા સાર દીકરીને કાંઈ ભણાવવું નથી શેઠ ! જેવો વિચાર હોય તેવો લખી જણાવજો, એટલે અમે નાતને જાહેર કરી દઈએ.”

આ કાગળમાં સંપૂર્ણ ધમકી હતી. સુખલાલના પિતાને તે દિવસ ખાવું ભાવ્યું નહિ, અને પિતા તેમ જ મોટાભાઈ ઝાંખા દેખાયા એટલે માતાને સ્થાને મહામહેનતે રાંધણું કરનારી નાના, પાતળા, પુરો રોટલો પકડી પણ ન શકનારા હાથવાળી બહેન સૂરજે પણ ન ખાધું, ને નાનેરો ભાઈ પણ ખાધું ન ખાધું કરીને નિશાળે ચાલ્યો ગયો.

તે પછી ચોથે જ દિવસે સુખલાલને મુંબઈ જવા ઉપડવું પડ્યું. ગામ નજીકના કસ્યામાં ઝટ ઝટ પહેાંચી જઈને એણે કાલરવાળાં ખમીસ અને કાટ સીવડાવી લીધાં. બૂટ પણ નવાં લઈને પહેર્યાં. બહેને આ નવીન પોશાકમાં કાણુ જાણે શાથી પણ ન શોભતા ભાઈને તેલના રેગાડા રેલાવતો ચાંદલો કર્યો. ને મરતી માએ ‘ઘણું જીવો’ના આશિર્વાદ દેવા બહુ મહેનતે પતિને ટેકે ટેકે બેઠી થઈ દોરડી જેવા હાથ સુખલાલના નીચે ઢોળા માથા સુધી લંબાવ્યા.

પ્રકરણ બીજું

‘પીલી જોમએ’

“એને આંહી ઘેરે લાવશે મા, સુશીલાને નાહક અટાણુથી જ ધ્રાશોકા પડશે.” સુશીલાની બાએ પતિને, એટલે કે નાના શેઠને, સુખલાલના આવવાની આગલી રાતે જ ભલામણ આપેલી.

“તો ભલે પેટા ઉપર જ સૂવા બેસવાનું રાખશું.” નાના શેઠે કમ્પૂલ કરી લીધું.

સવાર પડ્યું. જમાઈને ગાડી પર લેવા જવા માટે મોટર કાઢવાની નાના ભાઈએ વરંધી આપી, તે સાંભળીને મોટા શેઠે ઠપકા આપ્યો : “મોટર મોકલીને અત્યારથી જ શા માટે છોડરાને મોટાઈનો કેફ ચડાવવો? ઘોડાગાડી ભાડે કરીને લઈ આવશે માણસ.”

“ના...આ...તો...હું આંટો મારતો આવું ને ઉતારતો આવું.” નાના શેઠે ડર ખાઈને કહ્યું.

“તારે જવાની જરૂર નથી, અત્યારથી એને બગાડવો રહેવા દે બાપા ! અને હજી કેને ખબર છે, આપણે આંધળુક્રિયાં નથી કરવાં,

છાકરીનું બહુ બરાબર તપાસવું જોશે, હજી કંઈ બગડી નથી ગયું. ટાઢે પાણીએ ખસ કાઢી શકાતી હોય તો ઉનું મૂકવાની શી ઉતાવળ છે?”

એટલામાં તો બેઉ ભાઈઓ બેસા હતા ત્યાં સુશીલા દાતણ મૂકવા આવી. એનું મોં રોજના જેવું પ્રકુલ્લ નહોતું. પાણીના લોટા, બે લીલાં દાતણ, અને મીઠાની શીશી મૂકીને એ ચૂપચાપ ચાલી ગઈ.

“છાકરીના મન ઉપર અત્યાચારી જ ઝાંખપ ઢળી ગઈ છે, જોયું ને?” મોટા શેડે દાતણ છૂંદતાં છૂંદતાં કહ્યું.

નાનો ભાઈ મુંઝે મોંએ દાતણ ચાવવા લાગ્યો.

“બ્રાણીઆ !” મોટા શેડે શાક લઈને આવનાર ગુમાસ્તાને કહી દીધું: “રેશને જ, ને થોડવાડથી સુખલાલ આવે છે તેને ઉતારી પેઠી ઉપર લઈ જાજે. તમારી સૌની સાથે ઉતારો રાખજો.”

“મને જઈ આવવા દીધો હોત !” નાના શેડે ફરી એક વાર ડરતે ડરતે ધમ્મજા બતાવી.

“પણ એવી શી જરૂર છે ?” મોટા ભાઈએ મ્હોં પર સખ્તાઈ આણીને કહ્યું. “હું કહું તેમ કરતો આવ્યને બાપા ! ઠાલી શીદ ફજેતી કરાવ છ ?”

પછી તો નાના શેડે ચૂપકીદી પકડીને દાતણ પતાવી લીધું. ચહા પીને પેઠી પર ગયા ત્યારે સુખલાલ આવીને બેઠો હતો. એણે બેઉ સસરાઓને મૂંગા જોજો કર્યા, જવાબમાં મોટા શેડે ફક્ત “આવો” એટલો જ શબ્દ કહ્યો.

સુખલાલની બાજુમાં, તે વખતે હોટેલની ચહાના કપ રકાબી પડ્યાં હતાં. ચહા પીવાઈ ગઈ હતી.

“બેવફૂફ !” મોટા શેઠે પેઠી પરના ધાટીને તડકાવ્યો: “લાન છે કે નહિ? કપ તો હટાવી લે આંહીથી.”

એ કપકાનાં તીસું નિશાન તો પોતે જ હતો એમ સુખલાલને પોતે ગામડાંમાંથી ચાલ્યો આવતો હોવા છતાં લાગ્યા વગર રહ્યું નહિ. એણે જાતે કપ-રકાબી ઉપાડીને ધાટી તરફ હાથ લંબાવ્યો.

“ત્યાં જરા ભીનું કપડું લાવીને લૂછી નાખજે.” મોટા શેઠે ધાટીને નવી સૂચના આપી. એ પ્રત્યેક આજ્ઞા અને મહેતાઓ ગુમાસ્તાઓને ગતિમાન કરી દેવાની એમના હરએક શબ્દની એ ગરમી એમ સ્પષ્ટ સુચવતી હતી કે તાજ સાંપડેલી આસામી હજી મોટા શેઠને કારે કારાં પહેરી લીધેલાં કપડાંની માફક બંધ બેસતી થઈ નહોતી. વધુમાં વધુ તો એમને સુખલાલ પોતાની લાંબી ગાદીનો એક ખૂણો દબાવીને બેઠેલો તે સ્થિતિ સાલતી હતી.

ગાદી પર બેસવાનો સુખલાલને ખાસ કશો મોહ નહોતો, પણ એને સ્ટેશનથી લઈ આવનાર ગુમાસ્તાએ જ એ બેઠક ખતાવી હતી. પોતે જ બિલટાનો વિવેક રાખીને, અથવા કહો કે ડરતો ડરતો છેક ગાદીની કાર પર બેઠો હતો, પણ મોટા શેઠનું ધ્યાન બેચેન બની વારંવાર પોતાની ડાબી બાજુએ બેઠેલા સુખલાલ તરફ કતરાતું હતું. પછી તો સુખલાલ એમની પ્રત્યેક નજરના ડેલા અનુભવતો ધીરે ધીરે છેક જ નીચે બિતરી ગયો.

“કેમ છે તમારી માને?” ઘણા વખત બાદ મોટા શેઠે પૂછ્યું. પણ એ પૂછવાની રીત એવી હતી કે કેમ જાણે સુખલાલની માતાએ બિમાર પડવામાં મોટા સસરાનો કાંઈ ખાસ અપરાધ કર્યો હોય અથવા ઢોંગ આદર્યો હોય.

“સારું છે.” સુખલાલે એમ માન્યું કે માતાની બિમારી વર્ણવવી

અથવા જણાવવી એ પણ આહીં મુંબઈમાં એક પ્રકારની અસંબ્યતા મળાય. જવાબ દેવાની આટલી તક મળતાં એણે ઉમેર્યું કે “મારા બાપાએ ને મારી બાએ સૌને બહુજ સંભાર્યાં છે.”

એનો જવાબ આપવાની જરૂર મોટા શેઠને લાગી નહિ. અને સુભાગ્યે ટપાલ પણ આવી પહોંચી તે વાંચવામાં પોતે પડી ગયા.

દરમ્યાન નાના શેઠ તો પોતાની ઓફિસવાળા પાછલા ભાગમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ટપાલ વાંચી લખને મોટા શેઠ ઓફિસમાં દાખલ થયા.

બેસીને પંખી નાનાભાઈને કહ્યું: “જોઈ લીધીને શિક્ષક ?”

“દુખળા બહુ પડી ગયા દેખાય છે. પાંચ વરસ પહેલાં તો.....”

“પણ પાંચ વરસ પેલાંની કાં મોંઝય ? પરણે છે એનાં ગીત ગાને ? આમાં તને કાંઈ બોંણી લાગે છે ? છે સ્ત્રી જેવું નામ ?”

“આંહી ઠીક થઈ રહેશે.”

“રાજ બાદશા’ જેવી વાત કરવી રે’વા દે તું ભાઈ ! રે’વા દે હવે. ને મારે મારી એકની એક છોકરીનો ભવ નથી સળગાવી દેવો.”

બેઉ ભાઈ વચ્ચે એક જ સંતાન સુશીલા હતી. મોટા ભાઈનાં પત્નીને ફરજેંદ થએલાં પણ જીવેલાં નહિ. સુશીલા જ એમના સકળ સંતોષનું સાધન હતી. મોટા ભાઈને વારસદાર મેળવવા માટે ફરી પરણવાનું ઘણાંએ કહ્યું હતું, પણ પ્રત્યેક માણસના જીવનમાં પ્રકાશ અને હાયા બેઉ હોય છે તેમ આ મોટા શેઠનો આત્મપ્રકાશ ચુસ્ત એકપત્નીત્વમાં પ્રકટતો હતો. એણે તો પોતાના સમસ્ત વારસાની માલિક સુશીલાને જ માની હતી.

“પણ તેનું હવે કરવું શું?”

“કરવું તો પડશે જ ને. જોઈએ, કામે લગાડી જોઈએ, વેળુમાંથી તેલ કાઢવા જેવી વાત લાગે છે, છતાં આપણે તો પીલી જોઈએ.”

પછી તો ‘પીલી જોઈએ’ એ મોટા શેઠનો બોલ શબ્દશઃ સાર્થક થયો. એમણે સુખલાલને સામાન્ય ઉમેદવારની જેમ પેઢીના મહેનત-ભર્યા કામમાં ધકેલી દીધો. સુખલાલ પણ કેડચ બાંધીને, જમાપણાની પરીક્ષા આપવા લાગ્યો. એણે પોતાની માનહાનિના વિચાર દૂર મેલ્યા. રાતે સૂવા જતી વેળાએ માંદી માતાના બોલનો એ જાણે માનસિક જાપ કરતો કે “સગપણુ જો તૂટશે ને ભાઈ, તો અમારાં જીવતરમાં ઝેર ભળી જશે.”

પ્રકરણ ત્રીજું

પહેલું મિલન

આ બાદ ત્રણેક મહિને સુખલાલે સુશીલાને પહેલ વહેલી દીધી. વચ્ચે બેક વાર સસરાએ જમવા નોતર્યો હતો ત્યારે પોતાની સાથે મોટરમાં જ લાવીને જમાડી તુર્ત મોટરમાં પેઢી પર મોકલી દીધેલ. જમતાં જમતાં એણે ફક્ત એટલો જ ટોંકા કાઢ્યો સાંભળેલ કે ‘સુશીલા બહેનને મૂકીને મોટર પાછી જલદી લાવજો.’ એટલે એણે અનુમાન બાંધ્યું હતું કે કન્યા મોટરમાં બેસીને ક્યાંક બહાર જતી હશે. લણવા જતી હશે? ભરવા ગૂંથવા કે સંગીત શીખવા જતી હશે? બજારમાં સાડીઓ ને સાડીની પીનો લેવા જતી હશે? એવા પ્રશ્નો ઉઠ્યા, ને જમતો જમતો સુખલાલ મનથી તો મુંબપના કેટલા ય પ્રદેશોની ટાંટીયાતોડ કરતો રહ્યો.

પાછી પેઢી પર પાછા જતી વખતે મોટરમાં મોખરે પોતે શોકરની જોડાજોડ બેઠો ત્યારે પાછળની કમ સીટ પર સુશીલા કેવી જાણી બેસતી હશે તે પણ એણે કદપી નેએલું. એની નાસિકેન્દ્રિયે મોટરમાં રહી ગયેલી કાઠ માતેલી ખુશબોનાં પરમાણુઓ પણ પીવા પસંદ

કરેલાં. પણ એ બધું એટલું તો ગ્રામ્ય પદ્ધતિનું હતું કે ન તો કદાપિ સુખલાલ એ મનોનુભવોને ભાષામાં મૂકી શકે કે ન કોઇ કવિ-વાણીને પણ આવા ગ્રામિણીની મનોવેદના કલ્પવી માફક આવે.

એક જ માણસની સુખલાલને ઈર્ષ્યા આવી હતી. મોટરના શોકરની. એની પાસે સુશીલાનો રજ રજ ધતિહાસ હશે. એની સામેના નાનકડા દર્પણમાં સુશીલાનું પ્રતિબિમ્બ રોજે રોજ પડતું હશે. સુશીલા જે કશાં તેલ અતરો કે પુષ્પો ધારણ કરતી હશે તેની ખુશમોતો રાંક-ધરવ તો આ શોકર જ કરતો હશે ને !

ઘણી ઘણી વાર એ બધી વાતો શોકરને પૂછી જોવાની નાદાન ધમ્જાને વારંવાર દાખી દેતો એ બેડો રહેતો હતો-એટલે કે પેઠીનું કામ કર્યા કરતો.

ત્રણેક મહિના પછી ફરીની ભરપૂર મોસમ હતી. અમાસની રજ આવતી હતી. મોટા શેકને બહુ બહુ સતાવી રહેનારું એક ગુમડું માંડ માંડ મટયું હતું, એટલે એમની ધમ્જાથી આખા કુટુંબની તેમ જ પેઠીના સ્ટાફની એક ઊંઝાણી ગોઠવાઇ હતી. જી. આઇ. પી. રેલવેના એક પરામાં પહોંચીને નજીક સ્નેહીઓનો એક ખાલી બંગલો હતો. ચૌદશની આગલી આખી રાત સ્ટાફના જીવાનોએ મીઠાના માટલાથી માંડીને ફરીના ટોપલા સુધીની તમામ ચીજો ત્યાં પહોંચતી કરવાની ધમાલ બોલાવી.

સુખલાલ એ વૈતરામાં શામિલ હતો, મુંબઇ આવ્યા પછી એના શરીરને પોષણ પૂરું મળતું નહિ. કેમકે એને રાત દિવસ એક બાબુથી થોડવાડના કુટુંબીજનોના અને બીજી બાબુથી સુશીલાના વિચારો કર્યા જ કરવાની ટેવ પડી હતી. આ રાત્રિયે એણે વધુ જોરથી મહેનત કરી, કેમકે આખા દિવસની ઊંઝાણીમાં ક્યાંઇક ને ક્યાંઇક એકાદી વાર તો

સુશીલાને જોઈ લેવાની એને ધારણા હતી. એ ધારણાના કૃત્રિમ જોર પર વધુ પડતો વિશ્વાસ મૂકીને સુખલાલે આખી રાત સામાનની લે લાવ કરી. તે રાતે એની છાતીમાં પહેલો સટાકો બોલ્યો.

આ સટાકો પેઠી પર ખેંચેલી કામગરીની પહેલી પહોંચ લઈ આવનારો કાસદ હતો. સુખલાલ પાસેથી કામ લેવાની ગુમાસ્તાઓની આવડતનો એ અંગમ હતો.

‘ક્યાં ગયા સુખલાલ શેઠ !’ ‘શું’ કરે છે સુખલાલ શેઠ !’ ‘આ કામ એમને બહુ ફાવશે.’ વગેરે વગેરે વાક્યો પેઠીના નોકરો, સુખલાલ જે જરીકે પગ વાળીને બેઠો હોય તો તૂર્તજ શેઠના સાંભળ્યામાં આવે એ રીતે બોલતા. એટલે સુખલાલ જ્યાં હોય ત્યાંથી બેઠો થઈ જતો. નોકરોને એ રીતે સુખલાલ આમોદનું તેમ જ રાહતનું સાધન થઈ પડેલો. આંહી ઉગ્રણીમાં પણ સુખલાલને એ જ ખઠીક લાગી એટલે એણે પેઠી માયલા મુખ્ય મસ્કરીખોર ‘પ્રાણીયા’ ઉર્ફે પ્રાણજીવનને હાથે પગે લાગી ફક્ત કેરીનો રસ કાઢવા જ બેસી જવાની મહેરબાની માગી લીધી.

“અરે હવે રાખો રાખો ભાઈસાખ !” પ્રાણીયાએ મસ્કરી કરી; “એક દિવસ તો તમે જ આ બધાના ધણી થવાના છો ને? ઠાલા અમને કાં આમ ભૂંડા લગાડે?”

સુખલાલ સમજતો કે બોલનાર જે બોલે છે તેનાથી ઉલટું જ માને છે. પણ એ સમજણુ સ્પષ્ટ ન થઈ શકે તેવી હતી. સુખલાલ ફક્ત ‘ભાઈસાખ, ભાઈસાખ’ જ કરતો રહ્યો.

“સાંભળો !” એમ કરીને પેલા મસ્કરીખોરે, સ્ટાફના ‘દાદા’ ગણાતા પ્રાણીયાએ સુખલાલને એક બાળુ લઈ જઈને કહ્યું: “તમારા પેટમાં આજ પાપ છે.”

“શું પાપ?”

“કહી દઉં ?”

“કંઈ જ નથી.”

“તમારો...ધરાદો...આજ રોજ...આ સ્થાનને વિષે.....સુશીલા
બહેનને.....મળવાનો...છે !”

છાતીમાં બીજો સખાકો આવ્યો. છતાં સુખલાલે હસવું ચાલુ
રાખ્યું. ને એટલું જ કહ્યું, “મને નિરાંતે બેસીને કામ કરવા દો. મારા
નામનું બુમરાણ ન મચાવશો.”

“તો વચન આપો.”

“શું ?”

“કે સુશીલા બહેનને ખિલકુલ મળવું નહિ.”

“અરે લલા માણસ, મારો જીવ જાય છે.”

“ના, એમ નહિ છોડી શકાય તમને. કાલ આપો, કે સુશીલા
બહેન ચાહીને બોલાવે તો પણ બોલવું નહિ.”

“પ્રાણજીવન ભાષ, હવે ચૂપ કરોને બાપા !”

એ રગરગાટથી તો ઉલટાનો આગળ વધતો ‘પ્રાણીયો’ જરા મોટે
ઘાંટે કહેવા લાગ્યો કે “રમાલ કે વીંટી આપવાં નહિ.”

“કૃપા કરીને—”

“પ્રેમપત્રો અરસપરસ આપવા નહિ.”

વધુ અવાજ કાઢીને, પણ બીજા કોઈ ન સમજે તેવા ગોટાળીયા
શબ્દે, પ્રાણજીવન જીલમ ઉપર જીલમ કરતો રહ્યો.

“છે કમૂલ ?”

“કમૂલ ભાષ કમૂલ ! કોણ આવવાનું છે, ને શી વાત છે ? મને

મરી રહેવા દો ને પ્રાણજીવનભાષ.” સુખલાલે એક વિશેષ સટાકાની વેદના અનુભવી.

પ્રાણજીવને રહેમદિલી કરી. સુખલાલ રસોડાની બાજુના ખંડમાં ફરીઓ ઘોળનારાઓની સાથે બેસી ગયો. પ્રાણજીવને તમામને કહી દીધું, “સુખલાલ શેઠને આ કામ પરથી કાઢએ ઉઠાડવાનું નથી. દોડદોડ કરાવવાની નથી, એ બિમાર છે.”

ફરી ઘોળતાં ઘોળતાં છાતીનો દુઃખાવો વધતો જતો હતો અને સૌના ‘દાદા’ પ્રાણજીવને ચેતાવેલા ગુમાસ્તાઓ જો કે સુખલાલની સીધી મસ્કરી નહોતા કરતા, તો પણ કાંઈ ને કાંઈ બહાને સુશીલા-બહેનનું પાત્ર વચ્ચે લાવી ઊભું રાખતા.

“અરે ભાઈ, આ ફરી તો સુશીલાબહેને જ પાસ કરી-સારામાં સારી તો એમણે પાસ કરેલી જ નીવડી.”

“સુશીલાબહેનને ફરીની પરખ કાણ જાણે કુદસ્તી જ છે હો !”

“એ કાંઈ શીખવી થોડી શીખાય છે ?”

“સુશીલાબહેન જે કાલે મોટરમાં મારી સાથે ન હોત તો મારી તો અભાગ્ય જ બોલી જત, કેમકે મેં પાંચ મણનો જે ઢગલો પસંદ કરેલો, તે માયલી જીવો, આ દસે દસ શેર લીધેલી તે ખાટી નીકળી. સુશીલાબહેને જ મને એ ઢગલો લેતો વાર્યો હતો. એણે કહેલું કે ‘દયાળીયા, મને આમાં અંદરથી ઊંડી ઊંડી ખાટી બાશ આવે છે.’”

“એમના મોસાળમાં આંખા ઘણા થાય છે, એટલે ત્યાંનો અનુભવ હોવો જોઈએ.”

“આંખા તો આ ઓતમચંદની વહુને પિયર પણ ક્યાં ઓછા થાય છે ? તો એની વહુને કાં ફરીનું પારખું નથી ? વાતો કરો છો તે કાલા !”

“આ દયાળુ હમેશાં સુશીલા બહેનનો પક્ષ બહુ ખેંચે.”

“એમનામાં એવા ગુણ છે, આવડત છે, એને કોઈ બેવકૂફ બનાવી નય ! એ તો રામ રામ લગ્ને.”

કુરીઓ ઘોળવાનો શક્તિ તેમજ રસિકતાને અખૂટ રાખનારં ઝરાયું આ સુશીલા બહેનનું નામ થઈ પડ્યું. બધા સામસામા જોઈ જોઈ વાતો કરતા હતા, જિંયું નહોતો જોઈ શકતો એક સુખલાલ. એણે કષ્ટ પામી પામીને આખરે સૌને પૂછ્યું : “જરાક હું સૂઈ લઉં ? છાતીમાં દુઃખાવો થાય છે.”

“સૂવોને આપા ! તમને જમાઈને ના પાડવાની કોની મગદૂર છે ! દ્યો ગાદલું લાવી આપું ? એ ચોથા ખંડમાં પલંગ પડ્યો. ત્યાં જઈને પોદોને આપલા !”

એવા વ્યંગને કાને ધરવાની વેળા નહોતી રહી. સુખલાલનો દેહ લાદી પર જ લંબાયો, ને એ પડખું ફેરવીને સૂતો. છાતીને એણે દેખાવી રાખી હતી.

“હાલો, શેઠ સૌને બોલાવે છે.” એક માણસે આવી ખબર આપ્યા. “તળાવમાં નાવા પડવાનું છે. રસ કાઢી કરીને જલદી આવી પહોંચવાનું છે.”

“મઝા થઈ, ભાઈ ! જમી ગઈ ભાઈ !” એમ બોલતા સીએ ઝપાટો રાખ્યો. સુખલાલને સૂતો મૂકીને તમામ તળાવમાં નહાવા ઉપડી ગયા, જતાં જતાં એમણે દયા ખાધી, ‘એને બચાડાને પડ્યો રે’વા દેને !’

સુખલાલને કાગાનીંદર આવી ગઈ હતી એટલે બીજાએ હાથ ધોતે ધોતે વધુ સ્પષ્ટ દયા દેખાડી : “કેવો મુરખનો સરદાર છે ! હજી ય

પડ્યો છે આંહી ને આંહી, હજી એને આશા છે. આવ્યો મોટો શેક જોયો છે ! ધક્કો મારીને કાઢશે.”

“પણ રોક્યો છે શા માટે?”

“ફારગતી લખાવી લેવાના છે. ખતર છે?”

“શી ફારગતી?”

“કે હું પોતે માણસમાં નથી. માટે આ વેવિશાળમાંથી છૂટકો કરવા હું મારી રાજપુત્રીથી માગણી કરું છું.”

“મુવો પડ્યો તો તો ! પછી એને કાણ દીકરી દેતું તું !”

“એમ કાંઈ કહેવાય નહિ. હમણું જો મુઝમમાં નસીબનો તડકો લાગી જાય, પચીસ હજાર રૂ. ની મૂડી લઈ ઘેરે જાય, તો શું કન્યા ન મળે? શી વાત કરજી? કન્યા તે મદાંતને મળે છે કે રૂપિયાને?”

આ વાર્તાલાપ ઓરડાની બહાર, બંગલાની બહાર, તળાવની પાળ સુધી લંબાતો ગયો, ને સૌ પોતપોતાનાં સોરડી ગામડાંની બાલ્યાવસ્થાના ઝોળામાં આજોટતા આજોટતા તળાવના પાણીમાં ઝાડ પરથી પલોંડીયા, ફાશીયા ઇત્યાદિ જતજતના ધૂબકા ખાવા લાગ્યા. કીકીઆટા મચ્યા, કાન પડ્યું સંભળાતું નહોતું. રસોઈ કરી લઈને બેઠે ‘મહારાજો’ પણ સૌની સંગાથે જળ્યા હતા.

અર્ધાંક કલાક એમ ગયો હશે ત્યારે ‘મહારાજ ! મહારાજ’ એમ બોલતું કોઈક બાજુના ખંડમાંથી ચાલ્યું આવતું લાગતાં નીંદરમાંથી જાગીને સુખલાલ જ્યાં આંખો ઉઘાડે છે ત્યાં એણે ‘મહારાજ નથી કે?’ એવો પ્રશ્ન પૂછતી એક કન્યાને પોતાની સામે જોભેલી જોઈ. એને જોતાં જ સુખલાલ ઉડીને આક્રીની એકાદ બે ફરીઓ પડી હતી તે ઘોળવા મંડી પડ્યો.

આવનાર કન્યા સુશીલા જ હતી. એણે સુખલાલને પ્રથમ સૂતેલો ને પછી બેઆકળો બાંધમાંથી બેઠો નિહાળ્યો; એ પાછી ફરવા જતી હતી પણ એનાથી પુછાઇ ગયું : “સ્સોયો નથી ?”

“ મને ખબર નથી. ”

ઝોરડાની અંદર પાછી ચાલી જઇને એ થોડીવાર થંભી ગઇ. એને ખાત્રી તો હતી જ, કે આ જ પોતાનો વિવાહિત પતિ સુખલાલ છે. છતાં એકાંતે એને પહેલવહેલો જ જોયો. દૂરથી એ સુકાઇ ગયેલો, કદરૂપ લાગતો હતો, પણ આજે બે જ ફૂટના અંતરે બાંધાં બાંધાં એણે સૂતેલું મેં પણ જોયું, ને પછી જાગતા મેંના સ્વર સાંભળ્યા. સ્વચ્છ એક વાક્ય પણ સુખલાલ બોલી શકતો નથી, ને એ તો બેવકૂફ ગાંડા ગમાર જેવો છે વગેરે વાતો એ ઘરમાં રોજ સાંભળતી હતી. એ વાતો સાચી શી રીતે હોઇ શકે ?

“તમારે સૂવું હોય તો સૂઇ જજો. મારે તમારું કાંઇ કામ નહોતું.”

એટલું બોલીને એ જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં જ બેઠી થઇ રહી. એને હજુ પૂરી ઝોળખ્યા વગર પાછલા ખંડમાંથી સુખલાલે જવાબ વાળ્યો,

“ના, હું તો રહેજ છતીમાં દુઃખાવો બહુ થતો હતો એટલે જ સૂતો હતો, કામ તો મેં મારા ભાગનું કરી લીધું છે.”

સુખલાલના આ પ્રત્યુત્તરની પાછળ સતત સળંગતું ભાન હતું, કે સળપણ ન તૂટે તેટલા ખાતર થઇને પોતે તૂટી મરીને પણ પોતાની માણસાઇ પુરવાર કરી દેવાની છે. અને આ કાષ્ટક શેઠ-ધરની છોકરી લાગે છે. રખેને એ સુશીલા હોય. પણ નામ કેમ કરી પૂછવું ?

“તમે દુખળા દેખાઓ છો. ” સુશીલા હજુય બાબુના ખંડમાં બેઠી બેઠી નખમાં મોહું જોતી જોતી પૂછતી હતી. સુખલાલને આશ્ચ

આવી કે એ સુશીલા જ હોય. ખાત્રી થતાં તો એ જલદી જલદી બોલી ઊઠ્યો:

“દુખળો તો હું જરાય નથી. મારી બાએ તમને બહુ સંભારેલ છે.”

“બાને કેમ છે?” ઝોરડામાં ઉભેલી સુશીલાએ થોડીક વાર થંભી જમને પછી સામે સવાલ કર્યો ત્યારે સુખલાલના ઉડી ગયેલા પ્રાણ પાછા આવ્યા. કેમકે ‘મારી બાએ તમને બહુ યાદ કર્યા છે’ એ સમાચારના જવાબમાં સુશીલાનું જરી જેટલું મૌન પણ દારૂ ગોળે ભરાતી તોપ જેવું લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. થોડીવાર થંભવાનો સુખલાલનો વારો આવ્યો. પોતે ‘મારી બા’ એવો પ્રયોગ કર્યો છતાં આ કન્યા ‘બાને કેમ છે’ એવું બોલી. બે વચ્ચે હિંદુ સમાજની રચનાએ મોટું અગોચર અને માર્મિક અંતર મૂકેલું છે. ‘બાને કેમ છે?’ એ પ્રશ્નમાં કાંઈ અણુશીખવ્યો આત્મભાવી વિનય હતો.

“હું નીકળ્યો ત્યારે તો ચાંદલો કરવાય ઊઠી શકાણું નહોતું. સૂતે સૂતે જ દુઃખણાં લીધાં હતાં. તે પછી કાંઈ ખબર નથી.”

સુશીલાનું ત્યાં થંભી જવું એને પોતાને જ કાંઈ વિચિત્ર પ્રદેશમાં આવી પડ્યા જેવું લાગતું હતું. પોતાની સમક્ષ તદ્દન કંગાલ અને રેઠીઆળ ઢોર જેવો રજુ કરવામાં આવેલો આ જે જીવાન, તેની વાણીમાં નવા નવા ઝંકાર ક્યાંથી ફૂટે છે ! પોતાની થનાર સાસુની કાયમી બિમારી તો સુશીલાના ઘરમાં શાપો વરસાવવાનો તેમ જ ગાળો કાઢવાનો એક કાયમી પ્રસંગ હતો. સુશીલાના મનમાં એ માંદી સાસુના ગંધાતા રોગનું એક ભૈરવ-રૂપ સગાંઓએ સરખવી દીધું હતું. પણ આ જીવાને આપેલા સમાચારમાં લયાનકતા કરતાં દ્યાર્દતા વધુ હતી. પુત્રને ચાંદલો કરવા ઉઠવાનો યત્ન જોણે કર્યો હશે, સૂતે સૂતે જોણે મીઠાં લીધાં હશે, ને મને સંભાર્યાનું જોણે કહ્યું હશે, તે સાસુ બચંકર કેમ હોઈ શકે ?

“તમે ઘેરે કાગળ જ નથી લખતા ?” એ હજુ ય અંદર ઊભી ઊભી નીચે જોઈ રહીને વિચારો કરી કરી પૂછતી હતી. એની આંખો આગલાં પાછલાં આરણ્યમાં જોતી હતી.

“હવે લખીશ.”

“કેમ હવે ?”

“તમારા ખુશી ખબર...અને તમે એના ખુશી ખબર પુછાવ્યા છે વગેરે.” સુખલાલે કેરીનો રસ કાઢી લીધા પછી હાથ ધોતાં ધોતાં એરડા તરફ જોઈને કહ્યું. સુશીલાના ખુશી ખબર લખતા પહેલાં જાણે પોતે પ્રત્યક્ષ ખાત્રી કરી લેવા ઉત્સુક હતો કે તખીઅત તો સારી જ છે ને !

તખીઅત તો અણુધારેલા પ્રમાણમાં સારી લાગી. રહેજ શામળી, પણ તેજ મારતી ચામડી હતી. એવી ચોખ્ખી આંખો બહુ થોડી છોકરીઓની જ હોય છે. વધુ વિગતો તો સુખલાલ જોઈ જ ન શક્યો. પારકી કન્યાના શરીર પર નજરના ઊંદરડા દોડાવવામાં રહેલું જોખમ એ જાણતો હતો. આ કિસ્સામાં તો જોખમ ઘણું મોટું હતું.

હજુ ય સુશીલા જતી નહોતી એટલે સુખલાલ ભય પામવા લાગ્યો. પ્રત્યેક છોકરામાં કુદરતી જ એક ભયભરી માન્યતા હોય છે કે છોકરીનો વાંક હશે તો પણ છોકરી જ છેક છેલ્લી ઘડીએ પોતાની જાતને બચાવી લેવા માટે છોકરા પર બનાવટી આળ નાખતી જશે. એને ખોટું બોલતાં તેમ જ કૃત્રિમ આંસુ પાડતાં વાર નથી લાગતી. આંહી સુખલાલને પણ આ અજાણી છોકરીની એવી જ કંઈક ફાળ હતી. તેમ આ ઊભી ઊભી મને બનાવતી તો નહિ હોય ને, એવો સંશય પણ પાછળથી એના મનમાં પેદા થયો. એ હવે જાય તો આકૃત ટળે !

પણ સુશીલાના પગ વધુ ને વધુ ચોંટતા ગયા. બહાર તળાવમાં ઉપરાછાપરી ભફાંગ ભફાંગ અવાજો બોલતા હતા. ન્હાનારાઓનું કાકીઆરણ મચ્યું હતું. નીકળી જનારાઓને ફરી ઘસડી જઈને પાણીમાં નાખવાનાં તોફાનો પણ સંભળાતાં હતાં. મોટા શેઠ નાના શેઠ પણ તળાવ પર હતા એ તેમના ઘાંટા પરથી સુશીલા પારખતી હતી. મોટા બાપુજીનું ગળું એકદમ બની ગયેલા લક્ષ્મીવંતોના જેવું ભરડાપ ગયેલું હતું.

એ બધા સ્વરો વચ્ચે ભાત પાડતો એક મોટરનો ગર્જના-નાદ ઉઠ્યો. અને સૌનો સત્કાર-સ્વર ઉઠ્યો: “ઓ...હો ! વિજયચંદ્રભાઈ ! ચાલો, જલદી કપડાં ઉતારો.”

મોટરમાંથી ઊતરનાર એક સંસ્કારી દેખાતા જુવાનને લેવા માટે મોટા શેઠ સામા ગયા. ને પછી બેઠીની વચ્ચે “કુમ મોડા પડ્યા ?” “સેતલવાડ સાહેબને મળવા જવાનું હતું” “સર ઠાકુરદાસને કાગળ આવી પડેલો” વગેરે વાર્તાલાપ થતાં થતાં બેઠે જણા અંગ-લામાં ચડ્યા.

મોટા શેઠે ખૂબ પાડી “ક્યાં છે સુશીલાનાં બા ને ભાભુ વગેરે ? આ વિજયચંદ્ર આવી પહોંચ્યા છે. લ્યો હવે પિરસવાની તૈયારી કરાવો. મા'રાજ ક્યાં છે ?” એમ બોલતા બોલતા મોટા શેઠ સ્તોડામાં દાખલ થાય તે પુર્વે સુશીલાથી એ સ્થાન છોડી શકાયું નહોતું. મોટા બાપુજીને દેખીને એણે ચાલવા માંડ્યું ત્યારે એની આંખો ઉશ્કરાયેલી હતી. એને પણ મોટા શેઠે કહ્યું—

“કુમ સુશીલાબેન, હવે પિરસાવો ઝટ બેટા. વિજયચંદ્ર આવી ગયા છે.”

જવાબ આપ્યા વગર સુશીલા તો સામી બાજુના સ્ત્રીઓબાળા

ઝોરડામાં ચાલી ગઇ. પણ મોટા શેઠે આગળ વધી જ્યારે “કાં મા’રાજ, પિસ્સો હવે” એમ કહ્યું ત્યારે ત્યાંથી સુખલાલે જ જવાબ આપ્યો: “હા જી, હું બોલાવું છું મહારાજને.”

સુખલાલ એટલું કહીને હાંફળો ફાંફળો તળાવ પર દોડ્યો. એને દેખીને મોટા શેઠને ખાઇ ગઇ. એ ગોલો સુશીલાને મળવા જ શું આંહી પેસી રહ્યો હતો? સુશીલાને શું એણે જ છૂપી ધાક ધમકી મોકલીને તેડાવી હશે? સુશીલાનું મોં સણેલું કેમ હતું? એ તીખો આદમી સખૂરી ન પકડી શક્યો. જરૂર પડે તો આખી ઊમણી ઉપર પણ ધૂળ વાળી દેવા એ અધીર બન્યો. એ સુખલાલની કશી ગણના જ કર્યા વગર સ્ત્રીઓના ઝોરડા તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો ને એણે પોલીસ અધિકારીની ઢાંચે બાતમી મેળવવા માંડી; “શું હતું સુશીલાને? ત્યાં રસોડે જઈને કેમ ઉભી હતી? કાણે ત્યાં તેડાવી હતી? કાણે એને કડવું વેણ કહ્યું છે? કાણે એને ડરામણી દેખાડે છે! હું એને ચીરીને મીઠું નહિ ભરી દઉં? એ છે કાણે હરામખોરો! કઈ સત્તાને હિસાબે એણે સુશીલાને ત્યાં બોલાવી હતી! ને એનો તો હજી મારા ઘરમાં પગ મૂકવાનો ય અધિકાર નથી ત્યાં શું એ છોકરી ઉપર સત્તા ભોગવતો થઈ ગયો? કુત્તો! મવાલી! ગડીચોર!”

“ચૂપ રહો, અરે ધીરા રહો બલા થઈને.” મોટા શેઠનાં પત્નીએ ધીરે સાદે ધણીને ઠપકા આપ્યો. “કાંઈક સમજણ તો પડવા દો.”

“સમજણ શી!” અંદરથી સુશીલાની બા લાજને જોતે ધૂમટે જેઠનો પક્ષ ખેંચતાં બોલી ઉઠ્યાં: “છોકરી હીબકે હીબકા ભરી રહી છે, બાબીજી! તપાસ તો કરો, કાણે એને ધમકાવી છે?”

“બા—બા—બા પણ તમે ચૂપ—જાનાં—તમને કાણે—” એવા શબ્દો સુશીલાના હીબકામાંથી ઉઠતા હતા. એ શબ્દોનું વાક્ય બની

શકતું નહોતું. સુશીલા જે કહેવા માગતી હતી તેનાથી ઉંઘે જ ભાવ એની આગે એના બોલમાંથી ઉઠાવ્યો હતો.

“ભાભુને-ભાભુને-આંહી-બોલાવો.” સુશીલાએ કહ્યું.

એને ભાભુ પર બહાલ અને શ્રદ્ધા હતાં. મોટા શેઠનાં સંતાન વિહોણાં પત્ની અત્યંત ગરવા હતાં. ‘ને સુશીલા પર તેમનો જ સંસ્કાર-પ્રભાવ હતો.

“ભાભુના જ પડખામાં રહીને એના જેવી ભલી ભોળા બની ગઈ છો તું.” એમ બોલતાં એની આગે પોતાની જોડાણીને બોલાવ્યાં:

“આ તમારી રઠીયાણી બોલાવે છે તમને ભાભીજી.”

“કેમ બેટા?” ભાભુએ કશો જ ઉંકળાટ બતાવ્યા વગર પૂછ્યું.

“મોટા આપુજીને કહો-કે કામને કંઈ કહે નહિ.”

“ન કહે તો શું સાંખી લ્યે ! પરણ્યા આ જેવડી દીકરી જોડે આંહી એકાંત કરતાં શરમ ન આવી રૂપાળાને ! કાદોને હવે આંહીથી, કાંઈક છૂટકા પતાવોને આ વાતનો !”

સુશીલાની આ આંહીથી જે બોલતાં હતાં, તેને મોટા શેઠ બહાર ઉભા ઉભા ઝીલતા હતા, “એ હવે તમે તમારે જોયા કરો. તમારા જોઈને બધી ય વિદ્યા આવડે છે. તમારે જોઈ પંદર વરસથી મુંબઈ ખેડી છે. એની પાસે એકાએક તાળાની ચાવી છે. હવે તમે તમારે તાલ જોયા કરો. ઘીને ઘડે ઘી થઈ રે’શે આપા ! મને કાંઈ થોડી ચાટી ગઈ હશે ! શું કરું ? ગમ આપને બેઠો છું. કેમકે ધરતું માણસ જ મને મોજો પાડી દે છે ને ! નીકર હું આટલી વાર લાગવા દઉં કાંઈ ?”

“સખરી રાખો, સખરી રાખો, ઉતાવળા સો આવરા થાવ મા.” જોડાણી હજુય પતિને એ જ જાપ સંભળાવતાં હતાં.

આ હાકોટા તળાવની પાળે પછડાયા. નહાવાનું થંભી ગયું. શી નવાઝૂની થઇ તેની કાઢને જાણ નહોતી. ભણકારા વાગી ગયા એક ફક્ત સુખલાલના બેજમાં. પણ આ તોફાનમાં સુશીલા શો ભાગ ભજવી રહી હતી? એને આવેલી કલ્પનાઓ કારમી હતી, રસોડામાં એની અને સુશીલાની વચ્ચેની છેલ્લી વાત આ હતી:

‘શું કામ બધાં તોડાવવા કર્યાં છે? મેં ક્યાં કાઢને કહ્યું છે? મને ક્યાં કાઢએ પૂછ્યું છે? તમે જે કામના ઢસરડા કરો છો તેની મને ખબર છે. માફ મન બળે છે. તમારા શરીરને સાચવતા શા માટે નથી?’

આટલું કહેતી કહેતી એ ઓરડામાં ઉભી ઉભી રડી કે તૂર્ત જ મોટા શેઠ આવ્યા હતા. પણ એણે અંદર જઈને કાણ જાણે શો યે ખુલાસો કર્યો હશે! છોકરીઓનો શો વિશ્વાસ!

પ્રકરણ ચોથું

વિનયચંદ્રનું વ્યક્તિત્વ

પંગત ગોઠવાતી હતી ત્યારે મોટા શેઠે પ્રાણજીવનને બોલાવીને ધીમેથી કહ્યું: “પ્રાણીયા, એ રઠીયાળાને મારી સામે બેસવા દૃષ્ટ મા.”

“એ હો, ફિકર નહિ.”

પછી પ્રાણજીવને જે જીવિતથી સુખલાલને એક પછી એક ફેર ફારો કરીને ખૂણાની જગ્યામાં બેસવી દીધો તે જીવિત જોઈને મોટા શેઠને ખાત્રી થઈ ગઈ કે કોઈક દિવસ આ ગુડે પ્રાણીયો મારી પેઢીનો લાગીદાર બનશે. દરમ્યાન પ્રાણજીવને સુખલાલની બાબતમાં બેસીને પડખામાં ધુસ્તા ચડાવવા માંડ્યા હતા. મારતો મારતો ગણગણ સ્વરે બોલતો હતો; “પરાક્રમ કયું લાગે છે! સોગંદ પાળ્યા નહિ ને? જિતાવળે બાપી નાખ્યું ને? હવે લખાયા બાંધો રાજ, અચકા મચકા કારેલી!”

વિનયચંદ્રે પોતાનો લીલો હાફકોટ અને બદામી રેશમી-ટોપી બાસ્તેથી ઉતારીને પોતાની બેઠકની ઉપરની જ ખીંતી પર લટકાવ્યાં.

બાકીનાં તમામનાં કપડાં દિવાખાનામાં ઉતર્યા હતાં. એવા એક નાના કામમાં પણ વિજયચંદ્ર ખીજ સાથી જૂદા તરી આવ્યો. એની ટોપી નીચેથી પ્રગટ થયેલું માથું ચીવટ અને સુખ્યવસ્થાનો એક અપૂર્વ નમૂનો હતું. એકેએક વાળ પોતાને સ્વસ્થાને લશ્કરી શિસ્તનું પાલન કરતો હતો. જીલકાં ઉડ ઉડ થતાં રાખવાની વિજયચંદ્રની આદત નહોતી. એનું ખમીસ પણ જાણે કાઠ જીવતું જાગતું સાથી હોય તેવી સાચવણી પામતું, શરીર સાથે પૂર્ણ મોહજ્વલતથી મેળ ખાતું હતું. એના ધોતીઆનો એક પણ સળ ઉતાવળ, બેપરવાઈ અથવા ‘ઠીક છે, ચાલશે’ એવું હુદ્ર સતોષીપણું બતાવતો નહોતો. એક પણ ચરકા કે વાળ વગરની એની હજમત પણ જીવન જીવવાની કળાની સાક્ષી પૂરતી હતી.

એને પોતાની અડોઅડ બેસારીને જમતાં જમતાં મોટા શેઠે ઠીક ઠીક વાતો જાણી લીધી. પિતા માતા નાનપણથી જ ગુજરી ગયાં છે. બહેન અનેવીને ઘેર ઉછર્યો હતો. ટ્યુશનો કરી કરીને અભ્યાસ આગળ ધકેલ્યો છે. વચ્ચે બે વાર નોકરી કરવી પડેલી તેથી ભણતર છોડી દીધેલું. નહિતર તો વીસ વર્ષે એજ્યુએટ થઈ ગયો હોત. શેઠ મનસુખલાલ બાલાભાઈ તરફથી વિલાયત જનાર છું. તેમના ખીજનેસની એક શાખાની ખીલવણીમાં મારે માટે ‘ફ્યુચર પ્રોસ્પેક્ટસ’ (ભવિષ્યની આશાઓ) છે.

“વિલાયત કેટલુંક રહેવું પડે તેમ છે?”

“એક વર્ષ.”

“પછી તો દેશમાં જ સ્થાયી થવાના ને?”

“હા જી.”

વિજયચંદ્ર પણ કાઠિયાવાડના ગામડાનો જ વતની હતો. એના

કુળની સાથે તો ઘણી નજીકની સંબંધ-કડીઓ નીકળી પડી. અને મોટા શેઠને જો કે વિનયચંદ્રના કુળનું સ્થાન પોતાના કુળથી ઊતરતું લાગ્યું છતાં છોકરાનું કરમીપણું તેમના મન પર સજ્જડ છાપ બેસાડી ચૂક્યું.

“આવો, બંગલો તો જોઈએ.” એમ કહીને મોટા શેઠે વિનયચંદ્રને જમ્યા બાદ આસપાસ આંટા મારવા માટે સાથે લીધો. વિનયચંદ્રે જેટલાં જતનપૂર્વક કોટ ને ટોપી ઊતાર્યાં છતાં તેનાથી વધુ ચીવટ રાખીને પાછાં તે ચડાવી લીધાં. એના ડગલાની બાંય ન જોનારાની આંખે પણ ઉડીને વળગે અને અવાજ કરી કરીને જાણે કહેતી લાગે કે જુઓ, છે મારા પર એક પણ કરચલી ! એટલી બધી અકબંધ રહેતી. છતાં ખુખીની વાત તો એ હતી કે વિનયચંદ્રની આ સુધડતા ટાપટીપ અથવા ઠંઠારો, આછકલાછ અથવા વરણાગીયાવેડા ન લાગે. પ્રયત્નથી માણસ શું નથી કરી શકતો ? પરસ્પર વિરોધી જેવી લાગતી છતાં શું એ સાચી વાત નથી, કે માણસની સ્વાભાવિક દેખાવાની સફલતા પણ પ્રયત્નોની જ સિદ્ધિ છે ! વિનયચંદ્રની બાળતમાં તો પ્રયત્ને અને ઉદ્યમે જ આ લાગ લગ્યો હતો. નહિતર એના ગજવામાંથી દેખાતો રૂમાલ રેશમી અને ખુશબોદાર હોવા છતાંય કેમ સમ્યતાનો જરાય ભંગ નહોતો દાખવતો ? જોનારને જરાય અચ્ચિકર તો ન થાય, એથી ઉલટું એમ જ લાગે કે વિનયચંદ્રના ગજવાનો રૂમાલ બરાબર એટલો બહાર દેખાવો જ જોઈએ ને સુગંધિત પણ એટલો જ હોવો જોઈએ. ન હોય તો તેટલું એનું વિનયચંદ્રપણું-એનું વ્યક્તિત્વ ખંડિત !

આંટા દેતા દેતા, આડી અવળી કૌટુંબિક વાતો કરતા કરતા ‘આ બંગલો ખરીદીએ તો તમને કેમ લાગે છે’ એવો અભિપ્રાય પૂછતા મોટા શેઠ એને બેરાં બેઠાં છતાં તે ખંડમાં તેડી ગયા. પોતાની પત્ની સાથે

ઝોળખાણુ પડાવી : “આમનાં ફધખાને તો તમે સારી પેઠે ઝોળખો : તમારા પિયરનાં એ તો નજીકનાં સંબંધી : આપણી ન્યાતમાં તો સામસામાં કેટલાં બધાં સગપણો નીકળી પડે છે ! આ ભાઈ મનસુખલાલ બાલાભાઈ શેઠના ખાતા તરફથી વિલાયત જનારા છે વગેરે.”

મોટાં શેઠાણીએ પોતાનું મોં જાંચું કરીને વિજયચંદ્રને જોઈ લીધો. જોયા પછી તેની આંખો પતિ તરફ જ રહી. ચકળવકળ ચારે બાજુ આંખો નચાવવાની એને ટેવ નહોતી. નિઃસંતાન હોવાથી એનું નારીરૂપ ચાલીશ વર્ષે પણ ત્રીશથી વધુ કળાવા દેતું નહિ. ગરવું માનવી કેવું હોય એનો કોઈ જાણતો આદર્શ બતાવવા માટે સૈકાઓ સુધી સાચવી રાખવાનું મન થાય, ને મુવા પછી મસાલા ભરીને પણ એ દેહનું જતન થવું જોઈએ, આવી મનેચ્છા સૌ જોનારના મનને સ્વાભાવિક હતી.

“ક્યાં ગઈ સુશીલા ?” મોટા શેઠે વાતમાં ને વાતમાં સહજ લાગે તેમ પૂછી લીધું. પણ વિજયચંદ્ર, મોટાં શેઠાણી, લાજ કાઢીને બેઠેલાં નાનાં શેઠાણી, તેમ જ બાળુની ઓશરીમાં ઊભેલી સુશીલા, વગેરે બધાં આ ખબર પૂછવાનો ને આ પારકા બંગલો પરોણાને બતાવવા માટે છેક સ્ત્રીઓની બેઠક સુધી લઈ આવવાનો શેઠનો મનોભાવ સમજી ગયા હતા.

“આ રહી.” સુશીલા ન્યાં હતી ત્યાંથી બોલી.

“ક્યાં બહેન, ત્યાં કેમ ઊભી છો ? આંહી આવને ! તું જમી ? કેટલા વાટકા રસ ખાધો ? રસ ખાવે તો સાવ નાદાર છે સુશીલા.”

દરમ્યાન સુશીલા જરા પણ શરમીદી બન્યા વગર ઓરડામાં આવીને ઉભી હતી. એને જોયા પછી મોટા શેઠને મનમાં એટલો તો વસવસો રહી ગયો કે અરધા કલાક પહેલાંના રૂઢવાળું મોં સુશીલાએ

ઘોષ નાખ્યું હોત તો ઠીક હતું. બેશક વિજયચંદ્રની આંખોએ તો ઘેાયેલા મોં કરતાં આંસુવાળું મોં જ વધુ સોહામણું માન્યું. વિજયચંદ્ર નાની વયમાં પણ એટલું તો સૌંદર્ય-શાસ્ત્ર સમજી ચૂક્યો હતો કે નારી-રૂપને સદાકાળ સાફ રાખવા માટે જ પ્રકૃતિએ એની આંખો પાછળ અપૂટ અશ્રુ-ટાંકાં ઉતાર્યાં છે.

છેક સાંજે ઉગ્મણી વિખરાઈ ત્યારે વિજયચંદ્રને શેઠે મોટરમાં સાથે લીધો. શોકરની બાજુમાં એ બેઠો હતો. પોતાની પછવાડે મોટા શેઠ, શેઠાણી તથા બેઉ વચ્ચે સુશીલા બેઠી છે એ પોતે પાછળ જોયા વિના પણ જાણી લીધું. મોટા શેઠે વિજયચંદ્રના ગળામાં આપે રસ્તે વાતોનો ગાળીઓ નાખીને પોતાની તરફ જ જોઈ રાખવાની મીઠી ફરજ પાડી હતી. મોટા શેઠ તરફ મંડાએલી એની આંખોને સુશીલા તરફ નિહાળવા માટે જરી ત્રાંસી પણ થવાની જરૂરી નહોતી, તેમ છતાં એ શાણો જીવાન સીધી લીંટીથી એક દોરા વા પણ દૃષ્ટિને ચાતર્યા વગર આપે માર્ગે એક શેઠની જ સામે જોઈ રહ્યો. કેટલાકને ત્રાટક-વિદ્યા સ્વાભાવિક વરેલી હોય છે.

રસ્તામાં એને સર ઠાકુરદાસને બંગલે જવાનું હતું એમ પોતે કહ્યું હતું. એટલે શેઠે ગાડીને મલબાર હીલનો ચકાવો લેવરાવીને પણ એના કબ્બા મુજબ ઉતારી મૂક્યો. વિદાય લેતાં લેતાં કહ્યું. “કાંઈક વાર રાતને વખતે નિરાંતે આવતા રહેજો. બ્યાપાસ્તી વાતો કરશું.”

પછી મોટા શેઠે માર્ગમાં પત્નીને કહ્યું : “આજની મારી ઉગ્મણી તો કડવી ઝેર થઈ જત, જે આ માણસ ન આવ્યો હોત તો. કાંઈ જેવો તેવો ગજબ કરી નાખ્યો છે એ કમજાતના પેટનાએ !”

સુશીલા ખીજી જ બાજુ જોઈ ગઈ હતી. તેમ બાજુએ પણ પતિને જવાબ ન આપવામાં જ ઘર સુધીની મુસાફરીની સલામતી

માની મૈન સેવ્યું હતું. ધણીને બોલવું હતું તેટલું બધું જ બહાર ન આવી શક્યું. વાર્તાકાર હોંકારે મળ્યા વગર હતોત્સાહ બની ગયો.

સુશીલાની મોટર જ્યારે ઘેરે પહોંચી ગઇ હતી અને વિજયચંદ્રના ખમીસનો કોલર જ્યારે મલબાર હીલના શીતળ પવનહીલોળામાં પોતાની પાંખો હલાવતો હતો, ત્યારે પ્રાણજીવન વગેરે દુકાન-ગુમાસ્તાની મોકળી મશ્કરીઓના માર ખાતો સુખલાલ હજી તો ત્યાંનો ત્યાં ઉબાળીનાં ઠામડાં ગણતો, છરી ચપ્પુને કાથળામાં નાખતો, વઘેલાં તેલ ઘી અને મીઠું મસાલા પાછા ભરી લેતો દોડદોડ કરતો હતો. કેમકે રસોયાઓ પોતાના કામથી પરવારી ગયા પછી પાનતમાકુ ખાવાનો તેમ જ સૂવાનો હક્ક ભોગવતા હતા. પ્રાણજીવન પોતાની હવે પછીની ફરજ સૂતો સૂતો સૂચનાઓ આપવા પૂરતી જ સમજતો હતો. પ્રાણજીવન સિવાયના પણ ધણાખરાએ એમ જ કહી દીધું કે “આખરે તો આ બધો જ સ્વાસ્થ સુખલાલ મે’તાનો જ છે. ઠામડાં ડબલાંની માલિકી એમની છે, અમારી નથી. એક પવાલું પણ આધું પાછું થશે તો નાના શેઠાણી હાજરી લઇ નાખશે હો સુખલાલ મે’તા ! અમે તો કહી દેશું કે તમારા જમાઇને લળાવ્યું હતું.”

સાંજે સરંજમ ખટારામાં ભરીને સૌ દુકાનવાળા મુંબઇ ઉપડી ગયા, તે પછી ત્રીજે જ દિવસે શનિવાર આવ્યો. એ શનિવારની અધરાતે સુખલાલના મગજનો કુપો એકાએક પુટી ગયો. એને બહોળી નાખોરી પુટી. ને એ હરકિસનદાસ હોસ્પિટલમાં પહોંચતો થયો.

પ્રકરણ પાંચમું

ઘરિપતાલમાં

ભોંય તળીઆના મારી—વોડમાં પડેલો સુખલાલ પોતાની માંદગીને આશીષ આપતો હતો. પોતાની નિયમબંધી સાસ્વાર થતી હતી તે પરથી પોતે એવું માનતો હતો કે મોટા સસરાએ દવાખાના વાળાઓને ખાસ લલામણુ કરી હશે. મારી બાતી સાસ્વાર આવે સ્થળે થતી હોય તો એ જરૂર જલદી સાજી થઈ જાય: આંહી તો મને મારી જાણે પડખું પણ ફેરવવા ન દેનારી આ ગોરી ગોરી નસ આંધાઓ હાજર ને હાજર છે. આટલી બધી સ્ત્રીઓના સજીવ સમાગમમાં હું કદી નહોતો આવ્યો.

પોતાને આખે શરીરે ગરમ પાણીનું ‘સ્પન્જીંગ’ કરીને પાઉડર છાંટી દેનારી એ પરિચારિકાઓ એને સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી દેવ-કન્યાઓ લાગી. મને આંહીથી જલદી રજા ન આપી દે તો પ્રભુનો બહુ પાડ માનું એવો એનો મનોભાવ હતો.

બાળુના ખાટલાવાળાઓ પાસે એમનાં કુટુંબીજનો રહેતાં, કેટલાંય તો સવાર સાંજ તબિયત જોવાને બહાને ટોળે વળી આવતાં. પોતાને

ખાટલે કાઠ ન હોવાને લીધે સુખલાલ સૌનું ધ્યાન ખેંચનારો થઈ પડ્યો. અનેક સ્ત્રીઓ, યુવતીઓ, કુમારિકાઓ આ દિવસોના દિવસો એકલા પડ્યા રહેતા જુવાનને દેખી અંદર અંદર વાતો કરતી કે એને આંહી મા બહેન નહિ હોય ? એ પરણેલો નહિ હોય ? એને કાઠ સગાં લાગતાં નથી.

નજીકનો પાડોશી દરદી એક આધેડ પુરુષ હતો. એને શી બિમારી હતી તે જાણવું શક્ય નહોતું. એ પોતાને જરા પડખું ફેરવવું હોય તો ‘નર્સ ! નર્સ !’ એવા સાદ પાડતો. નર્સ આવીને એનું શરીર ઝાલી બેઠો કરે ત્યારે એ નર્સને લાંગ્યા તૂટ્યા હિન્દીમાં, અંગ્રેજીમાં, મરાઠીમાં પ્રશ્નો કર્યા જ કરતો: તમે પરણ્યાં કે નહિ ? ગયા વખતે હું આવેલો ત્યારે પણ તમે કુંવારા જ હતાં. તમે આખી જીંદગી આ જ ધંધો કર્યા કરશો ? પરણી કેમ નથી લેતાં ? મને જરા ટેકા આપીને બહાર બેસારોને ?

વસ્તુતઃ ટેકા આપવાની કશી જરૂરી નહોતી. બપોરે એની પત્ની આવતી ત્યારે પત્નીનો ટેકા એ ક્યાં માગતો હતો ?

નર્સ એને દાઝે બળતી કહેતી: ‘કાકા, તમને કશું જ દરદ નથી છતાં શું વારે વારે દવાખાનામાં આવીને રહેતા હશે ?’

“ પણ તમે મને કાકા શા માટે કહો છો ? ”

“ કેમ, તમે બુઢા છો માટે કાકા કહું છું. ”

સુખલાલને વિસ્મય થતું કે આ પૂરી ઉમ્મરનો માણસ પોતાને કાકા તરીકે સંબોધાતો જોવામાં શા માટે કચવાટ અનુભવતો હશે ? કે શું એ બહુ નિરબિમાની હશે ?

નર્સનું નામ લીના હતું. ‘લી...ના’ એવા પ્રલબ્ધિત સ્વરે જ્યારે

એને બીજી નર્સ બોલાવતી ત્યારે સુખલાલને બીજું વિસ્મય આ થતું કે જેમાંથી આપોઆપ ટુટુકાર ઊઠે એવાં નામો જગત પર હોતાં હશે ?

નર્સ સુખલાલનું વિશેષ ધ્યાન રાખતી એ આ પાડોશી બુદ્ધાને ગમતું નહોતું. એ સુખલાલને કાંઈ કાંઈ વાર કહી પણ નાખતો કે “આ નર્સ લોકોને બહુ બોલાવ બોલાવ ન કરતા હો કે ! એ તો આખર પાડી નાખે અને બહીક દેખાડી પૈસા કઢાવી લ્યે તેવી મહા ખેપાન હોય છે.”

આવી શિખામણ મળ્યા પછી સુખલાલ વિશેષ સંકોચભર્યું વર્તન રાખતો, પરંતુ તેથી તો ઉલટાની લીના એની વિશેષ કાળજીભરી સારવાર કરતી. દૂધ ચહા પાવાને વખતે પણ પોતે કાણુ જાણુ ક્યાંથી દોડતી હાજર થઈ જતી. જોરાવરીથી ધખી ધખીને પુરો પ્યાલો પાતી, અને વારંવાર શરીર પર હાથ ફેરવીને કહેતી :

“સ્માર્ટો ઓ સ્માર્ટો ! તું એકકેક ઇંડું રોજ લેતો જમણ ? તું બહુ નખજો છે. ઇંડું તને બહુ ફાયદો કરશે. તારા શરીરમાં લોહી ભરાઈ જશે, સ્માર્ટો !”

સુખલાલ ઇંડાની વાત સાંભળીને પડ્યો પડ્યો શરમાઈને સ્મિત કરતો. કાણુ જાણુ કેમ પણ એતું ધૈર્ય-ઝરતું સ્મિત એના દુખળા ફિક્કા મોં પર એવી કાંઈક માધુરી ભભરાવી દેતું કે લીના એના આવા સ્મિતની વારંવાર ઉમેદ રાખીને ઇંડાની વાત કાઢ્યા વગર રહેતી નહિ.

“તમે મને સ્માર્ટો કેમ કહો છો ?” એણે એકવાર પૂછ્યું.

“તને એકને જ નહિ, મારા જે જે દરદીઓ બિમારીમાં પણ શાંતિમય રહીને મોં મલકાવે તે બધાને હું ‘સ્માર્ટો’ કહું છું. ન કહું ? તને નથી ગમતું ? ‘સ્માર્ટો’ એટલે સુધડ અને ચપળ.”

- સુખલાલ કશો જવાબ દેતો નહિ. પણ એને અગ્નયખી થતી કે પેઠી પર ‘માંદલો’ અને ‘દગડો’ શબ્દ ફૂટી મરેલાને આ ઊકરી ‘ચપળ’ કેમ કહી રહી છે.

પણ નર્સ જરી આઘી પાછી થતી કે તૂર્ત પાડોશી ‘કાકા’ એને ચેતાવતો: “છડાંને ચાળે ચડાવે નહિ તો મને કહેજે ને?”

લીના પચીસેક વર્ષની લાગે. હાસ્યની મૂર્તિ હતી. બોલવા કઠ્ઠાં હસવાનું પ્રમાણ વિશેષ રાખતી. સુખલાલ એને પોતાની કલ્પનામાં ઘણી ઘણી વાર સુશીલા બોડે સરખાવતો. એક જ વાર જોયેલું સુશીલાનું મોં એને પૂરેપૂરું તો યાદ નહોતું રહ્યું. પણ સ્મૃતિમાં એનો ચહેરો મોરો બંધબેસતો કરવામાં જે કાંઈ ત્રુટિ રહેતી તે પોતે આ લીનાના ચહેરાની મુદ્રા લખને લપેડા લગાવી પૂર્ણ કરી લેતો. આવો અણુધડ બેળસેળ કરવા જતાં એને બેમાંથી એકે ય વદન સુરુષ્ટ થતું ન હતું. થોડાક દિવસો વીતતાં તો એણે લીનાના પ્રત્યક્ષ મોંને પણ પોતાની કલ્પનામાં ભારી વિચિત્ર ઘાટ આપી દીધો.

એક દિવસ બપોર હતો. બહારનાં મુલાકાતીઆંને મળવાની વેળા નહોતી. પાડોશી આજ્ઞરી ‘કાકા’ની પત્ની, કે જે કાકાથી અરધી જ ઉમ્મરની હતી, તેણે મોસાંબીની કળીઓ કાઢીને એક રકાખી પોતાના સ્વામી ‘કાકા’ ને આપી, તથા બીજી એક રકાખી એ સુખલાલને દેવા ગઈ કે તૂર્ત જ નર્સ વગર કશી હીલચાલ ન કરી શકનાર કાકાએ ઝડપથી ફરી જઈને સુખલાલ સાથે પોતાની ‘નવી’ શી તાણુખેંચમાં રોકાઈ ગઈ હતી તે જોયું. રકાખી લેવા સુખલાલ રિમત કરીને ના પાડતો હતો, ‘નવી’ આગ્રહ કરતી હતી, ને પૂછતી હતી “તમારે મા કે બેન કાંઈ આંહી નથી ? કાંઈ નથી ?”

“આંહી આવ એય વાંધ.....” કાકા ‘વાંધરણુ’ શબ્દ પૂરો કરે

તે પહેલા જ ‘નવી’ પાછી આવતી રહી. ને સુખલાલ ‘કાકા’ના તે પછીના દુર્વર્તવિને નિહાળી રહ્યો. ‘કાકા’ એમ પણ કંઈક કચ્છી ભાષામાં કહેતા હતા. કે “મને જિંદીને ઘેર આવવા દે, પછી વાત છે તારી.”

સુખલાલ આવી બાબતમાં છેક જ છોકરું નહોતો રહ્યો. પણ પોતાની જાતને જ દોષિત માનવાની ટેવ વાળો હોય કાંઈક ખુલાસો કરવા તલપાપડ હતો, છતાં આવી નાજુક વાતમાં પોતે ક્યાંક બાંધી એસશે એમ ભય પામી પડ્યો રહ્યો. પણ પોતાના મોં પરથી સ્મિત જતું રહેશે તે વખતે જ લીના ત્યાં આવીને જામી રહેશે તેવું એણે ધાર્યું નહોતું.

‘ટમ્પરેચર !’ એટલું બોલીને એ સુખલાલના મોંમાં થરમામીટર મૂકીને, એકીસાથે હાથ ઊઠાવી, નાડી પર આંગળીઓ મૂકી પોતાના કાંડા-ઘડિયાળનો મિનીટ-કાંટો જોતી જોતી કાણુ જાણુ શાં શતાવધાન કરતી જામી.

થરમામીટર એના મોંમાંથી હળવા હાથે કાઢીને લીનાએ સુખલાલને પૂછ્યું : “Why don’t you smile smarty !”

પોતાના ગામડાની નજીકના તેજપુર ગામે ચારેક ચોપડી અંગ્રેજી બોલેલો સુખલાલ પોતાનું અંગ્રેજી સમજ્યો નથી એમ એક જ પલમાં યાદ કરીને એણે હિન્દીમાં કહ્યું “હસતે કયોં નહિ આજ, સ્માર્ટી ?”

સુખલાલે સ્મિત કર્યું કે તૂર્ત જ “હાં, એસા રહેના !” કરતી એ પાછી ફરી, ત્યારે એણે કાંઈ દિવસ નહિ ને આજે જ એક યુવાન કન્યાને બચબીત નેત્રે એમણે જોતી જોતી ત્યાં ઉભેલી દેખી.

“Whom do you want ? તુમ કિસકો મંમતે હૈ ?” એમ એણે પૂછ્યું. કેમકે આવી સુંદર છોકરી આજે આટલા બધા દિવસે

સુખલાલ પાસે શા માટે આવે એવી એની કલ્પના હતી. કોષ્ઠક બીજા દરદીને શોધતી હશે.

“ધસ્કો.” આવેલી સ્ત્રી એટલું જ બોલી શકી. સુખલાલનું મોં નર્સ લીનાની બાજુ હતું તે “ધસ્કો” શબ્દ સાંભળતાની વાર ફરી જવા મથ્યું. તરફાળ લીનાએ એને પકડીને પડખું ફરતો રોકતાં રોકતાં, “નો ! નો ! સ્માર્ટી, નો !” એવી મીઠી ધમકી દીધી. ને આવેલ બાઇને એણે કહ્યું, “તુમ ઇસ બાજુ આવો !”

આવેલ સ્ત્રી સુખલાલની સામે ગઇ ને ઝાળખાઇ. સુશીલા.

પ્રકરણ છઠું

નર્સ લીના

નર્સ લીનાને કૌતુક થયું. આ બાઈ તે “સ્માર્ટી” ની તબિયતના ખબર કાઢવા આવી છે કે દવાખાનાનાં દર્દીઓને જોવા આવી છે ?

લીનાની શંકા પાયા વગરની નહોતી. સુશીલા હજી સુખલાલ ઉપર એકાગ્ર થઈ જ નહોતી. સુખલાલનું મોં જોવામાં એ કાણ જાણે કાંઈક ચોરી છૂપીતું કૃત્ય કરતી હોય, તેવી અદાથી ચકળ વકળ ચારે બાજુના ખાટલા તપાસ્યા કરતી હતી. ફરી પાછી સુખલાલના મોં પર નેત્રો ઠેસવતી હતી. ગોળ ઘીના પાંજરામાં પેસેલી ઉંદરડીની જે સ્થિતિ હોય તે સુશીલાની હતી. એને એ મોટા ‘વોડ’માંના પ્રત્યેક ખાટલા પરથી જાણે કે પરિચિત મોં પોતાની સામે તાકતું લાગ્યું. આવી બેચેન અને વિકલ દશા વચ્ચે હિંમત કરીને એણે માંડ માંડ આટલું પૂછ્યું, “શું થયું છે ?”

“ચૂપ ! ચૂપ ! સ્માર્ટી !” સુખલાલના હોઠ જવાબ વાળવા માટે જરીક ઉપડ્યા કે તૂર્ત લીનાએ આજ્ઞા છોડીને એણે સુશીલાને જરા કડક અવાજે કહ્યું : “ઉસ્કો બાત મત કરાવ. હેમોરેજ હો જાયગા.”

“સાફ.” સુશીલાએ આ નર્સના સુખલાલ પરના સ્વામીભાવ પર મોં મલકાવ્યું.

સુખલાલ માટે દવા લઈ આવીને ફરી લીનાએ સુશીલાને પૂછ્યું : “તુમ ઇસકી કોન હે ? સેકાની હે ? આન્ટ (ફાઇ, કાકી કે મામી) હે ? કઝીન હે ? ઇતના રોજ તો કોઇ નહિ આયા, તો તુમ કયા દૂસરા ગાંવસે આતી હે ?”

“હાં.” સુશીલાનો ટુંકોટય જવાબ.

“દેખો તુમ.” લીનાએ ચલાવ્યું : “સ્માર્ટી કો અબી જલદી મત લે જનાં, ઇસ્કો ખૂન ગિરા થા, અબ્બે યે એકદમ કમજોર હૈં. યહાં રખો, મેં ઇસ્કો તાકતદાર કર દુંગી.”

એટલું કહી વળી પાછી ખીજના ખાટલા પર જઇને પાછી ફરે ત્યારે એ મિનિટ વાતો કરવા થંભે, તે પછી ત્રીજાને દવા પાછને પણ પાછી સુખલાલના જ ખાટલા પાસેથી નીકળે. લીનાના કામ-કાજની તમામ ફેડીઓ આ ખાટલાની આસપાસ થઇને નીકળતી હતી. દૂરને ખાટલે ઊભી ઊભી પણ લીના આ ઠેકાણે જ નજરની ચોકી કરતી, ને પોતાના પહેરેગીરની સરત ચુકાવવાનો લાભ શોધતી સુશીલા જરાક બોલવાનો આદર કરતી કરતી પાછળ જોતી કે તુર્ત કોઇક દર-દીની સારવાર કરતી લીનાની હાક સંભળાતી : “ખાત મત કરના સ્માર્ટી, વો ફૂછ પૂછેગી તો તુમ જવાબ નહિ દેનાં. ટેક કેર સ્માર્ટી, સમાલો બરાબર.”

એટલું કહીને એ પાછી ત્યાંથી નીકળી ત્યારે સુશીલાને સંભળાવતી ગઇ, “તુમ ગાંવડેમેંસે આને વાલે લોક સમજ બી નહિ સકતે કે પેશંટ કી ઝીંદગી કિતની ‘પ્રેસ્યસ’ માયને કિમતી હોતી હૈ, મેરા અચ્છા પેશંટ કો બિગાડ મત દેનાં.”

લીનાને તો એ શંકા ઉપજવી પણ અશક્ય હતી કે આવી કન્યા આ સૂતેલા અશિક્ષિત ગરીબની વિવાહિતા હોઈ શકે. લીનાએ ફરીથી દૂર જઈ પછવાડે નજર કરી તો સુશીલાને એણે એક વધુ ગંભીર દોષ કરતી દીઠી. સવારે લીનાએ લાવીને સુખલાલના લોટામાં કેટનના ખુશબો વગરના ફૂલની એક ડાંખળી ગોઠવી હતી. તેને બહાર કાઢી નાખીને સુશીલા પોતાના રૂમાલમાંથી કાઢેલાં ગુલાબના ફૂલ ગોઠવતી હતી. એની આ પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે એની વિહ્વળતા અને ધાર્તીભરી મનોદશાના ફફડાટો તો ચાલુ જ હતા. પોતે આણેલાં ફૂલોને ઠંકાણે પાડ્યા પછી સુશીલાનો ફફડાટ ઓછો થયો.

લીના ફરી વાર પાસે આવી, આંખો કરડી કરવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ અજમાવ્યો. પણ લીના સખ્ત થઈ શકતી નહોતી, સખ્ત થવા જતાં જ હસી પડતી, એ સુશીલા જાણી ગઈ હતી. લીનાએ આવીને હસવું ખાળવાની વ્યર્થ કોશીશ કરતાં કહ્યું : “બડી ચબરાક માલુમ પડતી હૈ મિસ ! યા તો કયા મિસિસ ? હમ ખોલનેકા મના ક્રિયા, તો તુમ ફૂલોંકી જખાનમેં ખાત કરને લગ ગઈ. દેખો, ટાઇમ હોને પર તુમ નિકલ જનાં હાં ! બડા ડોકટર આયગા તો તુમારા ‘ઇન્સાઇટ’ કર દેંગા ! માલુમ ?”

સુખલાલ સાથે સુશીલા એક પણ શબ્દનો વિનિયમ કરી શકે તે પૂર્વે આવો અરથો કલાક ચાલ્યો ગયો. ને જ્યારે લીનાએ સુશીલા તરફથી સુખલાલ તરફ મોં ઠેરવ્યું ત્યારે સૂતેલા સુખલાલની આંખોના બંને ખૂણામાંથી શાંત આંસુના રેલા ધીરે ધીરે કાન તરફ ઊતરતા હતા. છતાં એનું રિમત હજી લાંચું નહોતું.

“ક્યોં, ક્યોં, સ્માર્ટી ?” એમ ખોલતી લીનાએ જઈને સુખલાલના કપાળ પર હાથ મૂકી નેપકીન વડે આંસુ લૂછ્યાં.

લીનાનો આ દાવો સુશીલાને અતિ ઘણો વધારે પડતો લાગ્યો. એ નજીક જતી હતી ત્યાં જ લીનાએ કહ્યું. ‘આને તમે શું કહ્યું કે આજે એ રહે છે ? આટલા દિવસોથી એ આંહી છે પણ કાંઈ દિવસ મેં એની આંખોમાં પાણી નથી જોયાં. તમે આજે આવીને એને મારાથી છૂપા છૂપા કાંઈક ખબર આપ્યા લાગે છે. તમે લોકા દરદીઓની મુલાકાત કેમ કરવી તે પણ સમજી શકતાં નથી. તમે લોકા-‘તુમ લોક બિલકુલ એસમજ ! તુમ લોક—’

એમ ‘તુમ લોક’ ‘તુમ લોક’ આવ્યું. સુશીલા આ કાગડી જેવી કાગારોળ કરી મૂકનારી નર્સને કેમ સમજાવવું તે જાણતી નહોતી. એણે મૌન પાળવામાં જ સલામતી માની. આ કાંઈ અજાણી, અર્ધદેશી ને અર્ધગોરી, કાને ખબર કાં તો દેહડી, કાં ગોવાની ને કાં કાંઈ વટલેલી, પોતાના દરદી ઉપર બેહદ આધિકાર જમાવી બેઠી છે. મને હજી એક શબ્દ પણ બોલવા બોલાવવા દેતી નથી. આટલી બધી ચિંતામાં કેમ કરે છે ? સુખલાલના ગાલો લૂછવાનો એને શો આધિકાર છે ? શરમનો છાંટોય છે નફતને ! હું આંહી બિભી છું તેની પણ પરવા નથી કરતી. નર્સના ધંધા કરનારી સ્ત્રીઓને વળી શરમ શી ? એને તો ગાલે અડવું કે પાનીએ, બધું એક જ છે ને ! એના હાથ તો ગમે તેવી ગંદકી ચૂંથનારા. પણ એવા હાથ એ કેમને ગાલે કે કેમના કપાળે અડકાડતાં લજવાતી નથી ? સુખલાલ ફેટલા સુગાતા હશે ! નહિ સુગાતા હોય તો શું એને મીઠું લાગતું હશે ? એ શા માટે ના નથી પાડી દેતા ?

લીનાની દમદાટી અને સુખલાલની અશ્રુધારા, બેય વચ્ચે આધાર-હીન બિભેલી સુશીલા લીનાની લગારીમાંથી એક વાત તો બરાબર પકડી શકી, કે દરદીની સાર સંભાળ લેવા આટલા દિવસ સુધી પેઢી પરથી કાંઈ આવ્યું જણાતું નથી અને આટલો કાળ રોગીની

અહોરાત્રિની જે પોતે એકલી જ રક્ષક પોષક ને પાલક રહી છે, તેને આજે આઠ દિવસે સુશીલા જેવી અગ્નિ છોકરીનું આક્રમણ ન ખટકે તો પછી એનું નારીત્વ ક્યાં રહ્યું ?

લીના ખસતી નહોતી, લીનાના હાથ સુખલાલના લલાટ પરથી ખસતા નહોતા. સૂતેલા સુખલાલની આંખો લીના ને સુશીલા વચ્ચે દૃષ્ટિદોરના વાણ તાણ નાખતી હતી. આખરે સુશીલાએ લીનાને જ પૂછ્યું કે “એમને હવે કેમ છે ?”

“લુક-દેખો, આજ એક હપ્તા હો ગયા. પીછે શાહજાદી પૂછતી હૈ કિ કેસા હૈ !” લીનાએ હજીય વક્લાવ ચાલુ રાખ્યો. “પહેલે તુમ મુઝે ખતલાવ. તુમને કયા ખાત કહ કર ઇન્કા ઇતના ‘નર્સ’ ક્રિયા ?”

“કશું જ નહિ. મેં એની સાથે વાત જ નથી કરી.”

“ઇઝ ઇટ ટુ સ્માર્ટી ? સાચું કહે છે એ ?”

સુખલાલે સ્મિત-નમણું દુર્જલ મોં આસ્તે રહીને હલાવ્યું.

“તુમારી સેઠાની દિખતી હે, નેધ ?”

સુખલાલે શું કહેવું તેની સુખદુઃખમય મનોમુગ્ધતામાં હા પાડી.

“તુમ લોક,” એમ કહેતી લીના સુશીલા તરફ ફરી : “અપને નોકરોંકા કયા ગદ્દા સમજકર ઇતની મજદૂરી ખીચવાતે હો ? ઔર પિછે દવાખાનેમેં છોડ કર સખ મામલા ખતમ સમજ લેતે હો ! ઇસકે સ્પન્ગ કે વાસ્તે કાઇ કાલન-વોટર ઔર પાઉડર કી ડબી બી નહિ દે ગયા ! મેં અપના ધરસે લાઇ હું દેખો ! કિતની હાઇ કવો-લીટી !” એમ કહેતે કહેતે એણે ટેબલનું આશુ ખોલીને એ વસ્તુઓ ખતાવી.

“લી...ના...” એવો હેડ મેટ્રનના સંગીતમય સાદ સાંભળતાં ‘ચે...સ... મેટ્રન...’ કરતી લીના ત્યાંથી ‘સ્માર્ટી’ ચુપ ! કહેતી, નાકે આંગળી મૂકતી દોડી ગઇ, ત્યારે એનાં મૂંગાં ખૂટ જાણે પહાડોનાં બરફ-શૃંગો પર

છંદ્યદ્દ છટાથી લસરતાં ગયાં. ને એનાં સફેદ મોજાં હેઠળથી ઉપ-
સેલી, કોઇ સંધેડિયાએ ઉતારેલા હોય તેવા પગની પીંડીઓ ઊછળતી
ઊછળતી એના ઘૂંટણ સુધીના ફરાકની કિનારને પણ ઉછાળતી ગઇ.

“રોઇ શા માટે પડ્યા?” એટલું સુશીલાએ ઝટઝટ ઊતાવળ
કરીને પૂછી લીધું.

તેનો પ્રત્યુત્તર દસ્ટી આપી શકે તે પહેલાં તો સુશીલાને કશીક
ચમક લાગી. પોતે ઊભી હતી ત્યાંજ ઉપર જવાના દાદર પાસે પડતું
એ ભોંયતળીઆના વોડનું બારણું હતું. એ બારણા પાસે થઇને ત્રણ
જણાં પસાર થઇ દાદર ચડતાં હતાં, એક હતો વિજયચંદ્ર, બીજી હતી
બે સ્ત્રીઓ. સુશીલા એ બેને ઓળખી ન શકી. પણ વિજયચંદ્રની ને
એની આંખો બરાબર મળી.

“કાને જોવા આવેલ છો?” એટલું પૂછવાનું વિજયચંદ્રને ટાણું
મળે તે પહેલાં તો સુશીલાએ મોં ફેરવી લીધું હતું.

વિજયચંદ્ર પણ પેલી બે સ્ત્રીઓના સાથમાં સુશીલાની નજરે ચડી
જવાથી, કે પછી કાણ જાણે કયા કારણે, થોડીક વાર તો ડહામ ગયો,
પણ ગુમાવેલી સ્વસ્થતા પાછી મેળવતાં એને પલકની જ વાર લાગી.
પોતે આટલો છોબીલો શા માટે પડી ગયો એનું એને આત્મતિરસ્કાર-
યુક્ત વિસ્મય થયું. પેલી બંને સ્ત્રીઓને સાથે લઇને જ એ બે પગ-
થીયાં ચડેલો પાછો વળ્યો, ને નીચેના ખંડમાં દાખલ થઇ સુશીલાની
સન્મુખ આવીને ઊભો રહ્યો.

“કાણ માંદું છે?” આટલું પૂછીને વિજયચંદ્રે ઝિછાના પર
નજર કરી ત્યારે આ કંગાલ રોગી પાસે ઊભેલી સુશીલા એને એક
સમસ્યા જેવી લાગી. મુખલાલને વિજયચંદ્ર બરાબર ઓળખતો

નહોતો, અને રોગી સુખલાલ તો પરિચિતોને પણ ઓળખાય તેવો ક્યાં રહ્યો હતો ?

ત્યાંસુધી તો સુશીલાને કાળી નાગણુ જેવી થઇ પડેલી નર્સ લીના આ ક્ષણે સુશીલાની તારણુદાર બની ગઇ. એક હતી તેમાં બીજાં ત્રણનું ને એમાં ય બે સ્ત્રીઓનું ઝૂમખું ઉમેરાતું જેતાંની વારેજ એ બહાર ગયેલી ત્યાંથી છલંગો મારતી આવી અને હાસ્યમાં વીટેલ રોષ દેખાડી હાથ જોડતાં જોડતાં બોલી ઉઠી: “આજ ચે કયા તમાશા લગાયા હૈ સ્માર્ટી કે બિઝાને પર? હંચ ! તુમ લોગ કાન હૈ ? પેશન્ટ કે કૌન હોતે હૈ ? ઇતને રોજ કહાં છિપ ગયે થે ? હંચ ?”

દરદી પોતાનો શું થતો હતો એ તો નવાં ત્રણેમાંથી કાઢ નહોતું કહી શકે તેવું.

“દરગુજર કરજો.” વિજયચંદ્રે પોતાની ટોપી હાથમાં રાખી રમાલ વડે લલાટનાં સ્વેદ લૂછતે લૂછતે અંગ્રેજીમાં કહ્યું: “હું તો આ બાનુને મળવા આવેલો.” એણે સુશીલા પ્રત્યે આંખો કરી.

બીજા લોકોને જ્યાં હાથ હલાવી યેષ્ટા કરવી પડે, ત્યાં વિજયચંદ્રની તો પાંપણના એકાદ વાળનું હલવું જ બસ થઇ પડતું.

હસતી હસતી લીના બોલી: “આંહી ઇસ્પિતાલમાં ! દરદીને બદલે નિરોગીની મુલાકાતો ! યોગ્ય જ સ્થળ ગોત્યું. એ તમારે શું થાય છે ?”

“પિઝાનદાર.” વિજયચંદ્ર સહેજ ખચકાચા પછી કહી શક્યો.

આ પિઝાનદારના હુમલાએ લીનાને ફરી એક વાર ‘સુખલાલ’નું લલાટ પંપાળવાની તક આપી.

સુખલાલ આ આખા તમાશાનો મુંગો સાક્ષી જ બની સૂતો રહ્યો. વિજયચંદ્રને એણે શેઠની પેઠી પર એક વાર જોયો હતો. ને

પ્રાણજીવન ઉફે ‘પ્રાણીયાએ’ સુખલાલને ઠાંસા મારી મારીને બતાવ્યો હતો: “સુખલાલ શેઠ, આમને જોયા ? જોઈ રાખજો હો કે ? ઝોળખાણુ કામ આવશે. તમારા હરીફ છે.”

પ્રાણજીવનનો ઠાંસો ખાવામાં નિમિત્ત બનનાર આ વિજય-ચંદ્રને ફરી એક વાર સુખલાલે ઉન્નતીમાં જોયેલ. આજે એને ત્રીજી વાર દીડો. એને સુશીલાની સન્મુખ જાહેરો દેખવો, લાંબા સમયના પિછાનદાર તરીકે મેં મલકાવીને સુશીલાને મળતો જોવો, ટોપી ખોલીને તાલબદ્ધ સ્વરોના કાંઈ વાદ્ય સરીખું સુંદર ઝોળેલું મસ્તક દેખાડતો જોવો, ગજવામાં અરધો દેખાતો રૂમાલ બહાર ખેંચીને જાણે કે પસીનાનાં સ્વેદોમાંથી ખુશબો ફેરાવતો નિહાળવો, એ સાવ સહેલું તો થોડુંક જ હતું ! તમે કહેશો કે સુખલાલ શાણો હતો છતાં આવું દૃશ્ય દેખીને સળગી જવાની બેવફૂરી એના-માંથી કેમ ગઈ નહોતી ? કંગાલિયતનો કીડો હતો છતાં વિજય-ચંદ્રની ઇર્ષ્યા કરવા જેટલું વીરત્વ એનામાં બાકી રહી શક્યું હતું શું ? તમારામાંના કાંઈ કાંઈ તો એટલે સુધી કે કહી જઈશો કે સુખલાલને સ્થાને અમે હોત ને, તો અમારી અપાત્રતાનો ખુલ્લો એકરાર કરી નાખી, સુશીલાને બસ ‘ધરમની માનેલ બહેન’ કહી એના રૂપગુણોના સાચા અધિકારી કાંઈ આવા નવયુવાનના કરમાં એનો કર મૂકી દેત, ‘સુખી થાઓ’ એવી આશિષો આપત અને વીરપહતી પર એ બહેનને લાઇની ‘રંક બેટ’ મોકલાવત.

હાય રે હાય માનવકીડા સુખલાલ, તું આટલી દિલાવરી ન દેખાડી શક્યો. પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પણ તને વિજયચંદ્રની વિરૂદ્ધ હિંસાત્મક વિચારો આવ્યા. બીજી તો તારી તાકાત પણ શી હતી એ મોત-ખિજાના પર ? કેટલો નિર્વીર્ય દ્રવ !

પોતાના લલાટ પર રમતો લીનાનો હાથ સુખલાલે હળવેથી ઠેલી

નાખ્યો. લીના ચક્રિત થઇ. ‘સ્માર્ટી’ના કપાળ પરથી એના હાથનું ઠેલાવું એને આ દરદીની છેલ્લા આઠ દિવસની રોગ-સૃષ્ટિમાં પહેલી જ વારના બૂકમ્પ સરીખું ભાસ્યું.

સુશીલાએ સુખલાલની એ ક્રિયા જોઇ લીધી. સુખલાલનું મોં સંકોડાતું હતું. વધુ વાર એ ઊભી ન રહી શકી. લીનાની સામે ‘અચ્છા તમ !’ કરતી સરિમત એ ચાલતી થઇ. તેની પાછળ વિજયચંદ્ર, અને વિજયચંદ્રની પાછળ બે સ્ત્રીઓ, વિજળી ગાડીના ડબ્બા જેવાં બહાર નીકળી ગયાં.

“ઉપર ચાલશો ?” વિજયચંદ્રે સુશીલાને કહ્યું: “અમે હમણાં જ એક ઠેકાણું તપાસીને પછી તમને મોટરમાં ઘેર મૂકી જઇએ.”

“ના, મારે ઘેર નથી જવું.”

“જ્યાં જવું હોય ત્યાં મૂકી જઇએ.”

“આંહી નજીકમાં જ જવું છે.”

એમ કહીને સુશીલા ઇસ્પતાલનાં પગથિયાં ઊતરવા લાગી. અને ખીજઓને ન મળતી એ દવાખાના-સ્ટાફ માટેની લીફ્ટમાં, એક ડૉક્ટર મિત્રની કૃપાથી જાંચે ચડતો વિજયચંદ્ર સ્ટેજ શોકાર્ત બન્યો. સુશીલા ચાલી ગઇ તે માટે નહિ, પણ પોતાની આ વિશિષ્ટ માનવંત સ્થિતિ જોયા પહેલાં જ ચાલી ગઇ તેને કારણે.

સુશીલા તો ત્યાંથી સીધી ટ્રામમાં બેસીને ઘેર જ ચાલી ગઇ, પણ મોટા બાપુજીને આ ખબર હમણાં જ પહોંચશે એવો ભય એને આખે રરતે મૂંઝવતો ગયો. વિજયચંદ્ર વારંવાર પેઠી પર જાય છે, તે સુશીલા જાણતી હતી. વિજયચંદ્રનું આ જવું આવવું મોટા બાપુજીના કાંઇ વિદ્યા-દસને અથવા બ્યાપાર ઉદ્યમની સાહસિક યોજ-

નાને આભારી હતું, કે કાઠ ખીજ રહસ્યમય આશયની સિદ્ધિ તરફ લઇ જનાર હતું, તે ખાખતમાં સુશીલા છેક જ અગ્નિ નહોતી. વિજયચંદ્ર ઘેરે આવે ત્યારે સુશીલાના હાથનાં જ ભજ્યાં ખાવાનો સ્વાદ મોટા ખાપુજની હોજરીમાં એકાએક કેમ ઊભરાઇ આવતો, એટલું જ નહિ પણ ‘આ ભજ્યાં તે’ શી રીતે ખનાવ્યાં ખેટા’ વગેરે પાકશાસ્ત્રની ચર્ચા માટે મોટા ખાપુજ સુશીલાને શા માટે વિજયચંદ્રની સન્મુખ બોલાવી મગાવતા તે સમજી જવા જોઈતી સુશીલાની ઉમર થઇ ચુકી હતી. વિજયચંદ્ર જો મોટા ખાપુજનો કોઇ કેવળ વેપારી સ્નેહી હોત તો ભજ્યાંની આ ખનાવટ જ્યારે કાકા—ભત્રીજ વચ્ચે ચર્ચાતી હતી તે વેળા શરમાઇને નીચે નિહાળી મૂંગો શા માટે બેસી રહેત ? પોતાની સામે ચોરની નજરે શા માટે નિરખતો હોત ?

આ જુવાન મારે વિષે શું ધારશે ? મોટા ખાપુજને ખબર આપ્યા વગર તો કેમ જ રહેશે ? ખાપુજ પૂછશે કે કેમ મળવા ગઇ હતી, તો જવાબ શો આપીશ ? કેને મળવા ગઇ હતી તે તો ખાપુજ સમજી જ જવાના. ખાપુજનો ઠપકો તો શું, ઊતાવળો એક બોલ પણ સુશીલાએ કદી સાંભળ્યો નહોતો. ખાપુજની એ લાડકવાઇ હતી. ખાપુજને જૂનું વેવિશાળ ઝેરી કાંટા જેવું ખટકી રહ્યું હતું તે, અને ઊગ્મણી-દિનના ખનાવની ગેરસમજણે ખાપુજને સુખલાલ પર સળગાવી મૂકેલ છે તે યાદ કરતાં સુશીલાનાં ગાત્રો ગળવા માંડ્યાં. પોતે સપડાઇ ગઇ. સુખલાલને ફૂલો આપવા જવાની પોતાની હિંમત પોતાને જ ડરાવતી થઇ. પોતાની ખાની વિકરાળ વાંધણ—મૂર્તિ એની સામે તરવરી ઉઠી. ભલાં ભદ્રિક ભાણુ તો સુશીલાના પૂજનીય હતાં. એમને આ આચરણની જાણ થશે ત્યારે તો આરે વહાણુ કુખી જવાનાં. ભાણુ મારે માટે કેવો મત આંધશે ?

પ્રકરણ સાતમું

પરોણા આવ્યા

રાત પડી ને મોટર માળા નીચે બાબી રહી ને થડકારા કરવા લાગી ત્યારે સુશીલાના હૃદયમાં પણ એવાજ થડકારા થયા. એણે આપુજીના દાદર પરનાં પગલાં પણ કાન માંડીને ગણ્યાં. બ્લોકનું કમાડ બંધડ્યું અને બૂટ નીકળ્યાં. ત્યાર પછી પા કક્કાક સુધી આપુજી સિંહગજનાઓ કરતા કરતા અંદર ન ધસી આવ્યા એટલે સુશીલા નિરાંત પામી.

પોતે બાની સાથે રસોડામાં હતી. કોઈક મહેમાન હતું? કોણ હતું? સુશીલાને કોઈએ ઓળખાણ ન આપી. બા અને લાભુ છાનાંમાનાં કથુંક મિષ્ટાન્ન રાંધવાની વાતો કરતાં હતાં. જમવાની બેઠક પણ જે આજ સુધી રસોડાની સામેના જ ખંડમાં રહેતી, તે બ્લોકના બીજે છેડે ગોઠવવામાં આવી. અજાણ્યા મહેમાનોને માટે પણ આવો સ્થળમહેલો નહોતો થતો, તે આજે થતો દેખી સુશીલાને આશ્ચર્ય થયું.

સુશીલાએ પૂછપરછ કરતાં ધાટીએ જાણ કરી કે કોઈ ગામડીયો ડાસો મહેમાન છે.

“અગુન તો બાધ હે જૂતે !” એમ કહીને મસ્કરી કરતા ઘાટીએ સુશીલાને ત્યાં પડેલા મહેમાનના જોડા પછાડીને દેખાડ્યા. જોડા ઓખાધ હતા. જીર્ણ છતાં તાજ તેલ પાયેલા હોવાથી તેના ઉપર ધૂળ ચડી ગઇ હતી. એવડા તોતીંગ જોડા સુશીલાએ કાઢ દિવસ જોયા નહોતા.

એવા જૂતા પહેરનાર ગામડિયા મહેમાનને માટે ભાભુ અને બા કંસાર રાંધવા કેમ બેસી ગયાં હશે ? બાપુજી જોડે એ ખાનગી ઓરડામાં બેસીને શી વાતો કરતો હશે ? સૌનાં મોઢાં પરથી તો મહેમાન કામક અણગમતો અને અનાદરપાત્ર માનવી લાગે છે.

જાનામાના સુશીલાએ જમવા ઉડેલા આતથિની ચેષ્ટા નિહાળી. એના માથા પર એક ચોટી સિવાય બધું મૂંડન જ હતું, ને હમમત વધેલી હોઠ મૂંડન અગારા નહોતું કરતું. એણે પહેરણુ પણ ઉતારી નાખ્યું હતું. ખુદલા દેહની કાઠી પાતળી હતી. ખૂબ દુઃખો સહન કરનારો ભાસે એવો એ દેહ ક્ષીણ છતાં કઠણુ, અને ત્રાંબાવરણો છતાં સ્વચ્છ હતો.

નહાવાની ઓરડીમાં નળ વહેતો હતો. પુષ્કળ પાણી હતું. છતાં પરોણાએ સાયવી સાયવીને હાથ પગ મ્હેં ધોયાં અને પાસે મૂકેલા ચોખ્ખા નેપકીનને મેલો કરવાની ખીંકે હો, કે પછી ખીજા કાઢ કારણે, એણે પોતાના પહેરેલ જડા ધોતીઆ વડેજ હાથ પગ ને મોં લૂછ્યાં. પછી એ પાટલા પર બેસવાને બદલે પાટલા પર થાળી રાખીને, ‘હે રામ !’ કહીને નીચે બેઠો. સામે મોટા શેઠે બેઠક લીધી.

ગામડિયો જ્યારે ખાવા લાગ્યો ત્યારે એની ચીવટ નજરે પડી. એણે વધુ લાગ્યો તેટલો કંસાર કાઢી નાખ્યો. એની ખાવાની રીતમાં સંસ્કાર હતો. પહેલું તો એ ઊતાવળ કરીને નહોતો જમતો અને જોષ્ટમે તેટલું માગી લેતો હતો. ઘીમાં એણે કંસાર ચોળ્યો ત્યારે ખીજા ઓરડામાંથી સુશીલાએ બારીક નજરે રસભર જોયા કર્યું. એણે

ધીરજથી કંસાર અને ઘી સારી પેઠે મસળ્યાં. મસળીને થાળીની એક બાજુ દાખો કર્યો. આખી થાળી સ્વચ્છ બની, ઘી આંહી તહીં રેલાએલું ન રહ્યું. અથાણું પણ એટલી જુકિત અને જાગવણ રાખીને લીધું કે તેલનું ટીપું પણ આડે અવજો ન રેળાયું.

સુશીલા સાંભળે છે તેની કાઠને જાણ નહોતી. મોટા શેડે પોતાનાં પત્નીને બહાર બોલાવ્યાં, એમણે આવીને આ પરોણાને આદરમાનના શબ્દો કહ્યા. જમતા પરોણાએ પણ વિનય દેખાડ્યો અને ઘર આગળ તબિયત કેમ છે વગેરે પૂછાતા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જ કહ્યું કે—

“હા, ઘરડાંને પૂત્યે ને તમ જેવાં સગાંની આશિષે સારું ચાલે છે. તબિયત તો હવે લથડી ગઇ, પણ મન ભારી સમતામાં રહ્યું છે. કાઠ વાતની વળગણ નહિ, કાઠ વલોપાત નહિ, વિચાર—વાયુ ન મળે, છોકરાંઓ સાથે હસીને જ વાત કરે, ને જ્યારે પીડા સહેવાય નહિ ત્યારે મને ફક્ત ‘ચતારિ મંગળમ્’ સંભળાવવાનું કહે.”

(“ચતારિ મંગળ” એ જૈન ધર્મનું માંગલ્ય—સ્તોત્ર છે.)

સુશીલાને ગમ પડી. આ મહેમાન થોરવાડથી આવેલા સુખલાલના પિતા જ લાગે છે. ધણાં વર્ષો પહેલાં, નાની દસેક વર્ષની હતી ત્યારે જ્યેલા તેની અણસાર યાદદારતમાં અંકાવા લાગી.

કાની વાત ચાલતી હતી? સુખલાલની ખિમાર માતાની. સુશીલાની કલ્પનાની દુનિયા સળવળી ઉઠી. એક ગામડીયું ઘર છે, એના ઓરડામાં એક સ્ત્રી, દવાને નહિ અડકનારી, દાકતરી સારવાર વગરની, ધર્મના માંગલ્ય—પાઠને પોતાની અસહ્ય વેદનાનું ઔષધ કરી શાતા મેળવી રહી છે.

“રાંધવે ચીંધવે બહુ દુઃખી થતાં હશે.” મોટાં શેઠાણી ત્યાં બિભાં બિભાં વધુ રસ લેવા લાગ્યાં.

“ના બાપા, બહુ તો વપત નથી રહી.” પરોણાએ સ્વાભાવિક અવાજે જ જવાબ દીધો: “દીકરી બાર વરસની થઇ ગઇ, ને નાનેરો દીકરો સાત વરસનો, બેય મળીને રાંધી નાખે છે. પાંચ મહેમાનનેય સાચવી લ્યે છે છોકરાં.”

જમતાં જમતાં ચાલેલા આ વાર્તાલાપમાં મોટા શેડે લેશ માત્ર ભાગ લીધો નહિ. એણે તો વારંવાર ફરી જતા શાકનો વાટકા એકાદ બે વાર પછાડીને ગરમ શાક માગ્યા ક્યું. એને મરીનો લુચ્છો જોઇતો હતો ત્યારે ક્યું કે “રામો ક્યાં મરી ગયો?”

વાળુ કર્યા પછી પિતાને સુખલાલ પાસે ધરિપતાલે સૂવા જવું હતું. દીકરાની માંદગીના ઊડતા ખુબર સાંભળી દોડ્યો આવેલો આ પિતા, સુશીલાના ચાલી આવ્યા પછી દવાખાને સુખલાલને જોઇ આવેલો પણ સુખલાલે એને કશી જ વાત નહોતી કરી. એણે બંડી પહેરીને માથા પર પાધડી મૂકી.

“પાંચ મિનિટ બેસો, હમણાં મોટર મૂકવા આવે છે.” એમ કરીને રોકડા પરોણાને મોટા શેડે ફરી પાછો એની એ જ વાતોમાં ઘસડ્યો.

“શું ધાર્યું?”

“હમણે થોડુંક જાળવી જવ.”

“થોડુંક એટલે કેટલુંક?”

“એ તો હું કમ કરી શકું શેઠ? પણ નીકર ઈ માંદીનું હૈયું જ વાત સાંભળીને ફાટી જશે એ તો ઠીક, પણ એના જીવની અવ-અવ થાશે. માટે હું હાથ જોડીને વિનવું છું કે થોડુંક જ જાળવી જવ.”

મોટા શેઠ તુચ્છકારથી હસ્યા.

“હવે એ ઝાઝું નહિ જીવે શેઠ.” પોતાની પત્ની વિષે આવું બોલતો ગામડીયો પતિ દિલને વધુ ને વધુ કઠોર બનાવી રહ્યો હતો.

“એનું કાંઈ ધાર્યું રે’છે ભાઈ ? ને હવે અમારો કાંઈ વાંક છે ? દીકરીને ભણતર ભણાવ્યા પછી, સંસ્કાર દીધા પછી, હવે જે થોડું દેનાશે ?”

પરોણા પોતાના શરીર પર મોટા પ્રહારો અનુભવતો છતાં અબોલ રહ્યો. તેના મૌનને નમળાઈનું ચિહ્ન ગણનાર મોટા શેઠે કહ્યું—“જીવો જાણે, સાંભળો, આપણે આપણી મેળે જ સમજી જાયે, તો આ દ્યો એ હજાર રોકડા, ચાચ ત્યાં દીકરાને પરણાવી લઈ માંદી સ્ત્રીની સદ્ગતિ કરો. બાકી જો જીવે જ કરવી હોય, અમને દયાવવા જ હોય, અમારી ભલામતો કસ જ કાઢવો હોય, તો પછી હું લૂંટી નાતવું શરણું. નાત આ વેવિશાળ ફેક નહિ કરે એવું વિચારીને ખાંડ ખાશો નહિ હો શેઠ ! મારી પાસે તો દાકતરનાં સરટીપીકેટો છે, કે છોકરો પરણવા માટે નાલાયક છે.”

સુખલાલનો પિતા મોટા શેઠની સામે ને સામે સડક થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ આઠમું

શૂન્ય ધરની બે સહિયરો : ભાલુ અને ભત્રાણ

“કાલે, પરમ દિવસે, જ્યારે ઠીક પડે ત્યારે વિચાર કરીને જવાબ દેજો શેઠ, મને મેલું પેટ પરવડતું ય નથી, તેમ રાખતાં ય આવડતું નથી. આંહી તમને તાર કરીને તેડાવવા પડ્યા તે આટલા જ સાર. હવે જવું હોય તો જાવ ધરિપતાલે, નીચે મોટર તૈયાર જામી છે.”

એટલું બોલીને સુશીલાના મોટા આપુજી બારી પર ગયા, ત્યાં જિભાં જિભાં શોકરને સૂચના આપી, ને પછી સુખલાલના પિતાને સુનમૂન બેઠેલા મૂકી પોતે પોતાના સૂવાના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

સુખલાલના પિતાએ નીચે જતરીને મોટર પડતી મૂકી પગે ચાલવા માંડ્યું. આ ગામડિયો માણસ શોકરનું ધ્યાન ખેંચી ન શક્યો. મહેમાનના નીચે જતરવાની રાહ જોઈ શોકર તો અરંધા પોણા કલાક સુધી જિભો જ રહ્યો. તે પછી એ ઉપર આવ્યો. શેઠ સૂઈ ગયા હતા. સુશીલા પોતાનાં ભાલુની પાસે જાગતી હતી. શોકરે વરધીવાળા મહેમાનની પૂછપરછ કરી. આખી વાતચીત પરથી ભાલુને અને સુશીલાને સમજ પડી કે મહેમાનને પગ ધસડતા જ દવાખાને જવું પડ્યું છે.

“અરેરે !” ગરવાં લાલુએ હળવેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો : “તારા મોટા બાપુજી બચાડા જીવ મેમાનને મોટર સુધી મૂકવા જવાનું થ ચૂકી ગયા !”

“હવે તમે ધરિપતાને મોટર લઈ જઈને તપાસ કરી આવો, ત્યાં પહોંચ્યા છે કે નહિ ?” સુશીલાએ હળવેથી શોકરત્નને વરંધી આપી.

માલિકની લાડકી દીકરી હોવા છતાં ખરી જરૂર પડ્યા વિના કદાપિ વરંધીઓ ન આપનાર સુશીલા જ્યારે જ્યારે વરંધી આપતી ત્યારે ત્યારે એનો તાત્કાલિક અમલ થતો.

“હા ભાઈ,” લાલુએ પણ ટેકા મૂક્યો : “જીવ, જોઈ આવો, હેમખેમ પોંચ્યા તો છે ને ? અને ભેળા ભેળા આપણા જમાઈની તબિયતના પણ ખબર કાઢતા આવજો.”

“આપણા જમાઈ” એવો લાલુનો બોલ લાવેથી ભરેલો હતો. સુશીલાએ એ શબ્દ સાંભળતાંની ઘડીએ જ બિજાનામાં ચત્તા ને ચત્તા સૂતેલા ક્ષીણુકાય સુખલાલની નમણી આકૃતિ કલ્પી, બપોરે દીકરાં બે આંસુ કલ્પ્યાં, અને આંસુ લૂછતી નર્સ લીના કલ્પી.

એણે લાલુને કહ્યું : “ત્યાં ધરિપતાલમાં સુવાવાળાઓને તો એકલું ગાદલું જ આપતા હશે ને ? ચાદર કાંઈ આપે ?”

“ના રે બેટા, ચાદર કાણુ આપે ? ને ગાદલાં સેંકડો માણસનાં સુયેલાં હોય.”

“ત્યારે ચાદર અને બાલોશિયું મોકલું લાલુ ?”

“મોકલ મોકલ મારી દીકરી, પણ જાનીમાની હો ? જોજો તારી બા જાણી ન જાય. નીકર એને બચાડાં જીવને આ બધું નહિ ગમે. કાચવાશે ને, તો એનાથી જાંચે સાદે બોલાઈ જશે, તો ક્યાંક તારા

મોટા બાપુજી જાગી જશે. એય બચાડા જીવ સમતા નહિ રાખી શકે, ક્રાંત્યવાદ જશે.”

સારાં નરસાં સર્વ કાંઈને ‘બચાડા જીવ’ સમજનારાં ભદ્રિક ભાભુ સમતાનું મૂંઝું આરાધન કરતાં માળા ફેરવતાં રહ્યાં, ત્યાં તો સુશીલાએ સસરાજીને માટે ધોખીની ધોખેલ સાફ ચાદર તથા એક નવા ગલેફવાળું ઓશીકું તૈયાર કર્યું. સવારને પહેાર દાતણુ જોશે એ યાદ આવતાં એકતા સાટાનાં બે લીલાં દાતણુ છડીમાંથી કાપીને મૂકયાં. કદાચ ગામડાના માણસને દાંતે છીંકણી દેવાની આદત હશે એમ ધારી ભાભુને છાનીમાની કાનમાં પૂછી આવી “તમારી ડાબલી મોકલું?” જવાબ જડ્યો. “મોકલ મારી ડાહી દીકરી, ભલું સાંભર્યું, ! મને સાંભરે છે, વેવાઈ બચાડા જીવ દાંતે બજર દેતા’તા, સાત વરસ મોય’ અમે એના બાપને કારજે ગયા’તા તે દિ’ મેં જોયું’તું. પણ હેં દીકરી, તને આ બધું કેવું યાદ આવ્યું ! જો મારી જસતની ડાબલી મોકલજો, પતરાની નહિ હો કે માડી ! બચાડા જીવ આપણે માટે શું ધારે ? ”

આ તમામ સરંજામ સુશીલાએ ઘાટીની સાથે મોટર પર મોકલાવ્યો, અને તદ્દન સ્વાભાવિક સ્વરમાંજ ઉપર ઊભી ઊભી શોફરને ફરીવાર યાદ આપ્યું કે “તખીયત કેવી છે તે પણ પૂછતા આવજો, ખીજું કાંઈ મહેમાનને જોઈએ તો જાણતા આવજો.”

“ મને તો કાંઈ ખર નહિ, ખબર નહિ ! ” મોટર ગયા પછી પાછી સુશીલા શાંતિથી બેઠી ત્યારે ભાભુ માળા ફેરવતાં ફેરવતાં બોલવા લાગ્યાં : ‘પ્રાણીયો રોજ શાક મૂકવા આવે છે, એ બચાડા જીવ પણ મને કહેતાં વિસરી ગયો હશે. તારા મોટા બાપુજી પણ બચાડા જીવ રોજ થાક્યા પાક્યા આવે એટલે આ ખબર તો આપવા જ બૂલી ગયા ! નીકર ધરિપતાલે જોવા તો જઈ આવત માડી ! માણસ જેવું માણસ; ને પારકું નહિ, આપણું પોતાનું

માણસ ! સૂઝે એવું તોય આપણું અંગતું માણસ છે એમાં કાંઈ અટાલુથી ના પડાય છે ? આંહી પારકા પરદેશમાં એની સાર સંભાળ લેનાર કોણ ? દવાખાનાનાં નોકર ચાકર ને બચાડા જીવ નર્સ દાગતર તે કેટલાકની સાર સંભાળ્યે પોંચી શકે ? આપણે જવું જોવે માડી. મારે તો ગયા વગર છૂટકો જ નહિ. હા, તારી વાત નોખી છે. તારાથી ન જવાય. કુંવારી વેળા કે'વાયને બેન. કરી મૂકેલ છે ને બેન ! અને વળી હજી તો બધું ડગમગી રીયું છે ખરું ને ? જીવાન દીકરીને તો ચેરાધ જતાં ય વાર નહિ. બચાડા જીવ લોકો ય પૂરું ભાળ્યું ન ભાળ્યું, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું, ત્યાં તો હાંકી મૂકે..... ..”

સુશીલાના હોઠ પર આવેલા બોલ “ભાભુ, હું તો આજ એને જોઈ આવી,” હૈયામાં વળી પાછા વળી ગયા. વળી વિચાર આવ્યો કાલે પરમે ભાભુને જાણ થશે તો ? તો એ મને જીદાડી સમજશે. ને અત્યારે ભાભુ સત્ય સાંભળશે તો, બહુ બહુ તો મને દપકો દેશે. મારે ભાભુથી ઈશુ' નં રાખવું જોઈએ. એ તો પ્રભુથી છૂપાવ્યા બરોબર વાત છે.

એણે હૈયામાં ઊતરેલા બોલને પાછા હોઠ પર બોલાવ્યા, “ભાભુ, તમારે પગે માથું મૂકીને એક અપરાધ માની જાઉં તો ?”

“તોય હું તને મારું.”

“ભલે મારજો ભાભુ,” એમ કહેતે કહેતે સુશીલાએ ભાભુના પગ ઝાલી લીધા : “મારજો, વઢજો. મને ચાર દિવસ ભૂખી રહેવા કહેજો, હું કરીશ. તમે એકલાં મને જે કરવું હોય તે કરજો ભાભુ !...પણ...” સુશીલા અટકી ગઈ. એનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો.

“કેમ ચૂપ થઈ ગઈ ?” ભાભુએ પૂછ્યું. સુશીલા ન બોલી. થોડીવારે ભાભુએ પોતાના પગ પર ગરમ ટીપાં ટપકેલાં અનુભવ્યાં.

માળા ફેસ્વવી પૂરી માળા કરીને ભાલુએ હાથીદાંતની મોતીજડિત દાબડીમાં નાખી. અને પછી સુશીલાની પીઠ પર હાથ પસવાર્યો. સુશીલાનું લોહી ગરમ જણાયું. કપાળ પર અડકવા ગયેલો હાથ પણ એ જ સંદેશો લાગ્યો. એણે સુશીલાને ધીરેથી ઢઢોળીને પૂછ્યું: “શું કહેતી કહેતી રહી ગઈ? મારામાં ભરોસો રાખ. હું તને દગો નહિ દઉં સુશીલા. મારું ભલે ચાલે તે થાવ.”

પાંત્રીસેક વર્ષની આ સંતાનવિહોણી ભદ્રિક પ્રૌઢા વીશ વર્ષની સુશીલાને ગોદમાં લેતી લેતી આ શબ્દો જ્યારે બોલી ત્યારે સુશીલાની સમવયસ્ક સહિયર સમાણી લાગી. માળાને મોતીજડિત દાબડીમાં મૂકી દેવાની જોડાજોડ આ ભદ્રાએ પોતાનું મુરખ્ખીપણું પણ કેમ જાણે અળગું કરી નાખ્યું હોય, એવી એ રહસ્ય-સખી બની. એણે સુશીલાને ફરીવાર કહ્યું: “જ્યાં સુધી કાંઈ ફેડામાં પગ પડી ન ગયો હોય ત્યાં સુધી ગભરાવું નહિ બેન, લાચાર તો આપણે અસ્ત્રીની જાત ત્યારે જ બનીએ, જ્યારે પગ પાછો નીકળી જ ન શકે તેવું હોય”

“એવું કાંઈ જ નથી ભાલુ.”

“ત્યારે શું છે? એવડી અધી શી વાત છે?”

“તમને અણગમતી વાત નાની હોય તોય મારા મનથી મોટી ખરી ને?”

“હવે ઝાઝું મોંઘુ ધાલ મા ને ડાહીલી?”

“ભાલુ, હું આજ ઇસ્પતાલે ગઈંતી.”

“ઓય મારા બાપ!” ભાલુએ સુશીલાના બરડામાં લચકતા છલોછલ રૂપિર માંસમાં જખરી એક ચપટી ભરી. “એમાં શું તું અલડાઈ ગઈ? કાને મળવા ગયેલી? સુખલાલે તને દીડીંતી?”

હેરાન તો નો'તી કરીને? કાઠના દેખતાં કશું અધટિત વેણુ તો નો'તું કાઢ્યું ને?"

“ભાભુ, હું એમને જ બેવા ગઇ'તી. એમની આવી દશા? મારા મોટા બાપુજીને કાંઈ દયા જ ન આવી!” એમ બોલતે બોલતે સુશીલાના સ્વરમાં કંપારી આવી. “ત્યાં-કાઠ-કૂતરૂં-પડ્યું-હોય-એવું...”

સારી એવી વાર સુધી શાંત રહ્યા પછી ભાભુએ સુશીલાના શરીરને વિશેષ વ્હાલપમાં ભીંજવ્યું, અને પૂછ્યું “તારા મોટા બાપુજી તારી આવડી આ જ ફિકરમાં પડ્યા છે એ જાણુ છ ને બેન?”

“જાણું છું, પણ હું કોને કહું? આજ તમને કહું છું.”

“તારે શું કહેવાનું હોય? તારા વડીલો ક્યાં નથી સમજતા? હું મુઠ જૂના વિચારની છું, એટલે એક મારા મનની વાધરી જૂના વેશ-વાળમાં વળગી રહી છે, બાકીનાં તો સૌ તારે જ માટે ખુવારના ખાટલા થાય છે.”

“હું ક્યાં કાઠને ખુવાર થવા કહું છું?”

“તું તો બચ્યા, અમે નરકમાં મોકલીએ તોય ના ન પાડ. પણ તારા મોટા બાપુ તને એમ કાંઈ નાખી દિયે?”

“ભાભુ,” સુશીલા જેમ વધુ રુપિ કરવા માગતી હતી તેમ એની મનોવૃત્તિ વિષે ગેરસમજ વધતી હતી: “મારી ફેરવણી કરવાનું મૂકી દેવા સૌને કહો.”

“પણ તારે શા ઉચાટ છે? હાં, હવે સમજી! આ તો બેન બા જીતાવળમાં લાગે છે!-તે તને શું એમ લાગે છે કે તારા મોટા બાપુજીને તારા જેટલી જ જીતાવળ નથી?”

પ્રકરણ નવમું

બિછાનાની સમસ્યા

લાલુ પણ પોતાની વાતને પકડી શકતાં નથી એ જોઈ સુશીલા ચીડાતી હતી. ઓરડામાં અંધારું હતું તેથી આ ચીડાવું સહેલ હતું. અજવાળામાં કદાચ સુશીલાએ લાલુ પર ખીજ કરવાની હિંમત ન બતાવી હોત.

વિસ્મયની વાત છે, અથવા જરાય વિસ્મય પામવા જેવું છે જ ક્યાં, કે સુશીલા એક ધ્રા અને બે કટકા જેવું સહેલામાં સહેલું વાક્ય ન કહી શકી કે “લાલુ, મને આ વર ને આ ઘર સોંપે સો ટકા ગમે છે. તમે મને ખીજે પરણાવશે તો હું દુઃખી થઈ જઈશ. મને આનો બિલ્કુલ અસંતોષ નથી. બોલો, હવે તમે અંધાં શીદને મારા મનની વાત સમજ્યા વગર મને સુધરેલાની સાથે પરણાવવાની આફત આદરી છે ?”

સુશીલા જેવી સમજણી અને મુંબઠનું ઠીક ઠીક હિંમતભર્યું વાતાવરણ પી ચૂકેલી છોકરી આટલી બધી ગેરસમજણનો આવો તડ ને ફડ ઉઠેલ કેમ ન લાવી શકે ? એ પ્રશ્ન, લાકડાંનાં તોતીંગ ખીમને

પણ કરકાસી શકનારો ભમરો પોતાને રાત્રિભર બંદીવાન બનાવનારા સુરજમુખી પુષ્પની સુંવાળી પાંદડીઓને શા માટે ન ભેદી શકે એ સમસ્યા જોટલો જ જૂનો છે. એનો જવાબ સુશીલા પણ ન આપી શકે. સુશીલાએ નવી યુગભાવના વાળાં નાટકો ચિત્રપટોમાં ક્રોધ ક્રોધ વાર ‘હા હા, હું તો આને જ પરણીશ’ અથવા, ‘ના, ના, મારે તો આની સાથે નથી પરણવું’ એવી જાહેર ઘોષણાઓ કરતી બંડખીર છોકરીઓ જોઈ હતી. સુશીલાને પણ એના મોટા બાપુ તાલીમ આપત તો સુશીલા એ શબ્દો ઠેરાવેલા સમયે, ઠેરાવેલી વ્યક્તિ કે સમજિતી સામે કડકડાટ બોલી જત એમાં શંકા નથી. એ બોલવાને સાફ હિંમત અથવા અંતરની લાગણીનો વિકાસ બિંદુલ બીનજરૂરી બનત. એથી ઉલટું અંતરની બળબળતી લાગણી તો એ ગોખાવેલ બોલોના પાંખામાં પાંખા પરદાની પાછળ જ પોતાના ભડકા ફૂંકતી ઉભી હોત.

પોતે શા માટે તડ ફડ નથી કરી નાખતી એ વાત આ રાત્રિયે સુશીલાએ પોતાની જાતને પણ પૂછી જોઈ. છેતરામણી લાગણીઓ એકદમ તો જવાબ આપે જ શાની? ખૂણેખાંચરે પડેલી એકાદ લાગણીએ ફક્ત જરી જોટલી ચાડી ખાધી કે “કિશોરી, આંહી આટલામાં ક્યાંયક પેલો વિજયચંદ્ર પણ લપાઈને સળવળી રહ્યો છે. આંહી એટલે કે અમ સર્વ લાગણીઓના નિવાસસ્થાન તારા અંતરને વિષે.”

પોતાના જ અંતરમાં વસનારી એક ઊર્મિ બેશરમ બનીને અંતરની આવી જસુસી કરે, ચાડી ચુગલી ચલાવે, છૂપી ચોરીને પકડી પાડે, એ સુશીલાના સુખની વાત નહોતી. વિજયચંદ્ર એને મોટરમાં બેસવા નહોતો લલચાવી શક્યો એ ખરું, પણ મુંબઈ શહેરની બે-એક નહિ પણ જોટો યુવતીઓ હરકિસનદાસ ઇસ્પિતાલના દવાએ ગંધાતા રોગાલયમાં એમની જ મોટર લઈને મારી પછવાડે કાંઈ વિના કારણે, વિના આકર્ષણે, વગર વિચારે નહિ જ ચાલી આવી હોય એટલું તો

તારે ઓ સુશીલા, મારા વિષયમાં વિચારવું જ પડશે, એ પ્રકારનો દાવો કરતો વિજયચંદ્ર જાણે કે એના અંતરના ઓટલા પર ખૂટની એડીઓ પટકતો હતો. ઇસ્પતાલની ‘લીફ્ટ’ પણ વિજયચંદ્રના ખાસ આધિકારની વસ્તુ હતી. તે દિવસે જમવા અને તે પછી વારંવાર ભજ્યાં ખાવા ઘેરે આવેલો વિજયચંદ્ર પોતાને પગલે પગલે વિજયનાં પુષ્પો નહોતો પથરાવતો એમ કેમ કહી શકાય ? પારકાંનું હૃદય જીતવાની એનામાં કળા હતી. એ કળાની મૂઠ સુશીલા ઉપર નખાઈ હતી. ને તે પછી સુશીલા સાવ નિડર તો નહોતી જ રહી : આવી આવી છુપી ખાતમી સુશીલાએ તે રાત્રિએ પોતાની એકાદ લાગણી પાસેથી મેળવી ને એને લાગ્યું કે સુખ-લાલ જ મારો છે એવો તડ ને ફડ ધા કરતી પોતાને રોકવામાં વિજયચંદ્રનો પણ થોડોક હાથ હતો.

આ લાગણીને સુશીલાએ જાણે કે ગળે ચીપ દબાવે, પાટુએ પાટુએ ચૂંદીને ચૂપ કરી. પોતે પણ મૂંગી રહી. ભાભુએ પહેલું બગાસું ખાઈને કહ્યું, “સુષ જ બાઈ, ઝાઝો વિચાર શીદ કર્યા કરછ ? અમારા સૌના સાદુ જીવ કાં બાળી રહી છો ? અમારે તો સાત દીકરા ગણીયેં તોય તું છો. દેખી પેખીને તને કેમ ફૂલે નાખીએ ? સમતા રાખ બાઈ ! નિરાંતવી નીંદર કર.”

એટલું કહીને ભાભુએ દેહ ગાદલામાં લંબાવ્યો. બાબુમાં જ સુશીલાની પથારી હતી. સુશીલા સૂવા માંડી ત્યારે ભાભુએ યાદ કરાવ્યું : “માળા ફેરવી ?”

“ભૂલી ગઈ.”

“ભૂલી ગઈ એનું કાંઈ નહિ બાઈ, દેખી પેખીને ન ફેરવીએ તો જ દુઃખ. હવે ફેરવી લે. અમથા પારા પડતા મૂકીએ ને બેન, તો ય

જાંઘ આવી ગય. ભગવાનનું નામ લઈએ તો વળી નવું કાંઈ કષ્ટ વધે નહિ, ને જાંઘ વધુ ચોખ્ખી આવે. માઠાં સપનામાં શેકાવું તે કરતાં માળા ફેરવીને સૂવું શું બૂઝું મારી બાઈ !”

પતિનો શયનખંડ છોડીને સુશીલા સાથે સૂવાનું શરૂ કર્યાં બાલુને આજે પાંચેક વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. તે પૂર્વે પણ સુશીલા બે વર્ષની થઈ ત્યારથી જ બાલુની પાસે રહેવા ટેવાયેલી. ત્રણથી લઈને સુશીલા દસેક વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી પતિ-પત્નીએ એક જ ઓરડામાં રાતવાસો ચાલુ રાખ્યો હતો.

તે પછી એની પથારી ઓરડા સામેની પરશાળમાં રખાતી અને બાલુના શયનખંડનાં બારણાં ખુલ્લાં રખાતાં. એક રાત્રિએ આ ગોઠવણ અણગમતી બની ગઈ. પતિએ રાતમાં બંધ કરેલાં બારણાં અણખોલાયાં જ રહી ગયાં ને પતિ પત્નીને જાંઘ આવી ગઈ. સવારમાં બાલુએ જાગીને બારણાં ખોલ્યાં ત્યારે બહેલી ઉઠેલી સુશીલા દાતણ કરતી હતી. બંધ બારણે સૂતેલાં બે વડીલ દંપતિઓ, એક પિતા-માતાનું ને બીજું બાલુ-બાપુજીનું, અને તેની વચ્ચે એકાકી ઉભેલી બાર વર્ષની દીકરી ! બાલુએ આ દીકું ત્યારથી આખો દિવસ એ ગમગીન રહ્યું, ને સુશીલાથી શરમીદાં બનતાં બનતાં ઘરકામમાં મશગુલ બન્યાં. બાર વર્ષની દીકરીને આખી રાત જે એકલતામાં મૂકી દીધી તે કેવી ભયાનક હશે ! બંધ બારણાંની અંદર શાંતિથી ઘસઘસાટ જાંઘી રહેલ વડીલોને માટે પણ એણે શી શી કલ્પનાઓ કરી હશે ? બંધ બારણાં શા માટે, એ પ્રશ્ન એના મનમાં પુછાયો હશે ત્યારે કાણ જાણે કેવોય કાળમુખો જવાબ જડયો હશે દીકરીને ! આવી આવી વિચાર-મૂંઝવણમાં બચિત અને બ્યાકૂલ બનેલી પત્નીનું અપરાધીપણું જ્યારે પતિએ સાંજે ઘેર આવીને જાણ્યું ત્યારે એનાથી, એની નિત્યની પ્રકૃતિમાં હસવું મોટે ભાગે ન હોવા છતાં ય, હસી જવાયું હતું.

આ પત્નીને, આવી પદમણીને, આવી શાંતિ-પ્રતિમાને, આવી ગરવી અને ગરીબડીને પોતે શેર માટીનું સંતાન નથી આપી શક્યો તેને માટે પોતાને જ અપરાધી ગણનારો સ્વામી પત્નીના આવા કુલ્લક મન-સંતાપની પણ વધુ મશ્કરી તો નહોતો જ કરી શક્યો. ને તે રાતે એ સૂવા ગયો ત્યારે એણે જોઈ લીધું હતું કે પોતાના ઓરડામાંની બીજી પથારી ઉપડી જઈને વચલા ખાલી ખંડમાં ચાલી ગઈ છે ત્યારે પણ એને ઓછું નહોતું આવ્યું. એને ધસધસાટ નીંદર આવી ગઈ હતી. મોટા શેઠનો આ એક જ ગુણ બીજા અવગુણો સામે મૂકવા જેવો હતો.

સુશીલાને સંગાથે લઈ સુનાર લાલુએ તો આ શયનવ્યવસ્થા બદલવામાં કાંઈ અસાધારણપણું ગણ્યું નહોતું. એણે સુશીલાની બાને ખુદને પણ આ વાત નહોતી કરી. સવારે જ્યારે સુશીલાની બાએ પહોળી પલાંડી બીડીને, લોટા ઊટકવાના ડૂચડા જેવા ધીંગા દાતણનો ડૂચો ધસતાં ધસતાં, બગાસું ખાતાં ખાતાં ને આળસ મરડતાં મરડતાં સુશીલાને પૂછ્યું કે “એટલી મોડી રાતે લાલુને કેમ તારી પાસે આવવું પડેલું ?” ત્યારે સુશીલાએ સમજ પાડી કે “લાલુ તો મારી પાસે જ સૂતાં હતાં.”

“હેં લાભીજી !” સુશીલાની બાએ લાલુને એકાંતે લઈ જઈ કહ્યું : “આપણે ઓશરીએ તાળું મારીએ છીએ પછી વળી શી બીક છે, કે તમારે છોકરીની પાસે સૂવું પડે ?”

“બીકનું હું કયાં કહું છું ?”

“તાળાની ચાવી તો હું મારી પાસે લઈને જ સૂઈ છું. તમે તમારે કોઈ વાતે ફફડતાં નહિ. હું રાતમાં બે વાર તો સુશીલાને જોઈ તપાસી પણ જઈ છું.” દેરાણીએ પોતાની ખબરદારી વર્ણવી.

લાલુના મનમાં આ સાંભળીને હસવું આવતું હતું. એણે દૂકે

જ જવાબ વાળ્યો “તમે ય બચ્યાડાં જીવ કેવાં ઉતપાતીયાં છો ? બીક વળી શેની હોય ? આ તો તમારા જોઠને બહુ હવા જોવે, ને મારાથી ઉઘાડી બારીનો પવન સેવાતો નથી. મારા સાંધા દુઃખે છે, એટલે જ વચલા ખંડમાં સૂવાનું રાખ્યું છે. બીક તે વળી શેની ? અરેરે, બચ્યાડાં જીવ તમે ય તે.....”

ચપળ સુશીલાના કાન કંઈ વાતો ક્યારે એકાએક પકડી પાડતા તે સમજવા માટે પુરુષો વધુ પડતા જડ હોય છે. તે તો સ્ત્રીઓ જ સમજી શકે. કેમકે ઘણી ખરી સ્ત્રીઓએ પોતાની કૌમારવયની રાત્રિઓ પર આવાં તાળાં મરાતાં જોયાં હોય છે. તે રાત્રિએ એણે જ ઝટ ઝટ આવીને પોતાની બાને કહ્યું, “હ્યો બા, તાળું મારી લાવું ઝાશરીને ?”

બા જરીક અંખવાઈ ગઈ અને જવાબમાં બોલી “લાલુ કહે તો જ વાસજે તાળું ખેન !”

સુશીલાના પિતાએ તો આ નવો ફેરફાર એ ચાર દિવસે જાણ્યો, ને જાણ્યો ત્યારે એ એટલો બધો શરમીદો બન્યો કે એક અથવા બીજો બહાને એ તો બહારની ગલેરીમાં મોડી રાત સુધી એકલો જ બેસી રહેલો. પત્નીએ એને બે ત્રણ વાર અંદર ખેંચી જવા મહેનત કરી. “હાલોને હવે ! લાભી મોટરાં આડાં બેઠાં છે, એટલે આપણને વળી શેની શરમ ? હાલોને, બાંધ નથી આવતી. લાભી તો વેરાગમાં બિતરી ગયા છે, મને કાંઈ વેરાગ નથી થયો. દીકરી કાંઈ એકલા આપણા ઘરમાં જ થોડી મોટી થઈ છે ! ઘેર ઘેર થાતી આવે છે. હાલો હાલો, કાલા સદ્દની પૂંછડી શીદને થાવ છે ?” એમ કહેતી સુશીલાની બા પતિનું ખમીસ ખેંચીને પરચાળમાંથી ઝોરડામાં ધસડી ગઈ હતી.

એ તો આજે ત્રણ વર્ષની જૂની વાત બની હતી. દેર-દેરાણી વીશ વર્ષની દીકરીનાં માવતર હતાં, તો પણ લાભુની દૃષ્ટિમાં તો ‘બચ્યાડાં જીવ’ બનીને જ તેઓ રક્ષા પામ્યા હતાં.

પ્રકરણ દસમું

જીવાન પુત્રીની આકૃતમાંથી

એ આખો દિવસ 'વેવાઈ' જમવા કે ચા પીવા ન આવ્યા. રાત્રિએ ચાદર, દાતણ વગેરે ચીજો આપીને પાછા વળેલા શોકરને સવારે સુશીલાએ લાલુની સમક્ષ ઉપર બોલાવ્યો હતો. ત્યારે શોકરે સુખલાલના પિતાના બધા સમાચાર આપ્યા હતા: સુશીલાએ જાણે કે લાલુની વતી જ પ્રશ્નો કર્યા: “કાંઈ બોલ્યા હતા મહેમાન?” શોકર અહમદે મરક મરક કરતે કહ્યું: “દૂસરા કૂંઝ નહિ: બસ ઇતના જ: અરે દીકરી! અરે દીકરી! વાહરે મારી દીકરી! એસા કહ કર કયા, બહુત ખુશ હોતા થા કિ કયા બહુત રંજ કરતા થા, કુછ માલુમ નહિ પડા.”

“તમિયત કેમ હતી?”

“ઠીક. વો સુખલાલ બાબુ સોતે થે, ઓર એક નર્સ વહાં ખડી થી, વો મહેમાનકો બિછાના બિછા દેતી થી, ઓર ‘ફાધર! ફાધર! બાપા! બાપા! યું કરો, એસા કરો, બચ્ચાકો અફસોસ હોવે એસા કાંઈ હાલ મત સુનાઓ’ એસી એસી બાતાં અલગ લે જાકર કહેતી

થી. આર મહેમાન આણુ તો નર્સકા કહેના બસ હાથ જોડ કર સુન રહે થે-બેચારેકા બોલને આતા નહિ, તૂટી ફૂટી બાત બોલતે થે કિ મડમ સાબ, બાપુ, પ્રભુ તેરા બલા કરેગા, તેને મેરા લડકાકા બચા લિયા વગેરા.”

“રાતે નર્સો બદલાતી નહિ હોય?” સુશીલાથી એકાએક બોલાઈ ગયું.

“હાં બદલી હોતી હી હૈ.” શોકરે વધુ ખબર દીધા: “વો થિ દિનકી નર્સ : ડયુટી ખતમ કરેકે જા રહી થિ. ઓર કહ રહી થિ કિ કલસેં મેરી નાઇટ-ડયુટી હો જાયગી, તબ બાપા, બાપા, તુમહેકે કુજ તકલીફ નહિ પડેગી. ઓર સુખલાલ બાબુકા બોલતી થિ, કિ ઇસ્માટી ! ઇસ્માટી ! મૈં આજ સિનેમા દેખનેકા જાતી હું, તો ગુડ નાઇટ કરનેકા ફિર નહિ આઉંગી. બસ, પીછે, ‘ફાધર ગૂડ નાઇટ, બાપા સલામ, ઇસ્માટી સલામ’ કરતી કરતી મુઝેકા બી ગૂડનાઇટ કહતી ચલી ગઇ. ઓર મૈં કયા કહું ! મહેમાન બાપા તો બેચારે વો નર્સકી સામને પૂતલાકી તરહ મું ફાડ કર કહાં તક દેખ હી રહે થે ! સબ દરદી લોક, ઓર વહાંકે સબ દરવાન ફરવાન હસ હસકે બેજાર હો ગયે.”

પછી શોકરને એકાએક યાદ આવ્યું કે મહેમાને એક કામળ સુશીલા બહેનને આપવા માટે દીધેલો છે. એ કામળ શોકરે સુશીલા તરફ ધર્યો, સુશીલાએ લઇને બાબુને આપ્યો. થોડું થોડું ભણેલાં બાબુએ કામળની ઘડીઓ ઉખેળીને જોયું તો પોતાને ગમી જાય તેવા હસ્તાક્ષરો નીકળ્યા. એ અક્ષરોમાં અણધાર ગામડિયો મરોડ હતો ખરો ને, એટલે બાબુને સુપરિચિત થતાં વાર ન લાગી. એ એક આમ્ય છોકરીના અક્ષરો હતા. અક્ષરો જાણે અપોઆપ બોલી ઉઠ્યા

કે અમે તો માંડમાંડ જડી આવેલી એક દેશી પેન્સીલના નાના બુંદા દુકડાનાં ફરજદો છીએ. કાગળમાં લખ્યું હતું કે—

“ધ્રુવર સદા સુખી રાખે મારાં માયાળુ લાભી સુશીલા. આ તમને બહુ સંભારે છે. અમે તમને બહુ સંભારી છીં. મળવાનું મન બહુ છે. આ કેવરાવે છે કે મરતા પેલાં એકવાર મેં જોઈં તો અવગત ને થાય. પણ છેટાંની વાટ. મળાય ક્યાંથી. બાએ ન મળીએ તો આશિષ કેવારેલ છે. તમારે માટે ચોખ્ખા માવાના દૂધપેંડા મોકલેલ છે. તમારાં લાભુની ને માતુશરીની સેવા કરજો ને ડાયા થૈ રેજો. ન મળાય તો અપરાધ માફ કરજો. ધરમ નીમ કરજો. આ ન મળે તો બાની પાછળ છ મૈનાની સમાકયુંતું પુન દેજો. વધુ શું લખાવું. તમારા દેરનું અને નણુંદનું કાંડું તમને લખાવું છું. તમારા સસરાએ જેવી મારી ચાકરી કરી છે તેવી જ ચાકરી એ તમારે હાથે પામજો. લાભી, બાએ આટલું લખાવેલ છે. બાને તાવ ભરાઈ ગયો છે. લાભી, મારા માટે એક બે ચોપડીયું મોકલજો. તમારી જૂની હોય તે મોકલજો. હું બગાડીશ નૈ. તમે આવશો ત્યાં સુધી સાચવી રાખીશ. લાભી, અમે તો તમને જોયાં જ નથી. કેવાં હશો. રોજ મને તમારું સપનું આવે છે. પણ સવારે પાછું મોઢું યાદ રેતું નથી. લાભી તમે ચણીયા ઉપર ચોરસો પહેરો છો કે સાડી પેરો છો તે ચોક્કસ લખજો હો. હું તો ચોરસો પેરું છું. એક નવો ચોરસો બાપા લઈ આવેલા તેના ઉપર એક છાપ હતી. તેમાં એક રૂપાળો બાયડી હતી. હું એને સુશીલા લાભી કહું છું ને મારી પેટીમાં રાખું છું. લીખતંગ તમારી નાની નણુંદ સરજ.

લાભુ પોતે અક્ષરો બેસાડતાં બેસાડતાં ધીરે અવાજે વાંચતાં ગયાં તે સુશીલા સાંભળતી ગઈ. કાગળ પૂરો કરીને લાભુએ કહ્યું “લે વાંચ જોઈં ? કેવો રૂપાળો કાગળ લખાવ્યો છે બચાડાં જીવે ? એને કાંઈ

જાંડી વાતની ખબર છે ? અન્નપૂર્ણાને આંધળું બેય બરોબર ! શી થાવી ને શી થાશે ? અરેરે બાપ ! લેણદેણની વાત મોટી છે. અંજળ લખ્યાં હશે ત્યાં જ જવાશે. હું તો મુઠ જૂના વિચારની જ રહી ગયું.”

સુશીલા એ કાગળ ફરી ફરીને વાંચતી રહી. દરમ્યાન આજીવનના માંથી આવી ચડેલી સુશીલાની બાએ બધી વાત જાણીને ઝટકે નાખ્યું: “ગામડાંનાં ભોથાં હજી તો અટાણથી ‘ભાભી ભાભી’ કહેવાનું શરૂ કરી લીધું. ભાભી કહેવી એમ રેઢી પડી હશે !”

પ્રકરણ અગીઆરમું

લાલી પડેલું બિછાનું

‘લાલી કહેવી રેઠી નથી પડી.’ એવો પોતાની બાનો જ્યુકે સુશીલાને સારો ન લાગ્યો. નણંદનો કાગળ એણે ધીરે ધીરે હાથમાં લીધો. અને બે પાંચ વાર ઉપાડ મૂક ઉપાડ મૂક કરીને પછી બા થોડે દૂર ગઈ કે તૂર્ત પોતે કાગળ ગજવામાં સેરવ્યો. પોતાનાં કપડાં લઈ ન્હાવાની ઓરડીમાં ગઈ, અને બેથી ત્રણ વાર વાંચ્યા છતાં પોતે તૃપ્ત ન થઈ. ‘લાલી’ સંબોધનમાં કંઈ એવી તોછડાઈ હતી કે બા છોડાઈ ઉઠેલાં? આ કાગળની લખાવટ તો હૈયાના હેતે છલકાય છે: લાલી શબ્દે સંબોધાવું એ તો ઉલટાનું માનભર્યું લાગ્યું.

ખરું તો એ હતું કે સુશીલાને કોઈ લાલી હતી નહિ. એણે કદી કોઈને લાલી કહેવાનો દ્વાવ લીધો નહોતો. તેમ લાલી નામના પાત્રમાં કંઈ તિરસ્કૃત તત્ત્વ હોઈ શકે, એ સુશીલાને જાણ નહોતી. આ ગ્રામ્ય નાની કન્યાની ‘લાલી’ થવા જવામાં માંદલા સુખલાલની સ્ત્રી પણ થવું પડે છે એમ પણ સુશીલાને સ્પષ્ટ નહિ. સુખલાલનું તો ઓસાણ જ એને આ વખતે આવ્યું નહિ. કોઈક માંદગીને બિછાને પડેલી સ્ત્રી પોતાની પાસે નિર્મલ સામાયકોનું પૂન્ય માગે છે, પોતાને

જોઈ લેવા અંખે છે, પોતાનો મેળાપ થયે એક મૃત્યુ પામતા માનવીની સદ્ગતિ થઈ શકે તેમ છે, ને પોતાની ઊતરેલી ચોપડીઓની બ્હીતી બ્હીતી માગણી કરનાર એક કન્યા પોતાને સ્વપનામાં જોવા તલસે છે, આ બધું સુશીલા જેવી સાદા મનની કન્યાના અંતરમાં મમતાનો આંખો ઉગાડવા માટે પૂરતું રસાળ ખાતર નહોતું શું?

પોતાના શરીર પર એણે કુવારો ખુલ્લો મૂક્યો. પાણીની ધારોનો સ્પર્શ એકાએક ધણો મીઠો બન્યો. કાનમાં કોઈક ‘લાભી લાભી’ કહ્યા કરે છે: બરડા ‘સુધી ધસવા હાથ પહોંચી શકતો નથી એટલે કોઈક જાણે કહે છે, લ્યો લાભી હું તમારો વાંસો કરી દઉં? લ્યો લાભી, આવડા લાંબા તમારા વાળ છે, તમારાથી ચોટલો શે ચોળાશે? લ્યો હું ચીકાખાઈ ને આંખળાં ચોળી દઉં?

કુવારો બંધ કરીને બાથ-રૂમની કમ્મરપૂર આરસીમાં જોતીજોતી એ શરીર પર ટુવાલ ધસવા લાગી. શ્યામજો શરીર-વાન ઉઘડતો લાગ્યો. છાતી અને પેટ પરથી, કપાળ અને ગાલ પરથી દડ દડ દોટ લઈ નીચે ઊતરતાં જળટીપાં જીવવાળાં જણાયાં. એકાએક એને વિચાર આવ્યો, વિજયચંદ્રને નાનાં લાઇ બહેન છે કે નહિ? માં હશે? હોય એમ લાગતું નથી. એના મોં પરથી જ લાસ થતો નથી. ચહેરાની રેખાઓ જ કથે છે કે હું તો ફક્કડરામ છું. મારે ખીજી કશી વળગણુ નથી. જાણે કોઈક ઓરડીમાં પેસતાં જ ઓરડી આપણને કહેતી હોય છે, કે હું તો ‘આઠ બાય આઠની છું’. મારી પાસે ખીજી કશી લપ છપ નથી.’ ફેટલાક માણસોના ચહેરા પણ સુશીલાને આવા ‘આઠ બાય આઠ’ જેવા જણાતા. એવો ચહેરો વિજયચંદ્રનો હતો. જે હતું તે બધું જ એ ચહેરાની સપાટી પર હતું. સપાટી બહાર કોઈ ઇતિહાસ નહોતો.

ટુવાલ ધસીને કપડાં બદલાવતી સુશીલા જ્યારે વિજયચંદ્રનાં લાઇ

અંહેનો હોવા ન હોવા વિષેની માનસિક ભાંજગડમાં પડી હતી ત્યારે ‘લગ્ન’નો પ્રશ્ન જ એના દિલમાં આપોઆપ ચર્ચાઈ રહ્યો હતો. બહાર હાડિણા ખાટે ખેડેલી બા બોલતી હતી: “મારે તો લાખ વાતે ય મારી છોકરીને જાડાં માણસોની વેળ વચ્ચે નથી દેવી. છોકરીને ફેલી જ ખાય કે બીજું કંઈ થાય? એયને કાઠક સવતંતર છોકરો જોવો. બે માણસનું રસોડું પતાવીને નિરાંતે મનધારું જીવી તો શકે! સવતંતર છોકરો ક્યાં થોડા મળે છે આજકાલ?”

એ ‘સવતંતર’ શબ્દ સુશીલાની ખાના મેંમાં લીંબુની મીઠી પીપરમેટ સરીખો બની જતો. આ જાણે કે બોલતી નહોતી, એ શબ્દને ચગળી ચગળી ચૂસતી ચૂસતી રસ લેતી હતી. ‘સવતંતર!’ અર્થાત ‘સ્વતંત્ર.’

ને પછી બાએ એવાં ‘સવતંતર’ દંપતિઓનાં નામો પણ ગણાવ્યાં: “ઓલી જેતપુરવાળી વનિતા, ઓલી પીપળલગ વાળાની કુમુદ, હાલ-રીયાવાળાં રામકાર ખાંધની છોકરી ઓલી જયા...એય જોને રૂપાળાં અમન ચમન કરે છે. દશ બજ્યામાં લાયડાને જમાડી જુઠાડી નોકરીએ વળાવી દીધા પછી છે કાઠ કરતાં કાઠનો ટુંકારો ય ખમ-વાપણું! છે કાઠ કરતાં કાઠ એટલું ય કહેનાર કે ખાંધ તું આંહીથી ઉડીને આંહી બેસ! એવું ‘સવતંતર’ મેલીને જડેરણમાં પડવાની શી જરૂર? છે કાંધની ઓશીયાળ! આ તો અણસમજણમાં ને અણ-સમજણમાં સગપણ થઈ ગયું. મુંબઈમાં ઠરીને ઠામ થયાં ત્યારે આંખ ઉઘડી કે આ તો ભૂલ થઈ છે.”

ખાના આ શબ્દો બાથ-રૂમમાં બિભાં બિભાં સાંભળવાની સુશીલાને મઝા પડી. બાએ જેનાં જેનાં નામો લીધાં તે જીવાન સ્ત્રીઓને સુશીલા ઓળખતી હતી, ઘણીવાર તેમાંની એકાદને ઘેર પોતે બેસવા જતી, તો કાં તાળું જ મારેલું હોય, અથવા ઘેરે હાજર હોય તો અરધા કલાકથી

વધુ ચાલી શકે તેટલી વાતચીત જ સીલીકમાંથી નીકળે નહિ. હદમાં હદ એક કલાકે તો ત્યાંથી ઉઠી આવવાનું જ મન થાય.

તે બધીઓ ‘સવતંતર’ હતી એમ બા કહેતી. પણ કેટલીક વાર તેઓના ઘરમાં બપોલે દિવસનાં એકાં વાસણોનો ખડકલો સુશીલાએ જોયો હતો. પૂછતાં સુશીલાને જવાબ મળતો કે “હોળીના તહેવાર છે, તે ત્રણ દિવસ મારા રોયા ઘાટી જ નથી આવ્યા. રોયા ગાંડાતૂર બનીને નાચતા હશે. હાથે તો ઉટકે મારી બહારાત. બહાર લાંબામાં જમને એમે તો બેય જણાં જમી આવીએ છીએ.”

આવી ‘સવતંતર’ બહેનપણીઓ વિષે હજુ સુશીલાના વિચારો સ્થિર નહોતા થયા. પણ કશુંક જાણે અળખામણું તત્ત્વ એમાં લાગ્યા કરતું.

“હાય ! હાય ! જુવો તો ખરાં લાભીજી !” સુશીલાની બાએ સુશીલાને સ્નાન કરીને બીજા ઓરડામાં જતી નિહાળી ‘લાભુ’ પ્રત્યે મોઢો હાથકારો કર્યો : “આ છોકરીના શરીરમાંથી જાણે કિરણયું જ ફૂટી પડી છે. આમ તો જોવો, છોકરીનું શું થવા બેઠું છે ! રૂપ જ કાઢવા મંડા છે. હેં લાભીજી ! આનું તે શું કરશું ? જૂનું વેશવાળ તોડ્યા વગર એકે ય વાતે છૂટકા રહ્યો છે હવે ?”

“ગાંડાં તે...કાંઈ...ગાંડાં !” જેઠાણીએ મલકતે મોંએ આંખો તાણી : “જાવ ભલાં થઇને કામે લાગો. છોકરી ક્યાંક સાંભળશે.”

“હાલ્યને સુશીલા !” લાભુએ સ્નાન પછીની શોભીતી સુશીલાને કહ્યું : “મોટર ઊભી છે ને ? તો હાલ્ય કેરીની ખખર કાઢતા આવીએ”

એમ કહીને એણે સુશીલાને મોટરમાં સાથે ઉપાડી ભુલેશ્વર જમ કેરી લીધી. ને પછી પૂછ્યું : “દવાખાનું આંહીથી કેટલુંક છેટે છે ? આ રીયું. હાલો, હું ચાલી આવું. તું તારે બહાર મોટરમાં જ બેઠી રહેજે. હું ઊભી ઊભી વહી આવીશ.”

“ભલે.” કહીને સુશીલાએ માથા પસ્થી ગિતરેલી સાડી પાછી ઢાંકી. એણે કંટાળો કે ઉત્સુકતા બેમાંનું કશું જ ન બતાવ્યું.

ડ્રાઇવરને મોટર ધરિપતાલની બહાર થોભાવવા કહીને અંદર જતાં ભાલુ સહેજ પાછાં ફર્યાં. સુશીલાને કહે કે ‘આલ્યને જરા, મને છેટેથી ઓરડો તો દેખાડી જા બાપ.’

“આ ઓરડો.” સુશીલાએ ધડકતી છાતીએ નીચેનો વોર્ડ ચીંધાડ્યો પણ પછી ‘આંહી સામા ખૂણામાં જ...’ એટલું કહેતી એ સ્તબ્ધ બની ગઈ. સુખલાલવાળું બિજાનું તો બહારથી દેખાતું હતું. પણ એ ખાલી કેમ હતું? ‘કોટ’ ગાદલા વિનાનો કેમ હતો? ભંગી ત્યાંની ભોંય લૂછતો કેમ હતો? અને આવા હેબત ખવરાવનારા દૃશ્યથી ઊલટા પ્રકારની એધાણી દેતો વોર્ડની નર્સોનો આનંદજન્ય કાલાહલ શાનો હતો?

એ ખાલી બિજાનું અને લીલા ગાભા વડે લૂછાતી ભોં દેખતાં સુશીલાને હૈયા સોંસરી જે એક છૂપી હેબત નીકળી ગઈ તેનું ફક્ત ક્ષણવારનું દૃશ્ય ભાલુએ સુશીલાના મોં પર ભયભીત આંખે દીઠું. એમણે પુછ્યું: “કેમ બાપ, કેમ આટલી ફડકી ગઈ!”

“ના કંઈ નહિ ભાલુ, ચાલો બતાવું.”

“હાલ્યને બેટા. કાંઈ વાંધો નહિ. તું તારે એક કાર ઊભી રહેજે ને! ક્યાંકોઈ કરડી ખાય છે!” એમ કહેતાં ભાલુએ સુશીલાને સાથે લીધી.

થરથર ધૂજતા પગે સુશીલા ખારણીની અંદર જોઈ રહી. વિચિત્ર દૃશ્ય દીઠું. વચ્ચેની મેટ્રનની ખુરશી પર નર્સ લીના બેઠી છે, ને ચાર પાંચ નર્સો, બે મેતરાણી, ત્રણ વોર્ડ બોય વગેરે બધાં લીનાને વીંટળાવળીને ટકા કરે છે.

એક પછી એક મેંણીની ઝડી પડતી હતી:

“એમ જો મોઢું પડી ગયું.”

“જો હમણાં રડી પડશે.”

“બધા જાણે, ક્યાંતો પેશન્ટ ને ક્યાંની તું ! એવા તો હજાર આવે ને હજાર જાય. રડવા શાની બેઠી છે ! તો પછી પરણીને છોકરાં સંભાળવાં તાં ને ?”

“હવે મરોને આંહીથી બધાં.” કરતી લીના પગ પછાડવા લાગીઃ
“હું કહું છું કે મને કાંઈ નથી.”

“ત્યારે એ ખાલી બિછાના સામે શું તાકી રહી છે ?”

“ત્યારે શું આંખો ફેડી નાખું ?”

“ત્યારે ડોક્ટરને છેલ્લા આઠ દિવસથી શા માટે છેતરતી ? તારો પેશન્ટ રાતો રાત્રી જોવો થઈ ગયેલો છતાં કેમ તાવની ટેમ્પરેચરના ને પલ્સના ધ્યાનકારના લાલ વાદળી લીંટાના ખોટાખોટા કુંગરા ને ખીણી ચીતરતી હતી ચાર્ટમાં ?”

“ખોટા ! જાવને હવે, ખોટા !” લીનાના મોં પરની રેખાઓ ખેંચાતી હતી. એની રડવાની તૈયારી હતી.

“એનું સરનામું લઈ લીધું છે કે ?”

“મારી તો બૂખરાત લે છે.”

લીનાએ આપેલો એ જવાબ જુડો હતો. વસ્તુતઃ સુખલાલ પાસેથી એણે લાંબું લાંબું સરનામું લખવા મહેનત કરેલી. પણ સુખલાલ પૂરું અંગ્રેજી ન જાણે, લીનાને થોરવાડ, પીપળલગ વગેરેના સ્પેલીંગ ન આવડે, એટલે અરધો કલાક સુધી કરેલી માથાફાડ પડતી મૂકેલી.

આ તમાશો જોતી સુશીલા અંદર ગઈ ને એણે એ ટાળાને પૂછ્યું :

“આ પેશન્ટ ક્યાં ?”

“એની જ આંહી લાગી પડી છે મેર્યાન !” એક મેતરાણી બોલી.

“ક્યાં ગયા ?” સુશીલાએ મેતરાણીને પૂછ્યું.

“ઉશકી તો શરી હોઝ ગમ્.” સૂરતી મેતરાણીએ હિન્દીમાં હાંક્યું.
સુશીલાનો શ્વાસ અરધો હેઠો બેઠો.

સુશીલાને ઓળખી પાડનારી લીના એકાએક ઊભી થઈ. તે જ વખતે એક ખીજી નર્સ હાઉસ-સર્જનની ઓશીસમાંથી તાળીઓ પાડતી ને નાચતી ફૂટતી આવી ખુબ પાડી ઉઠી :

“લીના, લીના, તારા ખાલી પડેલા બિઝાના પર એક ખીજી વધુ બહાલો લાગે તેવો ‘રમાર્ટી’ આવે છે. આંહી આવ, ઓશીસમાં બેઠેલો બતાવું.”

“ક્યાં છે, ક્યાં છે ?” કરતી લીના સિવાયની ખીજી બધી નર્સ ઓશીસ તરફ લટાર મારી મારીને મોં આડા રૂમાલો દેતી પાછી આવી. છાની છાની હસતી તેઓ પરસ્પર કહેતી કે: “પુઅર પુઅર લીના! ભયંકર બુદ્ધો મારવાડી પેશન્ટ આવે છે એ બિઝાના પર !”

‘અત્યારથી બાપડીને ક્રાઇ બિવરાવો ના.’

‘પેલો છોકરો ગયો એથી એને અત્યંત વસમું શા માટે લાગ્યું છે ?’

“તમને ખબર છે ? લીના વિધવા છે. દેખાય છે પચીશ વર્ષની, પણ પાંત્રીશ ચાલીસની વય છે. એનો એક પંદર વર્ષનો છોકરો બે વર્ષ પર ગુજરી ગયો છે. તેથી ક્રાઇ મા વગરનો કિશોર આંહી આવે છે ત્યારે લીના હમેશાં એવી જ પ્રેમધેલી અને એ જાણ ત્યારે એવી જ બ્યાકુળ બને છે.”

આ દરમ્યાન લીના ધીરે ધીરે સુશીલા પાસે પહોંચી ગઈ હતી. એને તો આશા હતી કે ત્રણ દિવસ પર આવેલી આ સ્ત્રીને ઘેર જ 'સ્માર્ટી' ગયો હશે. એને ઉમેદ હતી કે સ્માર્ટીની જ મોકલી આપાઈ કાં તો કશીક ભુલાએલી ચીજ લેવા આવી છે, અથવા તે મને થેન્ક્સ (આભાર) આપવા આવી છે.

“કેમ પેશન્ટ પહોંચી ગયાને તમારી ખસે?” એટલું કહીને, સુશીલાના ચમકતા મોંનો ખોટો જ અર્થ બેસારનારી લીનાએ પોતાની જીભ ચાલુ જ રાખી: ‘મેં સ્માર્ટીને ઘણું કહ્યું કે તારી કઝીનને (સિત્તાઈ બહેનને) ખખર આપવાનું. પણ એ કહે કે નહિ, મારે તો ઓર્થોડોન્ટ જીનને સૌને ચકિત કરવા છે. મારે તો એને હજુ વધુ આરામ લેવડાવવો હતો, પણ આ ઘાતકી ડોક્ટરો, આ ફૂર અદેખાઓ મારી સામે ચાડી કરી બેઠા, એટલે મારી બાજુ બાંધી વળી ગઈ; મફતીયા પેશન્ટને નજીવા આરામ જેવું જણાય કે બસ તે જ વખતે આ નિષ્કુરો કાઢી મૂકે છે.” કહેતી કહેતી એ હાથ પગડવા લાગી. “અબ કહો, સ્માર્ટી મને યાદ કરે છે કે નહિ? મને કશું કહેવરાવ્યું છે? ગયો તે વખતે ‘થેન્ક્સ’ જેટલો બોલ પણ ન બોલતો ગયો. બસ, કહે કે જે કાંઈ શબ્દો મારી આંખોમાં છે તે જ વાંચી લ્યો સીરટર!’

આ બધી પીંજણ સુશીલાને પસંદ થોડી જ આવે? આંખોના ભાવ વાંચવાનું સુખલાલે આ ખ્રિસ્તી નર્સને શું ખરેખર કહ્યું હશે? એવું રસાત્મક વાક્ય બોલતાં એને આવડતું હશે? એની આંખોના બોલ... યાદ કર્યું એનું મોં. યાદ કરી એની આંખો. ત્રણ જ દિન પૂર્વે આ સામેની જ પથારીમાં એ આંખો શું શું બોલતી હતી તે યાદ કર્યું, અને સુશીલા અધીર બની.

“એને હજુ સમાલજો હો કે”—લીના સુશીલાની નિઃશ્ચિત્ત દશાને

સમજ્યા વગર જ બોલી. “દાકતરો તો બુઢા છે, તેમને રોગની ખબર જ નથી પડતી. ડંકાસુ છોકરાઓ છે !”

“મારે ત્યાં એ નથી આવેલ.” શુબ્ક અવાજે સુશીલાએ કહ્યું.

“નહિ ?” લીના ચકિત બની. “તમારા સિવાય તો આંહી આટલા દિવસોમાં બીબું કાઢ મળવા જ નથી આવ્યું ને !”

“એના પિતાએ કાંઈ ન કહ્યું, કે ક્યાં જઈએ છીએ ?”

“ના એણે કહેલું કે મેમસામ, હું એકવાર પાછો આંહી જરૂર આવી જઈશ.”

“શા માટે ?”

‘વાત એવી બની કે રીવાજ મુજબ એને ઓપીસમાં કાંઈએ કહ્યું કે કાંઈક દવાખાનાની ધર્માદા પેટીમાં નાખવું હોય તો નાખજો. એણે મને છાતુંમાતું કહ્યું કે મેમસામ, મારી પાસે અત્યારે કાંઈ નથી, પણ હું પાછો આવીને જરૂર નાખી જઈશ. એમ કરી, શરમતા માર્યા છાનામાના ચાલ્યા ગયા લાગે છે. શરમ શાની ? આંહી તો લક્ષાધિ-પતિઓ પણ આ ધર્માદા ક્લાસમાં આવીને પડે છે, અને એક પાવલી આ મેતરાણીઓને પણ આપ્યા વગર ચાલ્યા જાય છે, ને આ તો બાપડા, મેતરાણીઓ ને વોર્ડ-એય આવીને ઉભા રહ્યા ત્યારે સુનમુન બિંદુ ધાલીને પોતાનો સામાન બાંધતાં બાંધતાં અપરાધી ચહેરા રાખી ચાલ્યા. પુઅર ઓલડ કાંઈર ! મને કહે કે મેમ સામ, આ લોકોને કશુંક આપવા હું આવીશ હો. પછી મેં તો આ મેતરાણીઓની ને વોર્ડ-એયની ધુડ કાઢી નાખી. અને એ તો મેં જ લાવીને એમને ચાર ચાર આના આપી દીધા.”

સુશીલાનાં ભાભુ થોડે દૂર બેઠાં બેઠાં શાંત બાવે આ નર્સના શબ્દ-સપાટા સાંભળી રહ્યાં હતાં. એને તો એ સાંભળતાં સાંભળતાં

એવું લાગતું હતું કે જાણે કોઈ નટવી જાંચા નટ-દોર ઉપર રમજીમ પગલે નાચી રહી છે. એણે ધીરે ધીરે પોતાના ગળવામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢ્યા અને કહ્યું,

‘સુશીલા, આ લે તો.’

‘યે કાન હૈ ?’ લીનાએ પૂછ્યું.

‘મારાં મા છે.’

“Oh ! to have such a beautiful mother ! what a golden luck ! (આવી રૂપાળી મા હોવી એ તો કેવું સૌભાગ્ય !) એમ બોલતી લીના એની પાસે ગઇ.

‘એમને આપ બેન, કે મેતરાણી વગેરેને તેમજ ધર્માદામાં સુખ-લાલની વતી આપી દે.’ ભાબુએ કહ્યું.

“નેષ, નેષ.” સમજેલી લીના પોકારી બહી : ‘તુમ કાયકો ! મૈને દિયા હૈ.’

“નહિ, લ્યો ને લ્યો જ.” સુશીલાએ લીનાનો હાથ ઝાલ્યો, “લેના જ પડેગા. અમારા બી ઉસમે-ઉસકો-ઉસ—” સુશીલા ગોટવાઇ ગઇ. એને શું કહેવું હતું ? કાંઈક એવું કહેવું હતું શું, કે જે કહેવા જતાં જીભ કદી જ સીધી ચાલી નથી ! શું કહેવું હતું ? ‘ઉસમે’ એટલે કે સુખ-લાલમાં એને શો રસ હતો ? સુખલાલના આરામમાં એનો કયો આનંદ હતો ? ગરીબો પ્રત્યેના એ ભાવમાં શું સુખલાલ પ્રત્યેના ભાવનું અવિષ્કરણ હતું ?

“નેષ, નેષ, No, બિલકુલ No.”

એમ કરતી લીનાએ કહ્યું : “અમારા બી ઉસ પર શીલીંગ થા—શીલીંગ-શીલીંગ-તુમ ઉસકો કયા કહેતે હો હે ? શી...લીંગ !”

‘શીર્લોંગ’ શબ્દનો અર્થ લીના ન કરી શકી. ત્યાં તો અંદરથી અવાજ પડ્યો. “લીના, જલદી આવ, તારા નવા ‘સ્માર્ટી’ પધારે છે, જલદી ચાજ લઈ લે.”

રૂપિયા પાંચ એના હાથમાં મુકાતા હતા તે ન પકડતાં લીના અંદર દોડી, જ્યોર્જ છાપનાં પાંચ ચાંદી-ચગદાં ઠણઠણ કરતાં નીચે પડી દડવા લાગ્યાં, એને વીણવા નમેલી સુશીલાની આસપાસ દરવાન, બોડબોય, મેતરાણીઓ વગેરે દોડ્યાં આવ્યાં, એ દરેકને સુશીલા આપવા લાગી. અને બીજા બાળુ ‘સ્માર્ટી’ શબ્દના શ્રવણથી ઘડીભર એક સુખદ ક્ષણ ખાતી સુશીલાએ અંદર જોયું, એક ચીતરી ચડે તેવા વૃકાદર અને દુર્ગંધ ભારતા દરદીને લીના બાથમાં લઈ સુવાડતી હતી તે દેખીને સુશીલા ભાગી અને કહ્યું, “બાલુ, ચાલો, આંહી તો કાઢને ખખર નથી.”

“એક મિનિટ સખૂર !” બહાર આવેલી લીનાનો સ્વર આવ્યોઃ “મને માફ કરજો, મેં તમને તે દિવસ એની સાથે બોલવા જ નહોતું દીધું. મને એના પર કંઈક શીર્લોંગ...શીર્લોંગ...” કરતી એ પાછી પેસી ગઈ. એની પીઠ પર પણુ જાણે કાંઈ પ્રચંડ આવેગ છલકતો હતો.

“ક્યાં ગયા હશે ? દેશમાં તો નહિ ચાલ્યા હોય ? અચ્ચાડા જીવ એમજ કાં ઉપડી ગયા ! નરસ અચ્ચાડી જીવ દયાળુ લાગી. એટલી બધી તે શી ઉલટથી વાતો કરતી’તી ? દેહડી દાણા ચણે એમ તો એ વેણુ બોલતી’તી. વિચાર કરવાય થોભવું નો’તું પડતું. તને એ ખંભે ને માથે અડતી’તી ત્યારે તો મને કાંઈતું કાંઈ થઈ જતું’તું.’

ચાલતી મોટરે લાભુના આવા બોલ ઝીલતી સુશીલાના મનમાં, માળામાં માઢા પંખી પેસી જાય તેમ મૌન પેસી ગયું હતું. માળામાં લપાએલી માઢાને કાને નમતી સંધ્યાની તરુ-ડાળે બેસીને ચાતા નર પક્ષીની કવિતા જે રીતે સરતી હોય તેવી જ રીતે સુશીલાના અંતર પર સુખલાલની યાદ સરતી હતી.

પ્રકરણ બારમું

ખુશાલલાલની ખોપરી

હિનુમાન ગદગીતા એક અંધાર ખૂણીયા મોહલાની ચારેક સીડીનાં પગથિયાં તે વખતે હજુ પૂરાં જ'ખ્યાં નહોતાં. એ પગથિયાં પર સુખ-લાલને બેઠે કાઠિયાવાડી વણિક જીવાનોની જોડણી આંકડા બીડેલ હાથ પર બેસારીને ઉચકી ગઈ હતી. ચોથા માળ પર હતી તો એ જીવાનોની અડકેક જુદી ઓરડીઓ, પણ તા'મડતો'મ એક ઓરડીમાં એક જીવાને પોતાના કુટુંબને ફેરવી લઈ બીજા જીવાનની જોડે રહેવાનું રાખી દીધું. સુખલાલને માટે એક ઓરડી અલાયદી બની જતાં વાર ન લાગી. સામાન ફેરવતા ફેરવતા એ બે ત્રણ જીવાનો સુખલાલના બાપા પર તરખીટ પાડી રહ્યા હતા—

‘તમે તે કુવા, આદમી કે ચીલકું ! છોકરો આંહી આવેલ છે એ ખબર તો ન આપ્યા, પણ આંહી ઘોડાગાડી લાવીને જામી રાખો છો ત્યાં સુધી કાંઈ ખબર જ પડવા દેતા નથી ! તમે તો માણસ કે ચીલકું !’

“આ તો મુંબઈ છે કે મસાણ ? હેં કાકા ? સગાંવહાલાં શું બધાં મરી ગયાંતાં એમ માન્યું ?” બીજાએ ટૂંક ઉપાડે ઉપાડે શ્વાસભરે ટોણો માર્યો.

“હવે મામાની ટાલ કાં પાડે? એલા પંખો લાવ, સુખાને પવન નાખ.” એક ત્રીજાએ પાસે બેસીને કહ્યું.

ઉપરાઉપરી બે ગાદલાં બિઠાવીને કરેલી પથારીમાં સુખલાલને સુવાર્યો હતો. એ કહે કે “મને કાંઈ નથી. મારે બેસવું છે.”

“ના,” એના પિતાને ધ્રુવા કહેનારે કહ્યું : ‘નહિ બેસવા દેવાય. ડાકટરની રજા લઈ આવ્ય.’ કહેનારનું નામ ખુશાલ.

‘હા બેટા,’ બાપે કહ્યું; ‘નરસે ના પાડી છે.’

‘આંહી પણ નર્સ-નર્સ-નર્સ’ સુખલાલે સ્મિત કરતે કરતે કહ્યું, “ત્યાં તો કડપ રાખતી, પણ આંહી યે સુખે રહેવા નથી દેતી. બાપાને પાર વિનાની ભલામણો કરી દીધી છે, કેણુ જાણે ક્યારે મારો છુટકારો થાશે.”

“પણ તારે હવે છુટકારો કરાવીને જવું છે ક્યાં? તારા સાસરાને ત્યાં ને?” એમ બોલીને મામાના દીકરા ખુશાલે બીજા જુવાનો પ્રત્યે મિત્રકારો કર્યો.

સુખલાલના મોં પર એ મશ્કરીની ભાત ભડકામણી ઉઠી.

સાંજ પડતી ગઈ તેમ તેમ તો માળાના જુવાન નિવાસીઓ તેમજ શહેરમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વસતા થોરવાડ ગામની આસપાસના સગાઓ ધબોધબ દાદર ચડતા આવ્યા, તેમના હાથમાં જડા જડા હાથાવાળી હરણુછાપની છત્રીઓ હતી, છત્રીઓને પુંછડે દેવરાવેલાં નવાં થીગડાં પોરની સાલના મૂળ પરમેટા સાથે જૂદી ભાત્યો પાડતાં હતાં. દાદરનાં પગથીયાં છેક છેલ્લી સીડીએથી ખખર દેતાં હતાં કે આ બધા ખૂટ જોડા મુંબઈની બનાવટના નથી. પણ અમરેલી-જેતપુર, જુનાગઢ, રાજકોટ વગેરે સ્થળોનાં ખમીરધારીઓ છે.

તેઓ આવતા ગયા, સાંકડી એવી ચાલીમાં ગોઠવેને હારખધ પગરખાં ઉતારતા ગયા, છત્રીઓ તેઓએ ધોતીયાં સુકવવાને વાંસડે ટાંગી તેમાંથી મુંબઈના ગાંડા વરસાદનાં પાણીની નળ જેવડી ધારે થતી હતી. અને ઝોરડી તો ‘કાં દાદા’ ‘કાં અદા,’ ‘ઝોડો બાપા’ વગેરે શબ્દોથી ફાટ ફાટ થઈ રહી. એક પછી એક તમામ આવી આવીને સુખલાલના પિતાને ભેટી ભેટી, અથવા ખોળે હાથ નાખી મળ્યા. અને સુખલાલ તરફ જોઈ બૂમાબૂમ કરી બિઠ્યા, ‘કાં ભાઈ, શવકાર સસરાના નસીબદાર જમાધરાજ, ‘કા’, ‘કેટલી કેટલી વાર તને પેટી માથે ટેલીફોન કર્યો; કેટલી વાર ચાલીને મળવા તારા સસરાની પેટી માથે નીકળ્યા, પણ તારો તો નસીબદારનો પતો જ નહિ ! શું સાસુની પાસેથી છાનાં છાનાં બેન્કનાં નાણાંની ચોપડીયું સંભાળવામાં પડી ગ્યો’ તો ? કે.....”

“કે પછી શું સસરાની સીંગાપુરની પેટી માથે મેનેજર બનીને ઉપડવા સામાન પેક કરતો’તો?” બીજાએ કહ્યું.

સુખલાલ એ સૌ મેંણાં મારનારાઓને જવાબ આપવાની સ્થિતિમાં હતો, ઉભો થવા પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યાં તો બાપા બોલી બિઠતા—

“બેટા, નરસે ના કહી છે, પછે તો જેવી તારી મરજી.”

ઝોરડીના માલિક જુવાન ખુશાલભાઈએ આ શબ્દજડી વરસાવનારા સંબંધીઓને અહાર છાનામાના બોલાવીને કહી દીધું. “એના સાસરાવાળી વાતનો ધસારોય કરતા નહિ. એને સા ભેગા મળી બીજી ગમ્મત કરાવો, દુચકા કહી હસાવો, ગંજપે રમાડો.”

“કાં ?”

“પછી કહીશ.”

એટલી ટોકાર સાથે જ વાતાવરણ બદલી ગયું. ગંજપા નીકળી પડ્યા. હુતુમાન ગલ્લીના એ મહોલ્લાને ચોથે દાદરે મળેલા પંદર વીસ જુવાનો

ને આધેડે પૈકીના ધણાખરા જ્યારે મુંબઈ આવવા માટે દેશમાંથી નીકળેલા હતા ત્યારે રેલભાડાના પૈસા ઉછીના લેવા પડેલા. તેઓએ મુંબઈ ઉપર મીટ માંડી કેમકે ભણતર તેમનાં અટકી પડેલાં. ભણતર અટક્યાં તેનું કારણ બુદ્ધિનો અભાવ નહિ, પણ માસિક આઠ આના રૂપિયો રીતો અભાવ હતો. કોઈની મા વિધવા બની વરસ વરસના ખૂણામાં પૂરાઈ હતી. કોઈના બાપને જીવાન દીકરી ઓચિંતી રાંડતાં વિચારવાયુ થઈ ગયું હતું. કોઈનાં માવતરને બેઉને થોડે થોડે આંતરે કાં મરકી, કાં કોલેરા ને કાં મેનેન્જીઝીસના સપાટા, સમળી જેમ ચાંચને ઝપાટે ચકલીના પોટાને ઉપાડે તેમ આકાશે ઉપાડી ગયા હતા.

કોઈ પરણી ચૂક્યો હતો, કોઈ પાંચેક વર્ષની નોકરીમાંથી ટીપું ટીપું બચાવી પરણવાની વાટાઘાટ ચલાવી રહ્યો હતો, કોઈ હજી પરણવા બાબતની મસ્કરીનું જ પાત્ર બનીને મીઠાશ માણી રહ્યો હતો. કોઈ પરણેલી સ્ત્રીને તેડાવવા માટે માળે માળે ઓરડી શોધતો આથડતો આથડતો નાકે દમ આવી ગયાનું કહેતો હતો.

આવેલાઓમાંના એક દાકતર હતા, ને એમના આગમન વખતે બધાએ એક સામટા તાજજીખીનો ‘ઓહોહો આપ !’ એવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો. એ દાકતર જીવાન બેઠો ત્યાં સુધી હાસ્યવિનોદ અટકી રહ્યાં હતાં. ફક્ત એ ઓરડીના માલેક ખુશાલચંદે સુખલાલના પિતાને ફોડ પાડ્યો કે ‘કાં પુવા, ભાઈને ઓળખ્યા, દાકતર સાહેબને ?’

“કાણ ?”

“આંબલા ગામવાળા નેણશી દોશીના ચિરંજીવી ગુલાબચંદ.”

“હા, ઓહો ! ભાઈ ગુલાબ ? ઓળખાણો જ નહિ. દાકતર ક્યારે થઈ ગયા ભાઈ ! હજી હમણાં લગી તો કટલેરીની દુકાને હતા ને ?”

“સ્પેશ્યાલીસ્ટ છે.”

“શેના ?”

“બાઇયુંના.”

“બાઇયુંના ? એમ ?”

“એટલે કે સુવાવડ કેમ વધારવી, કેમ ઘટાડવી, દીકરો કેમ મેળવી શકાય ને દીકરી કેમ જણી શકાય, તેના મોટા જાણકાર છે. ઠેક જર્મની અમેરિકાથી કાગળીયાં મગાવે છે. ખાનગી સલાહો બહુ આપે છે. પોતે ડાક્ટર છે.”

“પરીક્ષા આપી હશે.”

“ના, જર્મનીથી ડીગ્રી કાગળમાં આવી છે.”

“હીક ભાઈ ! સારી વાત. સુખી થાવ.” સુખલાલના પિતાએ ભોળા ભાવે સાંભળી લીધું. એને જાણ નહોતી કે એકઠા થએલા વીંશી જણા ચુપચાપ થઈ જઈને આંખો આડી કાં ચોપડી, કાં છાપું, કાં પંખો, ને કાં પોતાની ટોપી રાખીને બેઠેલ છે. પુશાલભાઈ હવે આગળ કાંઈક વધુ ઓળખાણ આપવાનો જ છે એ વાત જોઈ સૌ તલપી રહ્યા હતા. ડાક્ટર તરીકે ઓળખાવેલા યુવાન સગાએ ઊઠવા ઊતાવળ બતાવી એટલે એ પુશાલભાઈને કહ્યું: “સુખાનું શરીર તો તપાસતા જાવ.” ને પછી સુખલાલના પિતા તરફ ફરીને કહ્યું,

“કુવા, કાઈ સાઈં ઠેકાણું છે ધ્યાનમાં ?”

“શેનું ?”

“કાઈ રાજકોટ જેતપુર કે જામનગરની કન્યા. જ સાત ચોપડી અંગ્રેજી લખેલી હોવી જોઈએ. રૂપાળી ગોરી મદમ જેવીજેવે. સાડીને

પીન ભરાવતી હોવી જોઈએ. પોલકાંની ખાંચ ખંભાથી હેડી હોય તે નહિ ચાલે. મહેમાનોની જોડે બેસીને આજે કયું સીનેમા પીકચર સારું છે તે કહી શકે એવી.”

“એ અવાજમાં વિનોદનો રણકાર હતો અને કરવતનો કરડાટ હતો. દાકતર જુવાન ‘હવે ભ્રમ ખસ !’ કહેતા કહેતા પોતાની તમામ છટા સાથે સુખલાલની આંખો ફરતાં કાળાં કુંડાળાં, જીભ, નખની આંખપ વગેરે ખુરસી પર બેઠા બેઠા જોતા હતા. કેમકે તેણે પાટલૂન પહેયું હતું.”

“કાના માટે કન્યાનું પૂછો છો ભાઈ ?” પરોણાએ પૂછ્યું.

“અમારે આ દાકતર માટે.”

“એમ કેમ ? એનું લગન તો આપણા દલીચંદને ઘેર થયું છે ને !”

“થયું છે પણ.....”

“હવે ભ્રમ રેવા દોને.” દાકતર જુવાન આટલું કહેવા કરતાં વધુ ગુસ્સો ન કરી શકે એવું આ ઝોરડીના માલિક ખુશાલનું વ્યક્તિત્વ હતું.

વીશે જણાને વાતાવરણ ફાટફાટ થતું લાગ્યું. યુવાના પ્રશ્નનો ભત્રીજાએ જવાબ દીધો.

“એ બાઈ તો ભણેલાં નથી તેમ રૂપાળાં કે ડાહ્યાં નથી, એવી આ અમારા દાકતરને હમણાં ઓચિંતી દસ વરસે ખમર પડી એટલે એને આ નવો વિચાર કરવો પડ્યો છે. ઠટલેરીની દુકાને હતા ત્યાં સુધી તો કશી ખામી ન દેખાઈ. હોય ! આપણી ખુદ્દિ જેમ જેમ આગળ વધે, ટાંડીઆ દરડતાં દરડતાં ધરની મોટર જેમ આપણે વસાવી શકીએ, તેમ તેમ જ ખામીઓ સૂઝે ને ! જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. કેમ નહિ યુવા ?”

આ દાકતર જુવાને દસ વર્ષના પરણેતર પછી પત્નીને અભણ અબુદ્ધ કહી પિયર વળાવી હતી.

સુખલાલના પિતા ચૂપ રહ્યા. વીશે જણા બંધું ધાલીને હસવું દયાવવાનું સામટું જોર કરતા હતા. દાકતર જુવાન, પોતાની આ માર્મિક પટકી પાડનાર પોતાના થોડા દૂરના વડીલ સંબંધી તરફ કાંઈક તોછડી, કાંઈક દયામણી ને કાંઈક હસતી દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. સામે શબ્દોચ્ચાર કરવાની એની હિંમત નહોતી. કેમકે દિવસભર વાસણોનો સૂંડલો મજૂર-માથે મૂકાવીને મોહલ્લે મોહલ્લે ફેરી કરનાર આ પુશાલભાઈ સાંજ પડ્યા પછી પોતાના પ્રદેશના તમામ કાલિઆવાડી ભાઈઓની સંભાળે જનારો હતો. કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે બાજુ જનારા દેશી ભાઈઓનો એ મુંબઈ ખાતેનો વિસામો હતો. સામાન પેક કરાવીને નીચે ઉતારવાથી લઈ સ્ટેશને લગેજ કરાવવા સુધીનો એ સર્વ મહેમાનોનો માર્ગદર્શક હતો. ટ્રેનોની ચિકાર ગીરદી વચ્ચે બે હાથ પહોળા કરી, મારી તેમ જ માર ખાઈ, લોહીલોહાણ થવું પડે તો પણ થઈ, રનેહીઓ સંબંધીઓને સૂતા જોટલી જગ્યા મેળવી દેનાર એ ‘ગુંડાઓનો બાપ’ તરીકે પ્રખ્યાત હતો. એની કેળવણી, એના સંસ્કાર, એની તોછડાઈ ને એની રખાવટ એનાં ન્યારાં જ હતાં.

દાકતર જુવાન જવા બોલ્યા થયા.

“જવાય છે જવાય છે હવે મારા ભાઈ!” કહીને એણે દાકતરને પોતાની બાથમાં લઈ પાછો બેસાર્યો. અને તૂર્ત જ ચહાના પ્યાલા, ખાજલી ને લજ્યાની થાળીઓ બાજુની ઓરડીમાંથી ત્યાં હાજર થઈ. દાકતરને એણે સારામાં સારો કપ લઈને પિસ્સ્યો. તે પછી એકાદ કલાક ગુજર્યો, પણ દાકતરના ગૃહસંસારની કડબાઈ પર ન એણે પોતે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે ન વીશમાંથી એકેએ કાંઈએ અદબ ઉઠાપી.

રાતે સૌ વિખરાયા ત્યારે પ્રત્યેક જુવાનને રજા આપતાં આપતાં ખુશાલે જુદા જુદા પ્રશ્નો કર્યા:—

“કાં ઓતાભાઇ, નોકરી ફાવે છે ને? શહેને કાંઇ કહેવું હોય તો કહું.”

“કાં ટપુભાઇ, વહુને કેમ છે હવે? દાકતર દેશમુખની પાસે લઇ જવાં છે? તો હું તજવીજ કરું.”

“કાં ભના, ખખરદાર જે વહુની સુવાવડ આંહી કરાવી છે તો. મોકલી દે જટ એને પિયર. આંહીની ધસ્તાલોમાં તારા મારા જેવાનું કામ નહિ.”

“આવજે ભાઇ લઘરા, માને ખસ્તી યરાખર મોકલજી ને ભાઇ! ડાશીને પારકી ઓશિયાળ ભોગવવા ન દેતો હો આપા!”

“કાં મોના, તારી ખેનતું પછી શું થયું? આલાપરવાળો તારાચંદ બહુ લાયક છોકરો છે ભાઇ! પછી તો તારે એલ. એલ. બી. છેલેલ બી ગોતવા હોય તો આ પડી મુંબઇ! માંડય બોરડીગુંમાં આંટા મારવા. ભલે ખાટે આપડી ટ્રામ કંપની.”

“ઓધવજી, ઓલ્યા ઓટીવાળ ધીરને કાક સમજાવે નીકર હું એને જુગાર ખેલતો પકડાવીશ. આપણું કાઠિયાવાડીઓનું નામ ચોરી, જુગારી કે લખાડી, એ ત્રણ વાતે જે કાઠ બગાડશે તો હું એના હોશ ખાટા કરી નાખીશ. કહી દઉં છું ભાઇ, બીજું તમે પાલવે તે કરો.”

એક પછી એક સૌને વિદાય દીધી. પોતે સુખલાલને પંખો નાખવા બેઠો. સુખલાલ ઝંખ્યો, પછી એણે કહ્યું “હાલો કુવા, દરિયે આટો દઇ આવીએ. આંહી બે જણાને બેસારું છું. ફિકર નથી.”

બહાર લઇ જઇ મરીન લાઇનના દરિયા-કાંઠે સૌ ગ્રહેલું તો ચંપીવાળો બોલાવી કુવાને શરીરે ચંપી કરાવી દીધી, પોતાની સગી પત્ની પાસે પણ કદી શરીર ન દબાવનાર આ ગ્રામ્ય આદમી શરૂમાં તો ખૂબ શરમાયો. પણ ખુશાલે કહ્યું: “કુવા, ચોપાટીની વેળામાં હાલો દેખાડું. મુંબઈ કોઇની સગી નથી થાતી. આંહીની હવા તો માણસને ચૂડેલની જેમ માલીપાથી શોષે છે, તૂટતા સાંધાવાળો આદમી ચાર પૈસે પાછો ટટ્ટાર થઇને કામે લાગે છે. નીકર મરે ભૂખે. કુવા, હાડકચર તો આંહી હાલતાં ને ચાલતાં થઇ આવે. ઓલ્યા બચારા વનેચંદ અદા, આંહી હતા તે ઝોરડી વાસીને પોતે પોતાના જ પગ કચરતા. આ મુંબઈ તો મસાણના મામલા છે કુવા!”

પછી કુવાને બેંક ખેતી દિવાલ પર બેસારીને વાત સાંકળવી શરૂ કરી.

“સુખલાલને એને સાસરે ઠીક ન પડતું હોય તો મારા કામમાં ભલે ને રે’તો.”

“દેશમાં જ લઇ જવો છે. પણ એણે જીદ લીધી છે, કે જીવીશ તો આંહી, ને મરીશ તો ય આંહી. આંહીનું એને પાણી લાગે છે.”

“પાણી લાગે છે ! હેં-હેં-હેં.” ખુશાલચંદ હસી પડ્યો. “પાણી નથી લાગતું કુવા, ચિંતાની ચૂડેલ લાગે છે. અને કુવા, સાસરામાં માણસ પોતાની મુંઝવણો કહી ન શકે. ભલે ને પછી સાસરિયાં ગમે તેટલી સાચવણુ રાખતાં હોય.” ઠાવકા સ્વરે ખુશાલે કહ્યું.

“સાચવણુ તો રાખે જ છે. ખાનદાન ખોરડું છે. પણ ભાઈ ખુશાલ, માળું મને કોણુ જાણે કેમ આ બધું મેળ બહાર જતું લાગે છે.”

“શેનો મેળ ?”

“આપણો ને વેવાઈનો, એનો ચડતો દિ’, આપણો નમતો દિ’ : એનું છોકરું ક્યાં ! ક્યાં આપણું છોકરું ! હેં ખુશાલ, આ કમેળનો મોહ રાખવો ઠીક છે ? તારું શું ધ્યાન પડે છે ? ”

“વેવાઈનું શું ધ્યાન પડે છે ? ”

“એ તો ખાનદાન માણસ છે...”

“જીવો કુવા, ઇ તમારો ‘ખાનદાન માણસ’ વાળો બોલ છે ને, એથી મારા કાનમાં કોડા ખરે છે. તમે એને હવે ઢાંકવા રેવા દો. મેં રજેરજ વાત જાણી લીધી છે. સુખલાલને શેનો રોગ છે તેય હું જાણું છું. તમને મીણ લાણાવવા એ તમારો મોટો વેવાઈ કયા કયા દાકતરને શરણે દોડી રીયો છે એ પણ હું જાણું છું. સુખાની આખી જ દુર્દશા હું જાણું છું. બોલો, હવે કાંઈ કહેવું છે ? ”

સુખલાલનો પિતા શાંત રહ્યો. ખુશાલચંદે કહ્યું: “જીવો, દુનિયામાં કન્યાનો કાંઈ દુકાળ નથી. દીકરી જાણવાનો કંઈ એકલી એની આયડીને જ ઇશ્વરે ઇજારો નથી દીધો. ઇ સંતોકડી જેવી જ સારી છોકરીયું આપણાં ગામડાંમાં પાડે છે. ને સંતોકડી તો હજી ગઈ કાલ સુધી થોરવાડના ઉકરડા માથે જ રખડતી’તી ને ? એનું કંઈ નથી. બાકી ધાકધમકીની બીકે કન્યા મેલી દેવી, એ આપણા મિત્તજમાં તો નથી ઉતરતું કુવા ! ”

“શું કરીએ ભાઈ ? ”

“શું કરીએ ? અરે કુવા, કહું છું કે એની સાત પેઢીના ધુંવાડા કાઢી નાખીએ. એ દીકરો શું સગપણ તોડશે ? ને તકર્દ કરીને તોડશે ? માણસ જેવા માણસને કાયમને માટે દુનિયાનો નપાવટ કરાવીને તોડશે ? તો તો એની ખોપરી ન તોડી નાખીએ કુવા ! ”

“આપણું શું ગળું ?”

“જોવો છે ચમત્કાર, હેં કુવા ?”

“ના રે બાપા ! આપણે ગરીબ માણસ : ભુંડા લાગીએ ને પાછા દુઃખી થઈ જઈએ. વળી એ બાપડી પશુડીને બળજબરીએ ઘેર લાવીને પછી એના હૈયાના નિસાપા લેવા, એના મનનો મેળ ન મળે.....”

“હા, એ વાત મુદ્દાની કરી. એ જીના જમાનાનો તો હુંય નથી, ચોટલે ઝાલીને ઢસરડી લાવવામાં કુળલાજ કહેવાય એ તો મને ય કબુલ નથી. માટે પહેલું તો આ કે કન્યાની-સંતોકડીની શી મરજ છે તે જાણવું.’ સંતોક બદલીને સુશીલા નામ પડેલું તેની પ્રુશાલને ખબર છતાં એ જાણીબુઝીને જૂનું નામ વાપરતો હતો.

“એમાં જાણવા જેવું શું હોય બાપા ! સાંભળ્યું છે કે બાળકી સારી છે, પણ આપણા બોરડામાં આવીને રહેવાનું તો એને તો થોડું જ મન થાય ?”

“તો તો મેલીએ તડકે. પણ વેવાઈ માશીપત્ર લખી આપે તો જ મેલીએ. વેવાઈ જો દયાવે તો તો ભાંગીએ માથું.”

પ્રકરણ ત્રેમું

કામે લાગી જા

મેઠી રાતે ખુશાલલાઈ અને સુખલાલના પિતા પાછા ફર્યા. માળાના આરણ્ય સુધી દેકારા બોલાવતી આવેલી ખુશાલની જીભ અને એના જાડાં જેતપુરી ખૂટ પહેલા દાદર પરથી જ ચુપ બન્યાં. ધસ-ધસાટ સૂનારો એ પોતે બીજાઓની નીંદ પ્રત્યે પણ ધણો જતનવાન હતો. દાદર પછી દાદર વટતા ગયા, નરકોરાંની નવનવી બંસીઓ સંભળાતી ગઈ, અને ફેટલીએક ઓરડીઓમાં મુંબઈની બાક જેમનાં બિહાનાંનો શેક કરી રહી હતી તેઓનો પાસાં ફેરવવાનો અને કાગળનાં પુઠાં વડે વીંઝણો ખાવાનો પણ સંચાર સંભળાતો હતો. કાપડ મારફીટની પીઠમાં હારખંધ ઉભેલાં પેશાબખાનાં આ બકાએલી હવા ઉપર પોતાની બદબોનો બોજ લાદી રહ્યાં હતાં. વાયુની પીઠ જાણે કે એ દુર્ગંધની ગાંસડીઓ હેઠળ લાંગી પડી હતી.

ચોથા માળ પરની હવા એ પેશાબખાનાંના પંખમાંથી જાણે મુશ્કેલીથી જટકીને છુપાઈ રહી હતી. ધરતી પરની એ બદબોના પુંદ્રાગએ ખુશાલની ઓરડીને પણ છેક જ કારી નહોતી છોડી દીધી. છતાં

નસ્કારાના અવાજ બાતમી દેતા હતા કે સુખલાલ ગહેરી નીંદરમાં લપેટાઈ ગયો છે. એ નસ્કારાના નાદમાંથી ખુશાલે સુખલાલનાં ફેફસાંની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ઉઠેલી કહ્યું કે ‘કુવા, આને હવે નખમાંય રોગ નથી.’

સવારે જગેલા સુખલાલે પણ પહેલી વધાઈ એ દીધી કે થોરવાડથી આવ્યે છ મહિના થયા, એમાં આવી નીંદર પહેલી જ વાર મળી.

“થઈ જ ત્યારે તૈયાર સુખા !” ખુશાલે કહ્યું.

“શેના માટે ?”

“આપણી સાથે પિત્તળ-એલ્યુમીનીઅમનાં ઠામડાંની ફેરી કરવા માટે. તારે પોસાય તો રોજના રોકડા રૂ. બે ઉપાડી લે, ને હિંમત હોય તો વેચાણ કરી લાવ તે માથે કમીશન લઈ લે. તારે સાંજે ઘેર આવ્યા પછી ડોકાઈના આપની સાડીખાર નહિ. ઉપર પાછી લટકામાં આંહીની જ ઉંધ તારે રોજ લેવી. તારી ભાભી ગઈ છે સુવાવડ કરવા, ખાર મહિના સુધી પાછી તેડાવે ઇ બેટા ! ભાદરનાં પાણી પી કરીને, જે દિ ભાદરની પાંચ હેલ્ય ખેંચવાના વાવડ આપશે તે દિ પાછી મુંબઈમાં લાવવી છે.”

“હું તૈયાર છું.” રોજના રૂ. બેનું વેતન સાંભળી સુખલાલના કલેજની રહી સહી નખળાઈ પણ જતી રહી.

“રોજની ત્રણ ચાર ગાઉની ટાંટીઆતોડ થાશે, પણ ડરીશ નહિ તો એક જ મહિનામાં ધરતી તારા પગ હેઠળ ખમા ખમા કરવા માંડશે હો સુખા !”

સુખલાલના પિતા બહાર રવેશમાં દાતણ કરતા હતા. તેમને આ મશ્કરી ચાલતી લાગતી હતી. એ મોં ધોવા નળ ઉપર ગયા એટલે

સુખલાલે ખુશાલભાઈનો હાથ ઝાલ્યો. પૂછ્યું: “સાચું જ કહો છો ને ભાઈ?”

“તારી મશ્કરી હું ન કરું ખુશાલ.”

“તો મારા આપાને કહેજો હો, મને કાંઈ બહાને પાછો દેશમાં ન લઈ જાય.” બોલતો બોલતો સુખલાલ જાણે કે પિતાના આગ્રહથી ને મરતી માતાની કલ્પનામૂર્તિની કાંકલૂદીથી, નાની બહેનના નાના નાના ફૂંણા હાથથી ને બીજી અનેક રીતે ઘર તરફ ધસડાઈ જવાની બહીકે ખુશાલના હાથને બાંધી પડ્યો. એ ખડો થયો. એણે કહ્યું, “ખુશાલભાઈ, મને નખમાં ય રોગ નથી. મારે હવે સૂઈ નથી રહેવું. મને કાંઈ રીતે તમારી સાથે લઈ જાય.”

એ બિભેલી સ્થિતિમાં હતો ત્યાં પિતા મ્હોં ઘોમીને આવ્યા. એણે ફાળ બાંધીને કહ્યું: “પણ તું બેઠો કાં ભાઈ? આવી મૂરખાઈ કાં કર?”

“પણ મને કાંઈ નથી.”

“તું ડાહ્યો? કે તારી નરસ ડાહી? તું સમજ કે એ સમજે? એણે શું તારે માથે દાઝ કે અદાવત રાખીને કહ્યું હશે મને, કે તૂંને બેઠા જ ન દેવો?”

“તો હાલો એને મોઢે થાવા. હવે એના હાથમાંથી તો મારો છુટકો કરાવો.”

સુખલાલના કંઠમાં કંઈ જાતનો કચવાટ હતો? લીના પર દાઝ હતી? કે લીનાને ફરી એકવાર મળવાની છુપી ઝંખના હતી?

ખુશાલે કહ્યું, “આ નરસ તે કાણ છે નવી નવાઈની? દાકતરો કરતાં ય વધુ ડાહીલી કાણ નીકળી છે આ! હાલો હું આવું એની પાસે. મને સમજી લેવા દો, આવી ભડક વળગાડવામાં એને શો સવારથ છે.”

બાપાએ કહ્યું; “હાલો, મારે ય ત્યાં આંટો જવું છે.” એને એનું વચન પાળવું હતું.

ત્રણે જણા ગાડી કરીને હોસ્પીટલ પર ગયા. લીના ત્યાં નહોતી. મેતરાણીઓ અને વોર્ડ-બોય મળ્યા, ખબર મળ્યા કે લીનાબાઈને તાવ ચડ્યો છે, એ નોકરી પર હાજર નથી થઈ શક્યાં. દરવાને સુખલાલને આગલા દિવસના સમાચાર આપ્યા: કોઈ બે બાઈઓ મોટર લઇને તમારી ખબર કાઢવા આવી હતી: તમારો પત્નો માગતી હતી: એક બાઈ જીવનને શામળી હતી: જે અગાઉ એકવાર આવેલી: ને બીજી બાઈ મોટી ઉમરની હતી; ગૌર વર્ણ હતો: આંહી સૌને જખરદસ્તીથી રૂ. પાંચની બક્ષીસ બહેંચી ગઇ. લીનાબાઈએ રૂપિયા હાથમાં પણ ન ઝાલ્યા. વગેરે વગેરે.”

સુખલાલે અને પિતાએ પરસ્પર નજરો નોંધી. પિતા-પુત્રની શાંત આંખો વચ્ચે ઝૂલતા દોર પર બે સ્ત્રીઓ ઝૂલણું બાઈ રહી હતી. સામસામા પૂછવાની જરૂર નહોતી. બન્ને સમજી ગયા કે કોણ હશે. એ સહેલી સમજણનું કારણ હતું. પુત્રના ચિંતાના પાસે રાંત દિવસ બેસીને બાપે કેટલાક પ્રશ્નો પુછી લીધા હતા. તેના પુત્રે દીધેલા જવાબોમાં કામળ જંકર હતા. સુખલાલે જે લાંગી તૂટી વાત કરી હતી તેનાં ચોસલાં બંધ બેસતાં કરીને બાપે અનુમાન બાંધ્યું હતું કે સુશીલા દવાખાને આવી ગઇ હતી: સુશીલા વિષેની વધુ પૂછપરછ જ્યારે જ્યારે કરેલી ત્યારે ત્યારે બાપે પુત્રના શરમથી મુંગા રહેલા ચહેરા પર પણ સળવળતી પ્રેમ-વાણી, આશાની ને ઉમેદોની વાણી, બીની બીની દિલસોજની વાણી વાંચી હતી.

“છ વળી કોણ બે જણીયું મોટસ્વાળીયું?” ખુશાલની પણ બત્રીશી ખડ ખડ થઇ.

“ નરસ બાપને તો ત્યારે આજ નહિ જ મળાય ને ? ” પિતાએ દરવાનને પૂછ્યું. દરવાને અશક્યતા બતાવી.

“ ફક્ત નહિ, હાલો હાઉસ સર્જન પાસે. ” કહીને ખુશાલે બેઠેને ઉપાડ્યા. અનેક રોગીઓને વારંવાર મૂકવા લેવા આવતો ખુશાલ અનન્ય નહોતો. હાઉસ સર્જને એને કહ્યું “ આ બાપને કશું જ રોગનું ચિહ્ન નથી રહ્યું. એને છુટથી કામ કરાવો. ”

“ પણ નરસ..... ” સુખલાલના પિતાના એ શબ્દો સામે હાઉસ સર્જને હસીને કહ્યું “ અમારી લીના ને ? એને ગિયારીને એવી ટેવ જ છે. એના કહેવા પર દોરવાશે નહિ. એ તો અમને સૌને પીટ છે. ”

પિતા હારેલા માણસ જેવો ખસીયાણો પડી ગયો. એણે છેલ્લું તરણું ઝાલ્યું : દાકતરને પૂછ્યું “ એને હવાફેરની જરૂર તો ખરીને ? ”

“ એને જરૂર છે એક જ : મન મઝામાં રહે એવા કાષ્ટ કામે લગાડી દો. ”

પિતાનો વિશેષ પરાજય થયો. ખુશાલે, દાકતરે અને દીકરાએ, ત્રણેએ પોતાનો ગંભીર ગુન્હો કર્યો હોય તેવા દૂભાએલા ચહેરે એણે દખાખાનું છોડ્યું.

પ્રકરણ ચૌદમું

બંગલી પરની વાતો

“તમે ઘેર જવ, હું હમણાં જરા બજારે જઈને આવું છું.” એમ કહી એ છુટા પડ્યા. એ વખતે એનો હાથ એના ડગલાના ગજવામાં હતો. ત્યાં પડેલી એક નાની એવી ચીજ એને એક જરૂરી કામની યાદ આપતી હતી. એણે સુશીલાના ઘરનો રસ્તો લીધો.

દ્રામો, બસો અને ગાડીઓના માર્ગમાં આ ગામડિયો અટવાતો, વિચારચક્ત બનતો, મોટરનાં ધોધરાં બૂંગળાંથી ચમકતો, દ્રામોની ઘંટડી પ્રત્યે છેલ્લી પળ સુધી બેઠ્યાન રહીને તોઆહ બનેલા કન્ક-ટરોની રોષ-બ્રૂટિ વડે ભોંકતો, “અરે તુમ ઇન્સાન હૈ કિ ગ...” એવો ઠપકા સાંભળીને મનમાં મનમાં એ ઠપકાનો બાકી રહી જતો છેલ્લો અક્ષર ‘ધા’ પુરો કરી લેતો એ માર્ગ કાપતો હતો. પણ એને ખરેખરો ઓળખ્યો પાલનપુરી વિક્ટોરીઆવાળાએ : એ ચતુર લોકોએ પોતાની આગળ ચાલતા આ ગામડિયાની સૌથી બાજળ પડતી એઘાણી પારખીને ટપાર્યો : “હટ એઈ ખાસડિયા !”

સાચે જ સુખલાલના પિતાના પગમાં થોરવાહી ઓખાઈ બેડા બુના થયા હોઈ, પહેરાયેલા નહોતા લાગતા, પણ બુવાન પુત્રોની

પાછળ ધસડાતાં બુદ્ધ માતપિતાની પેઠે પરાણે પરાણે ધસડાયે જતા લાગતા હતા.

ગમે તેમ પણ દ્રામનો એક આનો બચાવ્યાનો માનસિક ગર્વ અનુભવતો પિતા વેવાધ-ધરને દાદરે ચડ્યો. લીફ્ટ હતી, લીફ્ટવાળો પણ હતો. આવે ખાસડે લીફ્ટને બગાડવા જતાં ગામડિયાને શરમ આવી. દાદર એને અજાણ્યાને વધુ આત્મીય ભાસ્યો.

પહેલા જ ખંડમાં રસોડા પાસે બે જણીઓ-ભાભુ ને ભત્રીજા-બેઠી બેઠી લીલા વટાણા ફેલતી હતી. તેમણે મહેમાનને જોયા ને ઝોળખ્યા. સુશીલાએ સાડીનો છેડો આગળ કર્યો, પણ એ ઘૂમટો નહોતો. ફક્ત મેં ઢંકાય એવો એક બાજુનો પરદો કરીને એને સાડી સરખી ગોઠવી. સાડીની ટિનારમાં આલેખેલા મોરલા એના ગાલના ગલ જોતા જોતા ઝૂલી રહ્યા.

ભાભુએ ઊભાં થઈને આદર આપ્યો : “ પધારો ! પધારો કાકા ! આમ તે કાંઈ હતું હશે ! બચાડા જીવ તમારા વેવાધએ કેટલી વાર...”

એ શબ્દોમાં નરદમ જુઠાણું હતું. એ જુઠાણું ઘણાંય સત્યો કરતાં વધુ પવિત્ર હતું. એ જુઠાણું પૂરું થયા પૂર્વે તો ભાભુએ ત્યાં પડેલા સોફા પરથી કપડાં ને કુચીઓ ઉપાડી લઈ વેવાધને બેસાડ્યાં.

પેલું જુઠાણું અરધેથી પડતું મૂકીને ભાભુએ ઝટ ઝટ કહ્યું, “અમારે સુશીલા બચાડી જીવ કેટલી કાચવાયાજ કરે છે કે કેમ નહિ આવ્યા હોય એના સાસરા ! કેમ નહિ આવ્યા હોય ! ક્યાં ગયા હશે !”

આટલું બોલાતું હતું તે દરમ્યાન સુશીલા આસ્તેથી ઉઠીને બીજા ખંડમાં સરી ગઈ ને ત્યાં ઉભી ઉભી સાંભળી રહી.

સુખલાલના પિતાએ પાંચડી ઉતારીને બોળામાં મૂકી પસીનો લૂછતે લૂછતે ગોટા વાળ્યા; “અરે બેન, બધાં સગાં આવીને વળગી જ

પડ્યાને ! મને ધણું ય થયું કે ખીજું કાંઈ નહિ, પણ એકવાર આંટા જઈ આવું, ને આ તો પાછું આપી આવું.”

એટલું કહેતે કહેતે છેક ઇસ્પતાલથી ખીસામાં ને ખીસામાં રહેલો એનો જમણો હાથ ખીસામાંથી બહાર નીકળ્યો. એમાં મોતી જડિત બજરની દાબડી હતી—જે દાબડી તે રાત્રિયે સુશીલાએ સસરાને ઇસ્પતાલે મોકલી હતી.

“ચાય તોય જોખમ કહેવાય ને આપા ! સાચાં મોતી જડેલાં છે. શું કરું ? ગુંજમાં ને ગુંજમાં રાખતો’તો.” એમ કહેતે કહેતે એણે દાબડી પોતાના ખેસ વતી લૂછી કરીને નીચે ધરી દીધી.

“ અરે બચાડા જીવ ! ” ભાભુએ મરકતે મોંયે કહ્યું : “ જો તો ખરી બાધ ! કેવાં માણસ ! ડાબલી પોંચાડ્યા જ આવ્યા, બાકી કાંઈ સંબંધ જ કેમ ન હોય જાણે ! ”

“ ના એમ તે કાંઈ હોય ? કહેતાં જીભ કપાય ને ! ”

“ સુખલાલને કેમ છે ? આંહી ફેટલી ચિંતા થાય ! કાલ અમે ઇસ્પતાલે ગયાં તે ફેટલો ધ્રાશકો પડ્યો ! સુશીલા તો સુનમૂન બની ગઈ. આમ તે કાંઈ હોતું હશે ? માણસ ખર ખર તો આપે ને ! ”

“ ના, પેઠી માથે ટેલેફોન તો જોડાવ્યો ’તો, પણ મને કાંઈ બોલતાં આવડે નૈ, ને સામેનો બોલનાર મારું કાંઈ સમજે નૈ, એટલે પછી સામેથી કોઈકે સમજ્યા વગર કહ્યું કે આવા લપલપીઆ ફેટલાક હાલ્યા આવો છો ? માળું હું તો વેવાણુ, હસી હસીને ઢગલો થઈ ગયો. ટેલેફોનમાં માણસ સામા માણસને ઓળખ્યા પાળખ્યા વગર ગાળ્યું ય દષ્ટ શકે ! કહ્યું કે હવે નાહક ટેલેફોન ન બગાડ્યા કરવો. હું પડ્યો જ જઈ આવીશ.”

“પણ સુખલાલને કેમ છે ?”

“તમારા પુન્ય પરતાપે પૂરો આરામ છે. હમણે જ ધરિપતાલે જમ આપ્યા. દાગતર તો કહે કે રોગ નામ નથી. પણ ઓલી એક નરસ હતીને લાળ્યું, એણે અમને કાણુ જાણુ કેમ પણ છેવટ સુધી ભડકાવ્યે જ રાખ્યા.”

સુશીલાને એક તરફથી આ વાતો તરફ કાન માંડવાના હતા. ખીજા બાજુ અગાશી પરની અંગલીમાં પણ સાંભળ્યા વગર ન રહી શકાય તેવી વાતો ચાલતી હતી. સુશીલાને ખબર નહોતી કે પોતે નહાવા બેઠી હતી તે દરમ્યાન ગુપત્યુપ ત્રિવેણી પગલે એક માણસ પોતાના મોટા આપુજીની પાસે પહોંચી ગયો હતો. એનો અવાજ પરખાયો. એ હતો વિજયચંદ્રનો મીઠો કંઈસ્વર.

સુશીલાના કાન એ અંગલી પરના વાર્તાલાપ તરફ વધુ એકાગ્ર બન્યા. મોટા આપુજી કહેતા હતા. (એના સ્વરોમાં કાકલુદી હતી) “એટલી મારા ઉપર મહેરબાની કરો. ખુશીથી પાંચ વરસ વિલાયત ભણો, પણ પેલાં લગ્ન કરીને પછી. હું તમારો બોલેબોલ પાળું : સુશીલાને તમે બતાવો તે શાળામાં મોકલું. અંગ્રેજી ભણાવું, સંગીત શીખવું, તમે કહે! તે રીતે તૈયાર કરું. પાંચ માસ્તરો રાખું.”

જવાબમાં શબ્દો સંભળાયા : “તો હું એક વરસ રોકાઈને જાઉં તે દરમ્યાન એનો અભ્યાસ, એની તાલીમ વગેરે કવીક ચાલે તે જોઉં. લગ્ન તે જોયા બાદ કરું.” એ અવાજ વિજયચંદ્રનો હતો. એમાં તાલઅંધ, ધીરા, છતાં સત્તાવાહી શબ્દ-કદમોની ફૂલ હતી.

“પણ હું એમ કહું છું, કે તમે લગ્ન કર્યા પછી તમને ફાવે તેવો અભ્યાસ કરાવજો ને ! મારી સુશીલા કાંઈ બોટ થોડી છે ! ગામડાંનું બોયું થોડું છે, કે એને એકેય ભણતર નહિ આવડે ?”

“બીમો ખેડવા હું તૈયાર નથી. એક વરસનું રોકાણ થવાથી પણ મારે મારા સારામાં સારા ચાન્સ જતા કરવા પડશે.”

“ચાન્સ જતા કરો છો એ હું જાણું છું, હું ખેવકૂક નથી, પણ મારે તો પછી ખીજું કાણુ છે? આ બધું તમે જ ચલાવજેને! તમને હું જાપાન, અમેરિકા જ્યાં કહો ત્યાં જવાના ચાન્સ આપું. ચાન્સ તો મારા ગુંજમાં જેમએ તેટલા છે. માટે કાઢ રીતે માની જાવ. હું આઠ દિવસમાં ઉકેલી દેવા તૈયાર છું.”

“એમ તો કેમ બને? પુરેપુરી ચોકસી કર્યા વગર આજનો જીવાન તો કેમ જ અંપલાવી પડે?”

“પણ ચોકસી જે કરવી હોય હોય તે હું કરાવી આપું, તમે એની ચાતુરી ને હું શીઆરી તો જીવો.”

“એમ કરશો?” વિજયચંદ્રે એક નવો માર્ગ સૂચવ્યો; “મારાં એક મિત્રપત્નિ છે, એમની પાસે એક મહિના રહેવા આપશો? એની પરીક્ષામાં પાર ઉતરે તો હું વિચારું.”

સુશીલાના હૃદય પર આ શબ્દો પડ્યા, તે પછી એ વધુ સાંભળી શકી નહિ, અંગલીના દાદર પાસે એ ઉભી હતી. એસી જવા માગતા દેહને એણે દાદરનો ટેકા દીધો.

પ્રકરણ પંદરમું

લાલુનું ગુપ્ત કંઠન

ખં ગલીનો વાર્તાલાપ વધુ સાંભળવાની હિંમત હારી જઈને સુશીલા ત્યાંથી સરી ગઈ. એના કાને લાલુ અને સસરા વચ્ચેની વાત-ચીતના શબ્દો પડ્યા :

લાલુ—થોડા દા'ડા એને દેશનાં હવાપાણીમાં તેડી જવ તો નહિ સારું ?

સસરા—હું તો એને પગે પડું છું, પણ એ નથી માનતો. કહે છે કે મરવાનું હશે તો ય મુંબઈમાં જ મરીશ. જીવવા સારુ દેશ નથી જોવો.

લાલુ—મરે શા સારુ ખચાડા જીવ ! સો વરસના થાયની ! આ તો એમ કે મુંબઈનાં હવાપાણી મોળાં ખરાં ને !

સસરા—એને તો એક જ ધૂન લાગી પડી છે : કે હું મુંબઈમાં રળી દેખાડીશઃ હું ન રળી શક્યો એવી નામોશી લઈને દેશમાં મોં નહિ દેખાડું. હવે જીવોને ઇ મોટા નામોશીવાળો થિયો છે એન ! કાણુ એને નામોશી દેવા બેઠું છે-હે-હે-હે-

એવા બોલને સુખલાલના પિતા પોતાના મોકળા હાસ્યમાં ઘુટતા હતા, તે જ વખતે અંગલી પરથી મોટા આપુજી અને વિજયચંદ્ર નીચે ઉતર્યા. મોટા શેઠની પાછળ પાછળ સીડીનાં પગથિયાં ઉતરતા વિજયચંદ્રે જાણેથી જ ખંડમાં સુશીલાને લપાઈ ઉભેલી નિહાળી. નિહાળતાં જ એની કાકડી રંગની ટોપી એણે સિફતથી માથા પરથી ઉપાડી લઈ પેલો રેશમી રૂમાલ ગળવાથી બહાર ખેંચ્યો ને લાલ લાલ લલાટ લુંછીને જાણે કે સુશીલાને માટે એના તકદીરની આસી તૈયાર કરી.

જ્યારે જ્યારે વિજયચંદ્ર આવતો ત્યારે એકાદ બે વાર તો એને નિહાળી લેવાનો નિયમ રાખતી સુશીલા, તે દિવસના પ્રભાતે આ નિયમ તોડીને સડેડાટ બીજા ખંડમાં ચાલી ગઈ. એણે પછવાડે ભુલ ભુલથી પણ નજર ન નાખી. વિજયચંદ્રને આ વર્તન સ્વાભાવિક જ લાગ્યું. શરમીદા બનવાનો સમય જાણે કે આવી પહોંચ્યો. લજ્જાની કળીઓ ઝુટવાની વસંત બેઠી. સામે ન મંડાતી મીટ જ્યારે ઝીણાં જળીઆં, અધુધડાં બારણાં ને કમાડની તરડો ગોતવા લાગી પડે છે એવી એક ઝંતુ જાણે બેસી ગઈ. ક્યાંકથી પણ ચોકસ એ મને જોતી હશે. ક્યાંથી ! ક્યાંથી ! ક્યાંથી ! વિજયચંદ્રે ઝોરડામાંથી પરચાળ સુધી પહોંચવામાં બની શકી તેટલી વાર લગાડી, ખુણા ખાંચરામાં આંખોને દોટાદોટ કઢાવી, પણ સુશીલા ક્યાં બિંબીને દર્શનની ચોરી કરી રહી હશે તેનું કોઈ અનુમાન થઈ શક્યું નહિ.

એને નીચે વળાવવા જતા મોટા શેઠને જોતાંવેંત સુખલાલના પિતા બેઠા હતા ત્યાંથી બિલા થઈ ગયા, ને બે હાથ જોડી અપરાધીની માફક કરુણાળુ હાસ્ય કરતા ખડા રહ્યા.

“આવું છું.” એટલું જ બોલીને શેઠ નીચે ચાલ્યા ગયા. તે પછી તો ઘણીવારે મોટરનો ઘરઘરાટ થયો. મોટર પર પણ વાર્તાલાપ ચાલુ રહ્યો હોવો જોઈએ. સુખલાલના પિતા ભાભુને પૂછતા પૂછતા જ અટકી

ગયા કે આ ભાઈ કાણ હતા ? જે એક નવા ધારેલા જમાઈની વાત ખુશાલે કરી હતી તે તો નહિ હોય ? આવો દેખાવડો, આટલો ફાંકડો, આવા તેજ મારતા તાલકાવાળો આ જુવાન ક્યાં ! ને ક્યાં મારો સુખલાલ !

ગામડાના વાણિયાના મનના વિચાર બે માર્ગે ફંટાયા. એક વિચાર પોતાના દીકરાના પરાજયનો હતો : મારો સુખલાલ હવે તો નક્કી જ આ કન્યાને હારી ગયો. હવે એની શી ગણતરી હોય ? આવો દેવના ચક્કર સરીખો જમાઈ જડતો હોય તો સુખલાલનો કાણ ભાવ પૂછે ? વહુ આ જુવાનને જોયા પછી સુખલાલને શી વિસાતમાં રાખે ? વહુ એક વાર ધરિપતાલે આવી તેથી મારો સુખલાલ મોટી આશા ખાંધીને બેઠો છે. મારા દીકરાના મનમાં ખોટો ખોટા હીડોળા બંધાયા છે. એને આટલા કારણે જ મુંબઈ છોડવું નથી. એ ભરખાઈ જશે. એક દિવસ એ સંભળાશે કે વહુ તો ખીજ જુવાનને પરણી બેઠી છે, ત્યારે એ ફાળ ખાઈને ફાટી પડશે. એને હું દેશમાં જ ઉપાડી જઈ. એને મેં ક્યાંથી આંહી મોકલ્યો ? કાળના મોંમાં જ મેં એને ફગાવી દીધો.

ખીજો વિચાર સુશીલાના સંસાર તરફ ફંટાયો. વહુ મારા સુખલાલ બેગી સુખી થાય કે આ હમણાં દીકો તે જુવાન બેગી ? વહુનું મન સ્વાભાવિક જ કાના માથે મોહે ? વહુ મારા દીકરાને ન ચાહી શકે તેમાં વહુનો શો વાંક ? આવા જુવાનને કઈ કન્યા જતો કરે ? વહુના સુખની વાત વિચારવી જ રહી કેમ જાય છે ? હું તો કહું છું, કે હે પ્રભુ—વહુને—સુશીલા વહુને—જ્યાં એનું મન માને ત્યાં—જ્યાં એનું સુખ સાંપડી શકે ત્યાં—”

આ વિચાર પૂર્ણવિરામ સુધી પહોંચતા પહેલાં તો ટુકડે ટુકડા થઈ ગયો. આ વિચાર કરવામાં તલવારની કાતિલ ધાર પર ઝગલાં

ભરવા જેટલું દુઃખ હતું. આ વિચારની અસિ-ધારા પર હેયું કદમે કદમે લોહીલોહાણુ બનતું હતું. મેં પરના હોશ માત્રને આ વિચાર શાંતી રહ્યો હતો, ત્યાં જ મોટા-શેઠ પાછા ઉપર આવ્યા.

“તમને દેશના લોકોને...” ઉપર આવતાંવેંત જ મોટા શેઠ દાઝે ભર્યા બોલ દાંત લોંસી લોંસીને કાઢ્યા : “એક વાત બરાબર આવડે છે. સામા માણસનું નાક કેમ કાપી લેવું તે તમને દેશના વાણિયાઓને આવડે છે એવું કાઢીને નથી આવડતું.”

“માફ કરો શેઠ, હું ખરેખરો ગુનેગાર છું.” સુખલાલના પિતાએ હાથ જોડીને વાત રોળી ટોળી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો.

એની પરવા જ કેમ જાણે ન કરતા હોય તેમ ઓરડામાં ચાલ્યા જતા શેઠને ‘ગુનેગાર’ શબ્દનો જાણે કે ટેકા મળ્યો. એ પાછા ફર્યા ને બોલ્યા:—

“ગુનેહગાર તો હું જ છું, હું-હું સાડી સાત વાર હું તમારો ગુનેગાર છું બાપા ! હું તમારું ખાસકું મેંમાં લેવા લાયક છું. મેં કાંઈ જેવી તેવી કસૂર કરી છે ! મેં મારી દીકરીને ગળે—”

“બોલો મા, મારા ગળાના સમ શેઠ, કશું બોલો મા !” સુખલાલના પિતાએ એની પાસે જઈને પાઘડી ઉતારી : “મારાથી પાછું આંહી ન આવી શકાણું, મને મારાં સગાંઓ જેરાવરી કરીને ઉપાડી ગયાં, મેં ઘણું ય કહ્યું કે મને વેવાઈનો હુંગર જેવડો ટપકા મળશે, મારાથી બીજે ક્યાંય સુખલાલને લઈ જવાય નહિ...”

“અરે તમારે પાલવે ત્યાં લઈ જવને બાપા !” મોટા શેઠ પાછા અંદર જતાં જતાં વરાળો કાઢવા લાગ્યા : “તમારે મુંબઈમાં આવીને મારું નાક કાપવું તે કાપી લીધું હોય તો હવે આ ગુનેગારનો છુટકો કરો ને મા બાપ !”

એનો અવાજ દૂરના બેઠકના ઓરડામાં ચાલ્યો, તેની પાછળ પાછળ, “માફ માગું છું, માફ કરો.” એમ રગતા રગતા સુખલાલના પિતા ચાલ્યા. ને આંહી લાલુના હાથમાં કરેલાં છોલવાની છરી થંભી ગઇ, ત્યાં અંદરની દિવાલે સુશીલાનું મન થડક થડક થઇ રહ્યું. ગાજતો સુર આવતો હતો ફક્ત સ્ત્રોડમાંથી. સુશીલાની આ રોટડીનો લોટ બાંધતાં બાંધતાં કાંડાની તેમજ ક્લેમની દાઝ એકસાથે કાઢતાં હતાં;

“એજ લાગતો છે-એવાને તે ભાઇ બાપા હોય? એવાને વળી ‘આવો બેસો’ શાં? એવાની હારે વાતો કરતા બેસવામાં આપણી શોભા શી? આપણે જો આમ આટલાં બધાં ભોળાં થાશું તો સંસારમાં રેવાશે કેમ? વેચીને આપણા દાળીઆ જ કરી નાખશે ને આવા પી-”

“પીટ્યા” શબ્દ પોતાની બા પુરો બોલી શકે તે પૂર્વે જ સુશીલા ઓરડામાં ધસી ગઇ. એણે અવાજ કયો “પણ-બા !”

એ અવાજમાં ચીરાડિયાં હતાં. બાની સામે એ બેઠી રહી. એના ડોળા ફાટી રહ્યા. એના હોઠ ફફડતા હતા. એના આખા ચહેરા પર જે ઉસ્કરાટ પથરાયો તે ઉસ્કરાટની તોલે તો તે દિવસની બિચારી વખતનો ઉસ્કરાટ પણ ન આવી શકે.

“તમે-તમે-બા આ-શું બોલો છો ! ભાન છે કાંઈ ?”

પોતાની જનેતા પ્રત્યેના સુશીલાના એ પહેલી જ વારના શબ્દના અંગારા હતા. બા હેમતાઇ ગઇ. દીકરીના એ શબ્દોમાં બાએ પોતાના ઉપર કોઇ કટક તૂટી પડતું હોય તેવા ધસારા સાંભળ્યા. જે દીકરીને કોઇ દિવસ ડારો દેવો નહોતો પડ્યો, જે દીકરીને માટે હમેશાં ‘ગાયના ઉપલા દાંત જેવી’ ઉપમા બાએ વાપર્યા કરી હતી, તે દીકરીને પોતાના પર એકાએક ધસી આવતી દેખીને બાએ હેમત બાઇ હેઠે બેધું.

“એણે-એણે તમારું શું અગાડ્યું છે કે—”

સુશીલાના મોંમાં આ ભાષા સાવ નવીન હતી. નવા અને અપરિચિત શબ્દો એના હોઠને જાણે કે બેહદ વજનદાર લાગતા હતા. એક વાક્ય પણ પુરું કરવાની શક્તિ એ હોઠમાં રહી નહોતી. બાને જલદી કશોક ઉગાર જોતો હતો. એ ઉગાર બાને જોડાણીએ આપ્યો.

કેમ જાણે કારેલાંનું સમારેલું શાક જ મૂકવા રસોડામાં આવ્યાં હોય એટલી બધી સ્વાભાવિકતા ભાભુના પગલામાં ને ભાભુના ચહેરા પર હતી.

શાક મૂકતાં મૂકતાં ભાભુએ તદ્દન કુદરતી સ્વરે જ કહ્યું, “કારેલાં દહીંવેને કરવા’તાં, પણ હવે પોચાં જ રાખશું ને ! વેવાઈને દાંતનું કાચું છે ખરું ને. બચાડ—”

એટલું બોલીને એણે પાછા જતે જતે સુશીલાને શાંતિથી કહ્યું : “સાચુ કાઠી દે ને ખેટા, આજ તો હું જ લુગડાંને સાચુ પોતારી દઉં.”

મા દીકરી વચ્ચેનો કોષ્ટ માડો પ્રસંગ ઓલવવા આવી હોવાનો એણે દેખાવ ન કર્યો. દેરાણીને રખે ક્યાંધક આભાસ સરખો ય બહેમ પડી જાય, કે એની દીકરીને હું જોડાણી ઉઠીને સગી જનેતા સામે એઅદખીના સંસ્કાર શીખવું છું, એ હતો ભાભુનો તે ધડીનો મહા-પ્રયત્ન. ભાભુને તે દિવસ પહેલી જ વાર પોતાના ઘર ઉપર કોષ્ટક એવી ભેદ પડાવણુ હવા આવતી લાગી.

સુશીલા સાચુ કાઢતી હતી, ભાભુ નહાવાની ઓરડીમાં બાથમાં વચ્ચે સ્થિર થઈ જામાં હતાં, રસોડાના બચાડ પર તો જાણે કોષ્ટ મોટી દિવાલે ફસડી પડીને દટણુ જ કરી નાખ્યું હતું. એ શાંતિમાં ચીરા પાડતા દમદમીના અવાજો ત્રણ ત્રણ ઓરડાનાં બાથમાં ઓળંગીને

બેઠકમાં છૂટતા હતા. પોતાનો પતિ આ તે શું વેવાઈને મોંચેથી જ ધમકાવે છે ? કે તમાર્યા પણ લગાવી રહેલ છે ? એવો એને બહેમ પડતો હતો. બહીક લાગતી હતી. અંદર જઈને જોવામાં એને પોતાનો ધર્મ ન લાગ્યો.

એ કપડાંને સાબુ ધસવા બેઠી ત્યારે સાબુ ધસવાની ક્રિયામાં એક ગુપ્ત કન્દન વહેતું હતું. એ કન્દનને ઘરમાં એક સુશીલા સિવાય બીજા કોઈની આંખ કે કાન પારખી શકતા નહિ. બાબુને સુશીલાએ લાગ્યે જ કોઈ દિવસ આંસુ પાડતાં કે ગમગીન ચહેરે બેસતાં દીકેલાં. બાબુના મોંમાંથી કચવાટ અથવા ફરિયાદ પણ કદી ટપકતાં નહોતાં. છતાં બાબુના અદૃશ્ય રુદનની રીત સુશીલાને જાણીતી હતી. કપડાં પર ફરતા બાબુના હાથની ચૂડીઓમાં સોનાની ઝીઝી બંને ધૂધરીઓ હતી. સુશીલાએ બાબુનું રુદન એ ધૂધરીઓના રણકામાંથી પકડ્યું. પોતે પણ સામે કપડાં યોળવા બેસી ગઈ.

પ્રકરણ સોળમું

બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો

નહી વાની ઝોરડીમાં લૂગડાં ચોળતાં ચોળતાં સારી વાર થયે એકા-
એક મોટા બાપુજીના ખંડમાંથી એમના શબ્દો સંભળાયા:

‘બસ બાપા ! મારો ને તમારો બેયનો લોહીઉકાળો પૂરો થયો.
બાકી તો આપણે ભાઈયું જ છીએ હો શેઠ ! સંબંધ કાંઈ બગડી
નથી ગયો.’

બાણે કે એ કંઈ જ મોટા શેઠનો નહિ ! કરડાઈની એક કણી ન
મળે.

શું થયું ? આટલી બધી ચૂપકાટી પછી આ સંતોષના શબ્દો
કેમ નીકળ્યા ? મોટા બાપુજીની ને સસરાની વચ્ચે મૂંગું કાંઈ
કામ થઈ રહ્યું હતું ? સુશીલાના એ સમજવાના બધા માનસિક પછાડ
નકામા ગયા. મોટા બાપુજીના મીઠા બોલ પૂરા થયા બાદ એકાએક
એ રૂદન-સ્વર કોનો સંભળાયો બેઠકમાંથી ? કોના મોંમાંથી ટૂંકવો
મૂકાતો હતો ? સસરા રડ્યા ? હા, જીવોને, મોટા બાપુજીના કંઠમાંથી
ફરી પાછો મીઠો બોલ સંભળાય છે:

“એ તો તમારી દીકરી જ છે એમ માનવું બાપા !”

ફરી રડતા સસરા શું કહે છે આ ?—

“જરૂર હો શેઠ, તમારે પગે લાગીને માગી લઉં છું, જરૂર મને એનાં લગન વખતે કાગળ ખીડજો હો ! ખીજું તો માફ ગળું નથી, એક શ્રીફળ લખને આવી પોગીશ.”

“ખુશીથી ખુશીથી ! તમારે ને મારે ક્યાં જુદાઇ છે ?”

એ સ્વરે પાછા મોટા બાપુજીના મોંમાંથી નીકળ્યા. મોટા બાપુજી વિશેષ કશુંક બોલ્યા : ‘ ને સુખલાલને ય ધધે ચડવા માટે હજાર એ હજાર હું કાઢી દઉં. એમાં શી મામલત છે ? ’

તેનો જવાબ હજીય ગળગળા સ્વરે સસરા દેતા હતા : ‘ખુશીથી શેઠ, જોવે તો માફ ધરજ છે. માગી લઇશ. પણ ચોલી દયા—મને સમાચાર—’

ભાભુની નજર સાબુ ચોળાતાં જે ફીણનાં સપ્તરંગી ખુદખુદો રચતાં હતાં તે તરફ હતી. સુશીલાએ એકાએક ભાભુને ગાભરા સ્વરે પૂછ્યું “આ શું ભાભુ ?”

ભાભુએ પૂછ્યું “શું ?”

સુશીલાને સમજ પડી કે ભાભુ બેધ્યાન હતાં. બેઠકમાં ચાલેલા વાર્તાલાપમાંથી પોતે તારવેલા કાળ-ભણકારને એ વ્યક્ત ન કરી શકી. (પોતે એ બધો વાર્તાલાપ કંઈક અસ્પષ્ટ સાંભળેલો.) તે અરસામાં તો બેઠકના ખંડમાંથી સ્વરો અને પગધબકારા સાથે આવતા સંભળાયા. ભાભુ એકદમ ઊભાં થઈને કપડાં સંકોટી ન્હાવાની ચોરડીની બહાર જઈ ઊભા રહ્યાં. સુશીલા અંદર જ રહે રહે સસરાનું મોં જોઈ

શકી. તાજું જ ધોયેલું લાગ્યું એ મોં. એની આંખો જાણે કાષ્ટકને શોધતી હતી. એનાં પગ પોતાના ઘણાં લાંબા કાળનાં દોસ્તદાર પગરખાને પણ જાણે કે ઓળખી ન શકવાથી વેવાઈનાં ખૂટમાં પેસવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

“કેમ મામા !” લાલુએ વેવાઈને કહ્યું. “કેમ જોડા પેરા છો ?”

“રળ લઉં છું એન !” વેવાઈએ એ હાથ જોડ્યા ને કહ્યું, “બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો.”

“અરે પણ એમ તે જવાતું હશે?” પતિ તરફ સ્થેજ જતી આવતી લાજ રાખેલી તે ખેસવીને એણે જાણે કે પતિની આંખોની અંદરની લાલ-લીલી ઝંડી જોઈ લીધી. ઝંડી લીલી લાગી. એટલે વેવાઈને કહ્યું; “જમ્યા વગર જવાય નહિ. ક્યારનું સુશીલાએ રાંધ્યું છે ને !”

‘સુશીલા તો મારી આંખ્યમાથા ઉપર: એણે રાંધ્યું હોય તો હું ખુશીથી રોકાઉં.’

એટલું કહીને એણે જોડા કાઢી નાખ્યા. ‘સુશીલાને રાજી રાખીને જ હું જવાનો. એને ક્યાવનીને જાઉં જ કેમ ?’ એમ કહેતે કહેતે એણે મોટા શેઠની સામે જોયું, ત્યારે મોટા શેઠે પણ મોં મલકાવીને કહ્યું “હા, હા, શેઠ, જમીને જ જવ.”

એ શબ્દો બોલનાર મોં ઉપર પોતે મોડા પડ્યાનું બોંઠામણ હતું. છતાં લાલુએ આજા નજીવા ધુમટામાંથી તેમજ સુશીલાએ બાથરૂમની ચીરાડમાં દોઢેલું એ એક અપૂર્વ દૃશ્ય હતું: હજી તો હમણાંની ઘડી સુધી આ ગામડિયા સગાની લેવા દેવા વગરની પટ્ટી પાડનાર, વિના પ્રયોજને અપમાન દેનાર, એને હડધૂત કરી હાંકી મૂકનાર આ મોટા શેઠનું દિલ પરાણા પ્રત્યે એકાએક માખણ જેવું ફૂલું કેમ પડી ગયું ?

શું સસરાજીની નરમાશ આવડી અકલ્પનીય અસર કરી ગઈ ? અને વેવાઈએ વચ્ચે એવો કયો ચમત્કાર સુમેળે સંધાઈ ગયો ?

કાચુ જડ્યું નહિ. સમજ પડી નહિ. તેમ છતાં ભાભુને તો ખોળીઆમાં જાણે નવો જીવ આવ્યો. બહારથી જોનારાં પૈકી તો એક સુશીલા સિવાય કોઈ ન કળી શકે તેવો સુખ-સંચાર ભાભુના અંતરમાં થઈ ગયો. કાચી ફેરીની લીલાશ કનકવરણી પીળાશ ક્યારે પકડવા માંડે છે તે પ્રકૃતિ સિવાય કોણ વરતી શકે છે ? એ અગોચર રંગ-ખૂંટાના પગ-કમકાર મધ્ય રાત્રિનો એકાકી કોઈ મૂંગો તારલો જ કદાચ સાંભળતો હશેઃ જેવી રીતે સુશીલાએ ભાભુનો લાગણી-પલટો પારખ્યો. સુશીલા પણ ભાભુની જીવન-રાત્રિનો એક તારો જ હતી.

પણ સુશીલાનો પોતાનો લાગણી-પલટો એટલે સહેલો નહોતો. ભાભુએ જે નહોતું સાંભળ્યું તે પોતે સાંભળ્યું હતું. જે સાંભળ્યું તે સ્પષ્ટ નહોતું, રહસ્યભર્યું હતું. એ રહસ્ય બહુ દૂર બેઠેલું નહોતું; છતાં હૈયાના પીંજરમાં કેમેય કરતું આવતું નહોતું. એ રહસ્ય હૈયાની પર-શાળ સુધી આવીને નાચતું હતું, જાણે પંખી છેક હાથમાંથી ચણ્ય હતું, છતાં ઝલાતું નહોતું.

સુશીલા કળી ન શકી તેથી ઝંખી ન શકી. મોટા ખાપુજ અને સસરા પાટલે બેઠા, ને પોતે સ્ત્રોડમાં બેસીને ભાભુને પિરસવામાં મદદ કરતી હતી, ત્યારે એના કાન બહાર જે ઝંકાર થતો હતો તે તરફ મંડાયા હતા. એ ઝંકાર ખીજા કશાનો નહોતો. પિરસવાની વાટ જોતા સસરા ખાલી થાળી સાથે પોતાની રૂપાની વીંટી વાળી આંગળીના તાલબંધ ટોકારા મારતા હતા, ટોકારાના સતત સૂર અંધાઈ ગયા હતા.

આરણ્યની બહાર ઉમેલાં ભાભુને પિરસવાની ચીજો દેતી દેતી અર્ધગુપ્ત સુશીલા સસરાના એ ખુલ્લા, ચળકતી ચામડી વાળા, ચોકખા

ચલ્યાક દેહને ફરીવાર જોઈ શકી. એને એમ પણ લાગ્યું કે સસરાની આંખો પોતાને ય જાણે કે જોઈ લેવા યાચના કરતી કરતી ભમે છે.

જન્મવાનું પૂરું કરી, સાફ કરેલી થાળીમાં પાણી નાખીને ઘોષ પી જનાર સસરાએ ગામડામાં હજુય ક્યાંઈક ક્યાંઈક સચવાઈ રહેલો વિરલ સંસ્કાર દેખાડ્યો. પોતાની એકનો એકાદ અન્ન-દાણો પણ ઘરતી પર ન ઢળવો જોઈએ: ગ્રામ્ય વણિકનો એ સંસ્કાર શુચિની-સ્વચ્છતાની છેલ્લી ટોચ કહેવાય. એ ખાસીઅત સસરા જ્યારે પહેલી વાર જન્મવા આવેલા ત્યારે રાત હોઈને સુશીલા નહોતી જોઈ શકી.

હીને તૂતું જ મહેમાને પાછા વિદાયના હાથ જોડ્યા. એ ઉતાવળ લાલુને તેમજ સુશીલાને કેમ અસ્વાભાવિક લાગી? જન્મવા સુધીનો કાળુ ય જાણે આ મહેમાને જગરદસ્ત કોઈ કષ્ટથી સાચવ્યો હોય તેવું લાગ્યું. એના છેલ્લા શબ્દો આ હતા :-

“આવજો બાપા ! માફ કરજો ! દીકરી સુશીલાને આશિર્વાદ દઉં છું. બાપા ! એ.....ય....ને એવાં સુખી જોઈ કે મારી આંખ્યું ફરીને હીમ થાય.”

એ શબ્દો પણ જાણે એની સાથે લીફ્ટમાં ઉતરી ગયા. સાથે મોટા શેઠ વળાવવા ગયા, મોટરમાં જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ તેનો જવાબ એટલો જ હતો કે “પગ મોકળા ન કરું તો આંહી શહેરમાં આવું પચે નહિ. ખીજો કોઈ વાંધો થોડો છે બાપુ ?”

આમ છેવટ સુધી તેની વાણી એક પણ વાંકા ચૂંકા કટાક્ષ વગરની નિર્મલ રહી. એને વધુ આગ્રહ કર્યા વગર મોટા શેઠ તો પાછા સડોડાટ ઉપર ચડી ગયા, પણ શોફરની નજર સુશીલાના એ ચાલ્યા જતા સસરાની પીઠ પરથી ખસી ન શકી. અનેક માણસોની પીડો / એમના ચહેરાઓ કરતાં વધુ ભાવદર્શક હોય છે. મુખાકૃતિ કરતાં

✓ ખરડો જ્યારે હૃદયની આરસી બને છે ત્યારે એનું દર્શન બેહદ વેદના-
યુક્ત થાય છે. કોણ જાણે કેમ ચાલ્યા જતા એ મહેમાનની પીઠ દેખાતી
બધ થયા પછી તૂર્ત જ શોકર મોટરની અંદર બેસીને ઊત્તર હિન્દના કોઇ
ગામડામાં જવતા પોતાના બુદ્ધિ બાપને એક પતું લખવા બેસી ગયો.

જમવા બેસતી ત્રણે સ્ત્રીઓને કાને મોટા શેઠના શયન-ખંડમાં
તેજુરીના ખુલ્લાનો ને પાછી બીડાવાનો અવાજ આવ્યો. ત્રણે
સ્ત્રીઓએ ચૂપચાપ જમી લીધું. ત્રણેનું મૌન જુદાં જુદાં કારણોને
આભારી હતું. સુશીલાનું મન કોઇક રહસ્ય ઉજ્જલવામાં પડ્યું હતું.
એની બાને વેવાઇ અને જેઠ વચ્ચે વળી પાછું શું સમાધાન થઇ
ગયું તેની વિમાસણ હતી. એના હૃદયમાં સળવળતો પેલો ‘પીટયા’
શબ્દનો કીડો એને ક્યાંય ઝંપવા દેતો નહોતો. ને ભાલુના મૌનમાં
અસ્પષ્ટ અને ઠગાએલી કરુણ પ્રસન્નતા હતી.

“કાં જમી રહ્યાં?” મોટા શેઠનો ટોંકો આવ્યો. “કદિ નહિ ને
આજ ! કેટલી પ્રસન્નતા ! ભાલુએ જવાબ દીધો :

“જમીએ છીએ. કેમ ?”

“માળાં ત્રણેય ભારી ખાધોડકાં !” કદિ નહિ ને આજેજ ધરના
સ્વામીની આવી વિનોદ-ભર્મિ !

“સુશીલા, મોટા બાપુજીને કહે કે ભાલુ નહિ, મારી બાજ
ખાધોડકી છે.” સુશીલાની બાએ, જેઠ સાંભળે તેવા સ્પષ્ટ શબ્દે,
છતાં લાજભરગદથી કહ્યું.

સુશીલાને એ શબ્દો ફરી બોલવાની ઇચ્છા થ નહોતી, જરૂર
પણ નહોતી. જીનવાણી કુદુંબ વ્યવહારમાં જોડાજોડ ચાલતી અદખ
અને સગવડની એ જોડલી બહુ જીકિતદાર હોય છે.

“એજ દુઃખ છે ને મારા ધરમાં.”

ખહાસ્થી મોટા શેઠે દુઃખને સુખભર અવાજે વ્યક્ત કર્યું: “જુ ગુનેગાર કોક ને ગુનો ઓઢી લે વળી ખીજી કોક. આમાં તે ચોર પકડાય ક્યાંથી ?”

ખાતું મોં કુલીને ઢાલ થયું.

“ઠીક,” જેઠે જતે જતે કહ્યું: ‘ઝોંસટવું હોય તેટલું ઝોંસટીને પછી ત્રણે જણાં દિવાનખાનામાં આવો. મારે તમારી પાસે એક વાત કરવી છે.

ફડક ફડક થતે હૃદયે સુશીલા વધુ જમી ન શકી. પાણી પીતાં એને ગળે ઓતરાશ ગપ્પ.

જમીને ત્રણે જણાં દિવાનખાના તરફ જતાં હતાં ત્યારે મોટા આપુજી પોતાના શયન-ખંડમાં ઊભા ઊભા ફરી વાર પાછા કોઠક અગત્યનો દસ્તાવેજ ‘સેફ’માં મૂકતા હતા. મૂકતા મૂકતા વળી ફરી વાર વાંચી લેતા હતા. વાંચી વાંચીને હસતા હતા. સુશીલાને મૂંઝવતું રહસ્ય કહેવાને સમર્થ એ કાગળ પાછો ‘સેફ’માં પુરાધ ગયો ને મોટા આપુએ દિવાનખાનામાં આવીને વાત શરૂ કરી:

“જાણે કે તમને દેરાણી જેઠાણીને મારે ઠપકા આપવો પડે છે એ મને ગમતું નથી. પણ હું સુશીલાની ખાનો વાંક કાઢું તે કરતાં તો એની ભાલુનોજ વધું કાઢું છું. સુશીલાના શરીર ઉપર હું સારું લૂગડું જ કેમ જોતો નથી ભલા? પહેર્યા ઓઢવાં જેવડી દીકરીને તમે આ શું પહેરાવી રહ્યાં છો? આ સાડી પોલકાંની ભાત્ય જીવો, રંગ જીવો, તમે ૩૫ ને ૪૦ વર્ષની થઇયું એટલે સુશીલાને ય શીદ તમારા જેવી યુદીખખ ગણીને આવા ગૂઢા ઘોળા રંગ પેરાવો છો? મારી એક છોકરીને મીરાંખાધ કાં કરી દેવા મંડીયું તમે?”

‘ના આપુજી,’ સુશીલાએ જવાબ દીધો ‘હું જ પસંદ કરી આવેલ છું. મને ગમે છે.’ સુશીલાના અવાજમાં વડીલના આ કોડીલા બોલને

ઝીલવાનો ઝંકાર નહોતો. એ જાણે કે માસ્તરની સામે આંક બોલતી હતી કે ‘ચાર દુ આઠ.’

“તને ગમે શું ધૂડ !” વડીલે કહ્યું : “તારી ભાભુએ કાણ જાણે તારા શોખને જ બગાડી નાખેલ છે. આ જ તો હું જ તને સ્વદેશી મારફટમાં લઈ જવાનો છું. હું કાંઈ તારી ભાભુની જેમ ભગતિને મારગે નથી ઉતરી ગયો. ચાલ થા તૈયાર. ને તને ગમે કે ન ગમે, તોય મોટા બાપુજીની આંખો દરે એવાં કપડાં તારે માટે આજ લેવાં પડશે, લે હવે કહેવું છે તારે કાંઈ? કાંઈ કહીશ ને, તો હું તારી સાથે રીસાઈને જ ખેસવાનો. બોલ છે કબૂલ.”

“પણ મને ન ગમે તોય પરાણે?”

“હા, ધરાર પરાણે. મારે તને ભગતડી નથી બનાવવી, કહ્યું નહિ?”

વડીલ મનતો હતો કે સુશીલાને પોતે રાજી રાજી કરી રહ્યો છે. સુશીલા સમજતી હતી કે મોટા બાપુજીનું મન રાજી કરવાનું રહે છે.

“હવે બીજો ઠપકા.” વડીલે વિશેષ ઉમળકા અનુભવ્યો : “તમારી બેય જણીયુંની તે મારે કેટલીક ટાલ પાડવી? આ છોકરીને તમે રાંધણીમાં ને લુગડાં ધોવામાં કાં દાટી રાખી છે? એને તે શું ધોખણ કરવી છે? કે ભડીઆરણુ બનાવવી છે? અરેરે જીવ ! હું તો ખાર કે સાંતાકૂઝ જાઉં છું, ને બંગલે બંગલે બાપુજીને હારમોન્યમ અને દિલ-રૂપા વગાડતી સાંભળું છું, ત્યારે મારા મનમાં થાય છે, કે મારી એકની એક દીકરીને હું એવું ગાતી વગાડતી ક્યારે સાંભળીશ ! ના, આપણું બાળક જુદી વગરનું ડંડર હોય, અછલનું ઓથમીર હોય, જડ અણધર હોય, તો તો ઠીક, પણ ધમ્મરે જુદીશાળી દીકરી આપી છે તો શા સાફ એને શીખવા ન દેવું? મારી દીકરીએ શા માટે એ ખાર સાંતાકૂઝની છોકરીયુંથી ઉતરતા રહેવું જોઈએ? કાંઈ કારણ? હું વહી, તમેય કેમ તમારી જોડણી જેવાં જઝુ થઈ ગયાં છે?”

“આપુજીને કે’ સુશીલા,” સુશીલાની બાએ લાજમાંથી કહ્યું :
“પછી સંગીત ને દિલરૂપા શીખવીને દીકરીને દાટવી તો છે
ગામડામાંને ?”

આ શબ્દોની પણ પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નહોતી, સુશીલા એ
કરત પણ નહિ. જોઈના કાન સરવા હતા, એણે જવાબ આપ્યો :—

“એનો જવાબ જોવે છે ? આપું ? જાણો રો.” એમ કહીને પોતે
જાણવા જાય છે. ટેબલ પરથી ‘સેફ’ની ચાવી ઉપાડે છે. પછી પાછા
ખેસી જાય છે. “કાંઈ નહિ. હમણું નહિ. રત્ન વગરનાં ફળ કાચાં :
રત્ન પાકવા દો વહિ, પછી એ તમારા સવાલનો જવાબ હું આપીશ.
કહી રાખું છું તમને, કે એવાં મોળાં ઓસાણુ મને આપશો મા.
એવી ફિકરમાં ને ફિકરમાં મુકાશો મા. તમારાં સૌનાં મન મેં સદાનાં
ઢીલાં ઢક ને નિસ્તેજ કેમ રહે છે તેની મને ખબર છે, હું કાંઈ ઢાર
નથી. હું કાંઈ ગામડિયો ભોટ નથી. હું ટાણાસર બધું જ કરીશ.
પણ હમણે તો તમે ધરપત રાખીને આ ઝાંખા ઝપટ ધરતી નિસ્તેજ
હિડાડો. આ બેનને ઝાલિ કરાવો મા. બેનને મારે એક ઠેકાણે લઈ
જવી છે, જ્યાં એ મોકળા મનથી સંગીત શીખે, બાણુતર બાણુ, બારે
ગૂથે, ફરે હરે, એમને લેર કરે.”

સુશીલાએ એ શબ્દો અરધા પરધા જ સાંભળ્યા. એનું મન તો
આપુજી ‘સેફ’ની ચાવી લઈને ‘સેફ’માંથી શો ખુલાસો શોધવા જવાના
હતા તે મુદ્દા પર રમતું હતું, બાએ કરેલા કટાક્ષનો કયો જવાબ
‘સેફ’માં હતો ? ‘સેફ’માં મુકાએલો એ કાગળ-એ દસ્તાવેજ શું
બાની સમસ્યાનો ખુલાસો કરવાનો હતો ? એ કાગળમાં એવું શું હતું ?

સુશીલાની કમ્પનાશક્તિના છેક ઓખ મુઠ્ઠી ખેસવા આવતું એ
રહસ્ય-પારેવું હાય, કોણ જાણે કેમ પણ અંદર આવતું નહોતું. ગમ
પડતી નહોતી.

પ્રકરણ સત્તરમું

તાલીમ શરૂ થાય છે

પુવાની ઘણી રાહ જોયા પછી, એ આવે ત્યારે જમાડી લેવાનું પાડેશીને કહી ખુશાલે સુખલાલને પોતાની સાથે પોતાના ધરાક લતા-ઓની પિછાન કરાવવા ઉપાડ્યો. નાનકડી હાટડી પર જમને તાળું ખોલતા પહેલાં ખુશાલે હાટડીને ઊંચે હાથ લગાડી લગાડી ત્રણ વાર આંખોને અડકાડ્યો ને પછી તાળું ખોલતો ખોલતો એ કહેતો ગયોઃ ‘સારા પ્રતાપ આ હાટડીના. બાર મહિના સુધી એણે મને સંઘર્યો’તો. ઓરડી રાખવાનું ભાડું ક્યા ભાષના ખીસામાં હતું ! ને ભાડું થયું તે દિવસ ક્યો ભાષ ગ્રહસ્થીના માળામાં વાંઢાને ઓરડી દેવાનો હતો ! આંહી જ સૂતો ને આંહી જ ખાતો.”

‘આંહી સૂતો’ એ શબ્દો બોલાયા ત્યારે હાટડી ઊઘડી હતી ને ખુશાલ એક પાટીવાળા (વૈતરા)ના સૂંડલામાં વાસણો મૂકાવતો હતો. સુખલાલે જોયું કે આ હાટડીમાં પહોળાઈ એ કે લંબાઈએ કાંઈ પાંચ ફુટનો આદમી સૂવાની સ્થિતિમાં પૂરો સમાય તેટલી જ આ નહોતી.

“આંહી સૂતા ?” એણે અજબ બનીત પૂછ્યું.

“દુટીયાં વાળીને સૂઈ શકાતું. એ વાર ચોરી થઈ ગઈ. કાંઈને ત્યાં સુવા જવું પોસાય? દુટીયાં વાળ્યાં હોય એટલે સૂતાના સૂતા ને જગતાના જગતા! હુંટવાઈ જાયેં તો ચાર દોઢીયાં ચોપાટીના વેકરામાં ફગાવી નાખીયેં ભાઈ, ચંપી તો ચીજ છે ચીજ! એક-લવાયા આદમીની મા કહેવાય ચંપી, મુંબઈમાં તો.”

“હવે ચોરી નથી થાતી?”

“લે, જવાબ દે આને, ઓ તાત્યા?” કહેતે કહેતે ખુશાલે સુખલાલ સામે આંખનો મીચકારો માર્યો.

પાટીવાળાના મોં પર નાની છોકરીના જેવી શરમની છાયા પડી ગઈ. એણે પોતાની ભાષામાં જે ગોટા વાળ્યો તે પરથી સુખલાલ આટલો ભાવ તો પકડી શક્યો કે ‘આની ચીજો ચોરતા પહેલાં વિઠોળા દેવા મને આંધળો લીંત જ કરે! હું મોટર ખટારામાં ચગદાયેલો તે દિવસે મારી સારવાર આ શેઠે જ કરેલી. મને ભાત ભેળો પણ એ જ કરે છે. એના તો ઘણા ઉપકાર.”

“અસ ચલા,” કહી ખુશાલે ટોપલો ઉપડાવવા માંડ્યો “નહિ શેઠ, હજી વજન નથી થયું. જસ્તી વાસણ મૂકા.” પાટીવાળાએ સામેથી વધુ બોલ માગ્યો.

“હવે મરી રહીશ મરી ઠાલો! ને આજે તો થોડુંક જ રખડવું છે.” કહીને સુખલાલે ટોપલો હેલીવાળાના શિર પર ચડાવ્યો. ઉપર ત્રાજવાં ને તોલાં મૂક્યાં.

ધોળે દિવસે પણ જે લતાઓ બ્લોકાળા લાગે, ગામ મુંબઈમાં ને મુંબઈમાં, જે લતાએ પાંચ સો માંછલ દૂસ્તા પરદેશી પ્રદેશી લાગે, એકાદ ચહેરો પણ જ્યાં પરિચિત રેખાઓ વાળો ન મળે, પ્રત્યેક મોં પર જ્યાં વાત વાતમાં હુલ્લડની પ્યાસ ડોકીયાં ઠસ્તી લાગે, એવા

દેશી લતામાં ને પરદેશી લતામાં આગળ આગળ ચાલતા ખુશાલ-ભાષીને કંઠ કાણુ જાણુ કવીએ જુક્તિ કરીને વિચિત્ર જાતના અવાજ કાઢતો ગયો. ‘હેઝી ! હે...ઝી ! હાંડી ! હાં...ડી !’

કાષને ‘ચચા’ તો કાષને ‘ખાં સાખ’ કહી બોલાવતો. કાષને સલામઆલેકુંમ કહી અદ્ય કરતો ને કાષ ખીજને ‘કયુ’ રે મીયા ઠેંઠણેઠે’ જેવા ઠેકડીના બોલે બોલાવી સામેથી ‘મહેરખાન ખુશાલભાષ ! અરે યાર ! આતે બી નૈ !’ એવા વિનયભર્યા શબ્દો સાંભળતો ખુશાલ જૂનાં ધરોકાની મોહબત કરતો ગયો. વગર ઉધરાણીએ પણ સામે ચાલીને કેટલાક ગ્રાહકો એને શરમીદા શબ્દોમાં કહેતા હતા કે “લડકાકી કસમ ખુશાલભાષ ! આતે મહિનેમેં પેસા ચુકા દુંગા ! ન ચુકાઉં તો તુમેરે જૂતે ઝોર મેરા મું !”

“ફિકર નહિ ફિકર, જનાખ !” ખુશાલનો એજ જવાબ હોય.

સૌને ખુશાલ સુખલાલની પિછાન દેતો ચાલ્યો. ‘આ મારો નાનેરો ભાષ છે. હવે પછી એ વેચવા નીકળશે. એ આવે ત્યારે બોંણી કરાવવાની છે. સમજ્યા ?’

“આ લતાઓમાં બેઘડક ફરવાની એક ચાવી છે. તે તને હું આપી દઉં સુખા !” એમ કહીને ખુશાલભાષએ સુખલાલની નજીક જઈ કાનમાં કહ્યું : “ખાષ માણસને જાણુ જોતો જ ન હો એવો આંધળો ભીંત ખની જળે, શંકાની નજર પડશે ને, તોય તું જીવતો ઘેરે નહિ પાછો આવ.”

વળતાં ખુશાલે હાફકાસ્ટ ખ્રીસ્તીઓના ને યુરોપીયનોના લતા સોંસરો માર્ગ લીધો. ને “હેઝી ! સોસપેન ! ક્રાષપેન !” એવા તદ્દન બદલેલ સૂરોમાં ટોંકા કાઢ્યા. સુખલાલને તો કાતુક જ અંધ સ્થૂં ન

ધોધરા અવાજના ધૂધરા ખખડાવતા આ ધીમા ગળામાં તોખતોખા નિમત્રણુ-સ્વરોની બંસીઓ ક્યાંથી ને કાણે ગોઠવી હતી !

“યુટેનસીલ મેમ સાય ! બેસ્ટ ક્વોલીટી. ” એમ કહેતો ખુશાલ એક મકાનની સીડી પાસે ઊભો રહ્યો, સામેથી એક યુવાન જેવી ગોરી ઓરત સફેદ કપડે ઊતરતી હતી. તેણે “ ના. આજ નેમ લેના ! ” એટલા શબ્દો બોલવાની સાથે જ સુખલાલના સામે નજર તાકી. એ સીડીના જે પગથીયા પર હતી ત્યાંજ એકદમ સ્તબ્ધ બની ગઇ. એના મોંમાંથી ચોંકેલા ઉદ્ગારો નીકળ્યા : ‘હુ’ઝ ધીસ—યે કૌન-સ્માટી ! ”

સુખલાલ પણ તાકી રહ્યો, આ તો નર્સ લીના હતી.

“યુ લીટલ ડેવીલ ! (અરે તું દૈત્ય નાનકડા !)” કહેતી એ એકદમ બંધે પગથીયે કદમ ભરતી નીચે આવી, જાણે લસરતી આવી.

ખુશાલ ખસિયાણો પડી ગયો. અંગ્રેજી ભાષાના ડેવિડ, સોસપેન, ક્રાઇપેન, બેસ્ટ ક્વોલીટી વગેરે દસેક શબ્દોથી વધુ જ્ઞાન નહિ ધરાવનારો ખુશાલ ધડીભર તો ભ્રમણામાં પડ્યોઃ આ શું ! સુખલાલને મારવા ધસે છે ? છોકરાની કાંધ દૃષ્ટિબદ્ધ થઇ કે શું ?

“તું આંહી !” નર્સ લીના હેતનાં જળજળિયાંથી છલતી આંખો લઇ હસતી ઊભી.

“મને કાંઇ જ નથી હવે, નર્સ બાબા ?”

લીનાને ‘બાબા’ શબ્દ બોલાવનારાં ધરિપતાલનાં મેતરો પાસેથી સુખલાલે શીખી લીધેલો, પણ આજે સૌ પહેલી જ વાર વાપરેલો એ લાડ શબ્દ હતો.

“યુ સ્ટુપીડ !” એમ બોલતી લીના શોકાતૂર અને રોષિત ચહેરે ખુશાલ તરફ ફરીને બોલી : “આને કાણુ બહાર લઇ આવ્યું ? તમે કાણુ છો ? તમારે એ શું થાય ? એને મારી નાખવા કેમ ક્યાં છો બધા ! કમબખ્ત મારા દાકતરોનો એ અપરાધ હું કદાપિ નહિ માફ કરું.”

“મેમ સાય, એ મારો નાનેરો ભાઇ છે.”

“આજ સુધી એ મરતો હતો ત્યારે તમે ક્યાં છૂપાઇ રહ્યા હતા ? આંહી કેમ કાંધે મારવા કાઢ્યો છે એ અચ્ચાને ? ”

“મેમ સાહેબ !” એમ કહીને સુખલાલે પોતાના પેટ પર હાથ પટક્યો. “ધરુકે લિયે.”

“શું કરીને ?”

“યુટેનસીલ વેચીને. આજ તો આપે એની બોંણી કરાવવી જોઇએ.”

“કમ ઝોન ! કમ ઝોન ! ઉપર આવો.” એમ કહેતી એ પાછી ફરીને સીડીનાં બંને ત્રણ ત્રણ પગથિયાંને છલાંગોમાં દબાવતી ઉપર ચડી. પાછળ ખુશાલે શરમાતા સુખલાલની બોચી પકડીને “હવે જટ આગળ થા ને છોકરી ! લખમી ચાંદલો કરવા...” એ શબ્દો સાથે આગળ ક્યો. પાછળ પાટીવાળો ને છેલ્લો પોતે.

નર્સ લીનાએ પોતાનો ખંડ બોલ્યો. પહેલું જ કામ અંદર જટ જટ પ્રવેશી જઈને પોતે મેજ ઉપર ગોઠવેલી એક તસ્વીર પર પડેલા ઢાંકી દેવાનું કયું.

એ ઢાંકી દીધેલી તસ્વીર ઉપર જાયા કરતી મોટી એક માટીની આકૃતિ બાળગોપાળ ધસુ ખ્રિસ્તને બોળામાં લઇને ગમગીન બેઠેલી

કુમારિકા મેરી મૈયાની હતી. તેની પાસે એક પિત્તળના ત્રિશ્ણાકાર ‘સ્ટેન્ડ’માં ગોઠવેલી ત્રણ મીણુખત્તીઓ જલતી હતી.

“સ્માર્ટી, ઇધર બૈડો, તુમ ઇધર બૈડો.” એમ કહીને એણે સુખલાલને ખરાબર એ ઢાંકેલી તસ્વીરની નજીક જ ખુરશી આપી. મીણુખત્તીના ત્રણે દીવા સુખલાલના લલાટ પર અને આંખોની અંદર જાણે ભર્યા હોજમાં સ્નાન કરવા પડ્યા હોયને એવી રીતે પ્રતિબિંબિત બની રહ્યા. સુખલાલનું કલેવર ક્ષીણ છતાં લગભગ પારદર્શક કાચને મળતી એની ચામડી હતી. વીશક વર્ષનું વય છતાં હજમતને માટે એનું મોં તૈયાર થયું નહોતું. ઓરડામાં આમતેમ ઘૂમીને બારી બારણા ખોલતી લીનાના મોં તરફ તાકી રહેલું સુખલાલનું મોં ત્રણ દીપકોના પ્રકાશ ઉપરાંત ચોથી એ માનવ-દીપિકાની પ્રભાને પણ ઝીલતું હતું ને તેથી વધુ ગમે એવું લાગતું હતું. ખુશાલ જરા છેટેની ખુરશી પર બુલડોંગના જેવી ઢબે બેઠો બેઠો સુખલાલને નિહાળતો હતો: સુખલાલ ઘડીભર તો ખુશાલને પણ નમણો ને ભાવનીતરતો ભાસ્યો. લીનાને પણ એ હજુ વણસમજ્યા ભાવે નિરખતો હતો. દાણાના દલાલો પેકઅંધ કામળામાં બંબી મારીને વાનગી જેતા હોય છે તેવી જ જડમૂ રીતે ખુશાલ પણ લીનાના શીલની જાત બુદ્ધિથી બંબી મારી તપાસતો હતો.

લીનાએ એક જૂની થઇ ગયેલી નેતરની ખુરસી પર બેસીને પછી પૂછ્યું: “પ્રથમ તો મને સમજાવો, આ બધો શો તમારો છે? હું તો આશ્ચર્ય પામું છું.”

ખુશાલભાઈએ આ પાકી ‘સાકરટેટી’ની બની શકે તેટલી દળદાર ડગળી કાઢવા તૈયારી રાખી: “મારો સગો નહિ પણ દૂરનો ભાઈ છે. મારો આ વેપાર છે. એમાં એ વેચાણ કરશે તેનો નફો એને રહેશે. હું તો પરિચય કરાવવા નીકળ્યો છું. મેમ સાહેબ, તમારા જેવાનો

વસીલો મળ્યા પછી સુખલાલ ન્યાલ ન થઈ જાય શું ? એને તો અમારે હવે ઝટ પરચ્યાવવો છે.”

“અચ્છા, લાઇએ ધધર-સ્માર્ટી કે લિયે-યે દો, યે રખો, યે-યે-યે-”

“એર યે બી મેમસાળ, સુપીરીઅર ક્વોલીટી: સુખલાલ કે લિયે.” ખુશાલભાઈએ પણ વગર કલ્લે ઠામ ઉમેર્યાં ને વજન કરવા ત્રાજવાં ઉપાડ્યાં.

“વજન નહ મંગતા-વજન કયા ! અંદાઝ બોલો-યે લો.” કહીને દસ રૂ.ની નોટ કાઢી.

“એટલાં બધાં-એને જોતાં નહિ હોય-જોવે તેટલાં જ વાસણ આપો—” સુખલાલ ડરતો ડરતો, ને ખુશાલભાઈની જડસુ હિંમતથી ગભરાતો ધીરે સ્વરે કહેતો રહ્યો.

તેના જવાબમાં જીભના તદ્દન ગોટા વાળીને આંકડો તૈયાર કરતે કરતે ~~સુખલાલ~~ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા: “ડાપણ વધાર્યું મા. વેપલો એમ ન થાય. આપણે કયાં ઠગાઈ કરીએ છીએ ? એની જ ઉલટથી એ થ્યે છે. ને બક્ષીસ કરતી હોય તો તે પણ સુપાત્રે દાન છે.”

આ શબ્દો બોલીને ખુશાલભાઈએ કંઈ મેમો ફાડ્યો. નવ રૂ. બે આના થયા. “ચાદ આના આપકો પીછે દેતા હું મેમ સાળ.”

“નેષ—કુછ જરૂર નેષ. સ્માર્ટી કે લિયે: ધધર ફેર આનાં. બહુત લોક હમારાવાલા હૈ હમ સબકે ધર પર લે જાયગા તુમકો સ્માર્ટી.”

“અમે સવારે જ આપની સલામે હોસ્પીટલે ગયા’ તા.” ખુશાલભાઈએ કહ્યું.

“દિમાગ અચ્છા નેષ થા.” એટલો જવાબ દઇને એણે પ્રથમ જલતી દીપિકા તરફ ને તે પછી સુખલાલ તરફ નજર પાથરી. ને એને

આગલા દિનની વાત યાદ આવી: “અરે સ્માર્ટી ! દુપેર કા તુમ ચલ ગયા, પિછે વો આઘ થી—વો તુમારી કાન થી—તુમારી કઝીન થી ? કિ ક્યા સેકાની થી ! ઉરકે સાથમેં એક બડી લેડી ભી થી. મેરા તો સિરકી હડી ભી ખા ગઇ. પુછ પુછ કર બેનર કર દિયા, કિ પેશન્ટ કહાં ગયા ? દેસમેં ગયા ? કિસકે ઘર ગયા ? ઉસકા સસ્નામા નેઇ રખ ગયા ? ઔર વો બડી લેડી— મોસ્ટ બ્યુટીફુલ મધર— કિતની ખુબસુરત મા થી ! — બસ, નિકાલને લગી પેસા ! હમકો દેને લગી. કાયકો ? માલુમ ? બોલે કિ, નરસ સાહેબ, ટ—મે સુ ખ—ખા—લ કુ સા—રા કર દિયા—ઢ—ર—મ—મેં ખ—ર—ચ—જો. હો—હો— હો—હો—હો—”

એવું લાંબુલચ હાસ્ય લીનાના, ગુજરાતી અક્ષરોને ચીપી ચીપી બોલવાના પ્રયત્નને છેડે જોડાઇ ગયું.

કાણુ હશે એ બન્ને ? એકને તો ઝોળખી. લીનાએ તે પૂર્વેની મુલાકાતમાં આવેલ યુવતીને પાકા ખ્યાલ કરાવ્યો. સુખલાલના દિલમાં હરણકાળ ભરતી લાગણી ધસી. સુશીલા જ હોય. અન્ય કાઇ નહોય. એટલી કુમાશથી કાઇ બીજું કયાં ગયા તેનો પતો ન પૂછે. પણ સાથે કાણુ હતું ? એની માતા ? નહિ, એને તો સુખલાલે જોઇ હતી. જરી જરી જાણી પણ હતી. લીનાએ વર્ણવેલું માતૃત્વભીનું રૂપ—અને ધરમાદો કરવા માટે પૈસા કાઢી આપવાની ઉદારતા, સુશીલાની જન્મદાત્રીમાં ન સંભવે. મોટાં સાસુ હોવાં જોઇએ. ભદ્રતાની એ ભરપૂર નિર્ભરતા આ બુવાનનાં નેત્રો સામે તરવરી ઊઠી.

લીનાને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા પછી સારી એવી વાર સુધી સુખલાલ અબોલ રહ્યો. આવી ઉજળી બોણી થયા છતાં એણે ખુશાલી દેખાડી નહિ. આખરે ખુશલાલનાં જ ચૂપકીદી તોડી: “શુકન કંકુના થયાં હો સુખા ! વેલાને ચડવાની વાડ મળી ગઇ. હવે

તારો ગભરાટ માતર ગયો જાણુજે. ફક્ત એક મંત્ર ન જૂલજે. નજર ચોખ્ખી હશે તો જગત જખ મારે છે.”

ખુશાલના છેલ્લા ખેલમાં એના અંતરનો ભય-ઓછાચો હતો. વણપરણેલી, ગોરી, જીવતાં માણસનાં માંસ ચામડાં ચૂંથનારી ને મળમૂત્ર ધોનારી એક ઇસ્પિતાલની નર્સ, એ જો જીવવાન હોય તો ભય જન્માવનારી બને છે એમ ખુશાલની માન્યતા હતી. છતાં જૂના વર્ગનો એ આદમી જે ફિલ્સુફી ધરાવતો હતો તે ફિલ્સુફી નિરાળી હતી. એણે સુખલાલને કહ્યું કે “આપણે આંખ ચોખ્ખી રાખીએ એટલે દુનિયા જખ મારે છે.” એણે સામાં માણસો તરફથી આવતી લાલચોની વાતો કરી નહિ : એારતો આવા કે તેવા ફાંસલા ખિછાવે છે તે પ્રકારે વિષય છડ્યો નહિ. આપણે પોતે જ સંભાળીને ચાલવું એવી એ વિચાર-સરણીમાં એક મઝા હતી : ફલાણી ઢીકણી કે લોંકડી બાઇડીને નામે નખળી વાતો એ વિચાર-તત્ત્વવાળા લોકોના મોંમાંથી નીકળી જ શકતી નથી.

“ઇસ્પિતાલે ઇં કાણુ બે જણીયું આવ્યાની વાત હતી સુખા ?”

સુખલાલે આ પૂછનારા ખુશાલભાઇની સામે શરમાતે મોંયે બેયું.

“તારી વઉ ની ?”

“મારાં મોટાં સાસુ પણ બેળાં હશે એમ લાગે છે.”

સુખલાલે જવાબ વાળતાં વાળતાં, એક રોમાંચ અનુભવ્યો. દુનિયાની એક છોકરીને જરીકે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય, એને સ્પર્શવા, મળવા કે પૂરી જોવા પણ મળ્યા સિવાય વાતોમાં પોતાની “વહુ” તરીકે ઓળખાવી શકાય છે ને મનમાં માની શકાય છે એ તો નપાવટમાં નપાવટ છોકરાને ય એક તસુ અદ્ધર ચાલવાની તાકાત દેનાર વાત છે.

“મંદવાડમાંથી ઉઠ્યો છો તયેં જમને સાસુને પગે તો લાગી આવ. ઇ તને ગોતવા ક્યાં આવવાનાં હતાં ?”

સુખલાલે નિરૂત્તર રહેવું જ પસંદ કર્યું. સાસરીયામાંથી પોતાના હૃદયૂત થયાની વાત એશક પૂરી જાણીતી હશે, છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નહોતો. પણ પોતાને મોયેથી પોતાની જ અપમાન-કથા ન કહેવામાં જે એક સખ્યતા રહેલી છે તે સુખલાલમાં સ્વાભાવિક હતી. પોતાની પામરતાનું ગાન ક્રોધ પણ દિલસોજ રનેહીને અથવા દિલસોજનો ડોળ કરનાર વિનોદલક્ષી માણસને સંભળાવીને થોડી સહાનુભુતિની હુક મેળવવાની સુખલાલની પ્રકૃતિ નહોતી. એ વારસો એનાં ગામડિયા માતૃપિતાના સ્વભાવનો હતો. એ મનોદશા શીખવી શીખવાતી નથી. ઘડી ઘડાતી નથી.

“પ્રથમ તો સાંભળેલું.” ખુશાલભાઈએ વાત ચાલુ રાખી, “કે છોકરી તો છેલછેલ્લી હતી, બૂટમોજાં પહેરતી ને હાથમાં મઢમ-છતરી રાખી ફરતી. હમણે હમણે માણસ વાતો કરે છે કે છોકરી તો સારી નીવડી છે.”

“અગાઉની યે ખોટી વાતો...” એટલું જ બોલીને સુખલાલ અટકી ગયો. જેના પર પોતાનો હજુ કશો જ હક્ક નહોતો તેના વતી પણ પોતે શા માટે બચાવ આગળ કર્યો એ પ્રશ્ન એના મનમાં રમ્યો. ઘડા પછી એને જ નવો વિચાર ઉપડ્યો કે પેલા વિજયચંદ્રની થનારી એ કન્યાની સુકૃતિની મારે શીદ આટલી રખેવાળી કરવી પડે છે ! એ મારી નથી થઈ શકવાની, છતાં હૈયાની રૂધિરધારા કેમ એમ જ ગોખાવ્યા કરે છે કે એ તારી છે, તારી છે, તારી છે !

“તારા બાપા કેમ કાયર થઈ ગયા છે ?”

“કાયર !”

“હા, એ તો વેશવાળ મેલી દેવાની વાત કરે છે.”

“મેલ્યાં !”

એ શબ્દ સુખલાલ જ બોલ્યો કે બીજો ક્રોધ, તેની જાણે કે ખાત્રી કર્યા ખુશાલે સુખલાલની સામે તાક્યું. સુખલાલ બબડતો હતો : ‘શા માટે મેલું !’ સુખલાલના મોં પર ધગેલા રૂધિરની લાલાશ હતી.

“શાખાસ ભડ !” એટલું બોલીને ખુશાલ અટકી ગયો. રખેને આ હિંમત હતી કાચી હોય ને કદાચ વધુ તપાવ્યે તરડાઈ બેસે, એ બ્હીકે અબોલ બનેલા ખુશાલે પોતાની હાટડી નજીક આવી ત્યારે ફરી પૂછ્યું : “ધ વિજયચંદ્ર કાણ છે ?”

“કાણ જાણે.”

“આટલા બધા આંટાફેરા ત્યાં શું ખાધા કરે છે તારે સાસરે ?”

“એને ખબર.”

“ઠીસાવવો જોવે ! ક્રોધ ક્રોધ વાર એને જોઉં છું ત્યારે મારા સમ ખાઈને કહું છું કે એને બોલો રાખીને બે તમાચા બેચી કાઢવાનું મન થાય છે.”

સારું થયું કે સુખલાલ પોતાને શેતું શેતું મન થતું હતું તે ન બોલ્યો, નીકર ખુશાલભાઈ નિઃશંક ક્યાંક ઓડા બાંધત.

બાકી રહેલાં વાસણો પાછાં હાટડીમાં જોડવતે ગોઠવતે ખુશાલે આવા થોડાક કડક શબ્દો કહ્યા કર્યા, ને પછી ગળવામાંથી રૂ. કાઠી પાટી-વાળાને “ ઉઠાવ ચાલ ” કહી એક રૂપિયો આપ્યો, ને “ આ લે તારી કમાઈના સુખા ! ” કહી સુખલાલની સામે પાંચ રૂપિયા ધર્યા.

“ હમણાં રાખો. બાપાને પૂછીને.”

“ નહિ, વાંસે લટાકે નહિ, બાપાને પૂછવાનું નથી, આ લે ને

લડ રહેજે !” ખુશાલભાઈએ સુખલાલના ગળવામાં જોરાવરીથી રૂપિયા નાખી દીધા.

ઝોરડી પર પહોંચ્યા ત્યારે સુખલાલના પિતાને બેઠેલા દેખી ખુશાલે લલકાર કર્યો: “કાં પુવા, દીકરો તમારા ખાંપણનો વેંત કરીને જ હાલ્યો આવે છે હો કે? પહેલે જ લડાકે તમને મસાણું પોંચાડવા જેટલો પાવરધો બની ગયો છે સુખો ! સમજ્યા પુવા !”

“તો હાંઉ ભાઈ !” સુખલાલના પિતાએ ઉદાર હાસ્ય કર્યું: “આપણું તો ખોળીયું કાગડા કૂતરા ન ચૂંથે એટલે જગ જત્યા.

“પણુ આમ લૂગડાં પહેરી કરીને કેમ બેઠા છો ? નિરાંતવા થાવ.”

“હવે નિરાંતવા થાશું રેલગાડીમાં.”

“કાં ?”

“અટાણે જ દેશમાં ઉપડવું છે.”

“ગાંડા થાવ મા.”

“બીજી વાત કરવાની જ નથી ખુશાલભાઈ ! મને હવે આંહી શરીરે નરવાઈ નથી રે’તી. ઝટ ભાગવું છે.”

“ઠીક ! ભાગો ત્યારે. હવે તાણુ કરવી નથી. તમારો સુખો આજથી રગતો થઈ ચૂક્યો છે. બે રાખ્યા વગર ભાગો. વાળુ કર્યું ?”

“વાળુ માટે પેટમાં જમ્યા નથી ખુશાલ.” એમણે બુલંદ ઓડકાર ખાધો. આખર, પોતાની તેમજ સામા માણસની, સાચવવા માટે ધાર્યા ઓડકાર ખાવાની વિદ્યા ધણી જૂની છે: વગર જીંધે બગાસાં ખાઈને લાંબી મુલાકાતિયાને ઝટપટ જીભો કરવાની કળાના જેવી જ એ એક આખાદ કરામત છે.

“વેવાઈને ઘેરે બાપડાએ હાથ પકડી પકડીને પિરસ્યું. ને મારે રહી આળી ઘોંધને પીવાની બાધા. ઠાંજવું પડ્યું. ઓ...હી...યાં !”

“હીક, ઇ કામ સોળ વાલ ને એક સ્તી કર્યુ” ! વીવા સમજી લીધા લાગે છે. મને તો ખીક હતી કે વેવાધ આડોડાધ કરશે. ફતે કર્યુ” પુવા ! હાલો તયેં, સ્યો હું ગાડી કરીને આ આવ્યો.”

ખુશાલ પાણીના રેલા પેઠે નીચે ઉતરી ગયો. તે પછી પિતાએ એકલા રહેલા પુત્રને પાસે બેસાડ્યો ને કહ્યું : “ચાલ દેશમાં.”

“નથી આવવું. ધધે ચડી ગયો છું.”

“ધધામાં ધ્યાન નહિ રીયે દીકરા, ને હું ઠીક કહું છું, હાલ્ય દેશમાં ધધો કરજો.”

“પણ શા માટે ધ્યાન નહિ રીયે ધધામાં ?”

“સાંભળ, કઠણ જાતી રાખીને સાંભળ. હું તારો દુશ્મન નથી, તારો બાપ છું. તારું ભલું ચાહું છું. એટલે જ મારે આજે ફારગતી કરી આપવી પડી છે.”

“કાને ? શેની ?”

“શેઠના કુટુંબને, તારા વેશવાળની ?”

સુખલાલ સૂનમૂન થયો. પિતાએ વધુ સ્ફોટ કર્યો :

“મેં શાંતિથી નિકાલ કર્યો છે, કુમકે એની તો ભવાડો કરવાની તૈયારી હતી. તુંને કાષ્ટ દાકતર પાસે એણે તપાસાવેલો ખરો ?”

“ના !” સુખલાલ તો આભો બન્યો.

“તયેં એણે તો છેવટ સુધીની બનાવટ કરી મૂકી’તી. તને પુરુષાતન વગરનો દરાવનાર દાકતરી સર્ટિફિકેટ એની પાસે છે. એ મને બતાવીને કહ્યું કે કાં રાજપુશીથી ફારગતી કરે નીકર આ બંદૂક હું ન્યાતમાં લઇ જઇને લડાઈ કરીશ. દીકરા ! તારા આખા જીવનને માથે છીંણી બેસતી’તી એટલે મારે મારાં કાંડાં કાપી દેવા પડ્યાં. મારે એ ધરને

આજાયો લેવાય જિલા નો'તું રે'વું, તેને બદલે જમવા રોકાવું પડ્યું.
મેં ધાનના કાળીયા નહિ પણ ખેરના અંગારા પેટમાં ઉતાર્યા.”

આંહી સુધી બોલતે બોલતે પિતા થોડી વાર થંભ્યા. પુત્ર પણ હોદને પલાળતો પલાળતો ધરતી પર જડાઇ રહ્યો. કલેજને વળેલી કળ જિતર્યા પછી પિતાએ કહ્યું, “ધંધરની દયા છે, દેશમાં આપણે દોલત નથી તો આબરૂ તો છે જ ને. આપણે આપણથી ચે ગરીબ ખોરડું ગોતરું. બે ઠેકાણું આપણા વળનાં છે. તું હાલ, વેશવાળા ચાતાં વાર નહિ લાગે. તારૂં ધર અંધાબ્યા વગર હું થોડો ઝંપવાનો છું !”

“હવે તો આવવું જ નથી.”

“એમ નહિ, તું કન્યા તો જોઇ લે.”

“એ વાત જ કરશો નહિ.”

“તજવીજ તો...”

“બિલકુલ ન કરશો.”

“ત્યારે ?”

“મારી ત્રેવડ થયા પછી જ વાત હવે તો.”

“પણ બેટા, લોકામાં એકવાર ચેરાઇ ગીયા પછે આવું કામ બહુ મુશ્કેલ બની જાય છે.”

“ફિકર ન રાખજો. ને તમે તમારે જાય. મારી પોંચ થવા દો.”

“પણ મને તારી ખીક લાગે છે.”

“ખીક ન રાખશો. મને મારી ત્રેવડ કરવા દો. મારાં આવડાના બળે મને બધું કરવા દો.”

સુખલાલના પંજાએ મઝમ મુઠીઓ વાળીને પિતા સામે હલાવી.
પિતાએ એ પુત્રસ્વરૂપ પહેલી જ વાર દીઠું.

પ્રકરણ અઢારમું

નહિ છાકું

દીકરાને મુક્કી ઉગામતો દેખ્યો ત્યારે આપને વધુ ખીક લાગી.

સુખલાલના સ્વભાવનો એ પિતા પૂરો જાણકાર હતો. કાઠી ગરાસીઆઓની જાડી વસ્તીવાળા એ ગિર ગામડા થોરવાડમાં સુખલાલની વીશ વર્ષોની જુવાની સીધા સાદા માર્ગે જ કાયમ નહોતી વહા કરી. સહન કરી શકાય ત્યાં સુધી તો ભલે ને ભદ્રિક, નરમ ને નમતો રહેતો. સુખલાલ સહનશક્તિની હદ લોપાયા પછી વનપશુ જેવો ય બની જતો. કાઠીના છોકરાઓનાં શરીર પર સુખલાલના દાંત બેઠેલા તેનાં ચિહ્નો મોજુદ હતાં. દુશ્મનના પંજ નીચે દબાતો ને ઘૂસ્તે પાટુએ ગૂંદાતો સુખલાલ એક ચીસ પણ પાડ્યા વગર માર ખમતો ખમતો લોહીલોહાણુ બટકાં ભરી શકેલો. પોતાના ગજવાની ચીજ પોતે વેરીના હાથમાંથી બચાવી નહિ શક્યો હોય ત્યારે પછી એ ચીજને એણે ધૂળમાં રેણી અણખપની તો કરી જ નાખી હતી. થોરવાડથી રોજ દેવલપુરની નિશાળે ભણવા માટે એક ગાઉ ચાલતા જતા સુખલાલે પોતાને ખાવા માટે માએ બાંધી આપેલ ભાતું રસ્તે ઓડા બાંધીને બેસતા ગરાસીયાના છોકરાઓને હાથ પડવા દીધાં પહેલાં ધરતીમાં

‘રગદોળા નાખેલું’, માર આધેલો ને સામાં વડછકાં ભરેલાં. છતાં કાષ્ઠ દિવસ ઘેરે આવીને એણે માતપિતા પાસે વાત નહોતી કરી. પોતાને પડેલા માર પર એ છૂપો છૂપો હળદર ચોપડતો. તેના લૂગડે પડતા ડાઘ ઉપરથી જ આખરે માને દીકરાના છુરા હાલની જાણ થતી.

મોટા થયા પછી બાપાની દુકાને પણ એણે કાઠી તાલુકદારોને શેકેલી સોપારી કે ખજૂર ખોખાંનો નાસ્તો કરાવવાની ના પાડવા બદલ ધમકીઓ આધેલી, કેટલીકવાર એ રાત્રિયે દિશાએ પણ નહિ નીકળી શકેલો. છતાં પિતાનું રક્ષણ એણે માગેલું નહિ.

આ બંધી ખાસીયતોના જાણભેદ પિતાએ ઇસ્પતાલમાં લીનાને ખોળે પડેલા ડાહ્યા ડમરા સુખલાલને બદલે, સુશીલાની વાત નીકળતાં શરમના ગલભર્યા ગાલવાળા પ્રેમી સુખલાલને બદલે, તેમ જ ખુશાલ-ભાઈના આત્મકિત શિષ્ય સુખલાલને બદલે આ મુકીઓ ભીડતા સુખલાલનું બહીકાળું રૂપ જોયું. જોઈને એણે કહ્યું: “ભાઈ, જોજો હો ! ચારકો પરદેશ છે. ગમ ખાજો. જૂલેચૂકે ય એ દશ્યમાં હાલીશ મા.”

“રસ્તો ક્યાં કોઈના બાપનો છે ?” સુખલાલનું બોલતું મોં આરણ્ય બહાર તાકતું હતું.

“એની વાત નથી. કાલાં નજરેં મળ્યાંનાં ઝેર છે ને ?”

“ત્યારે તો આંહી એણે તમને આ દશા કરવા તેડાવ્યા !” સુખલાલ ગોઠવી ગોઠવીને બોલતો ગયો.

“કાંઈ સંભારવું જ નહિ ખેટા ! કાળ કાળનું કામ કરે છે, પણ તું પૂરી ગમ ખાજો હો ભાઈ ! નીકર ત્યાં બેઠે અમારો જીવ બીડી જશે.”

“હો.” સુખલાલને પોતાને જ ગમ નહોતી રહી કે આ હોકારો પોતે શું સમજીને દેતો હતો.

“શું ખાવા ન ખાવાની વાતું હાલે છે બાપ દીકરા વચ્ચે ?” એમ બોલતો ખુશાલ દાખલ થયો. એના હાથમાં એક કરંડિયો હતો. કરંડિયો પુવાને આપતાં કહ્યું : “લ્યો, બાંધી લ્યો ભાતું.”

પિતાપુત્ર બંને કરંડિયામાં ઠાંસોઠાંસ ભરેલ લીલા સુકા મેવા અને રમકડાંના જથ્થા તરફ જોઈ રહ્યા.

“એમાં ઝોડની જેમ જોઈ શું રીયા છે પુવા ! ઝટ કરો, ગાડીને વખત થાય છે.”

“પણ.....પણ...આટલું બધું...”

“ત્યારે શું ધરને આંગણે ધોયેલ મૂળા જેવા જઈને ઉભવું’તું ! છોકરાંને ખોખો આંસુ પડાવવાં’તાં !” ખુશાલે એ ખુલેલ કરંડિયાને ફરી પાછા કસકસતો બાંધતે બાંધતે એની આખાબોલી રીતે કહ્યું.

સુખલાલ પણ ભાંડુઓ યાદ આવતાં ઝંખવાણો પડ્યો. એણે ધરિપતાલની પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પોતાની નાની બેન સુરજનો સુશીલા પરનો કાગળ બાપ પાસેથી લઈને વાંચી જોયો હતો. એ સુરજ પિતા જ્યારે ઘેરે પહોંચશે ત્યારે પિતાની બચકી પાસે ટરપરટોયાં મારતી ઊભી રહેશે. બીજાં ભાંડરડાં તો કુટ ને મેવાથી મોં ભરીને પિતા મુંબઈ જઈ બીજું શું શું લાવ્યા તે જાણવાની, ખેવના જ નહિ કરે, પણ શરમાળ સુરજ પિતા પાસેથી ભાભીનો સંદેશો મળવાની ફેગટ રાહ જોતી જોતી આખરે જ્યારે છાનીમાની પિતા પાસેથી ભાભીનો જવાબ માગશે, ભાભીએ કશુંક-અરે કંઈ નહિ તો જૂની ચોપડીઓ મોકલી છે કે કેમ તે જાણવા ઉત્કંઠ ઊભી રહેશે, ત્યારે એને શા જવાબ જડશે ? માતૃપિતાની વચ્ચે ખાનગીમાં થનારી આ વેવિશાળ-ફારગતીની વાત ચક્રાર સુરજની જાણ બહાર શું થોડી જ રહેવાની છે ? જાણશે ત્યારે એને શું શું થશે ! ‘ભાભી-ભાભી-ભાભી’ એવા અણધરાયા અંતરના

અકકક તલસાટ સમ શબ્દનું બહેને જો પત્રમાં, પચીસ વાર જપન કરેલું, એ પત્ર પર આ કહેવાની પણ ન રહેતી 'લાભી'એ થૂથૂકાર કર્યાની કેવી કેવી દારણ કદપનાઓ કરશે મારી બેન સુરજ !

સુરજને થોડા દિવસ કાઠક છેતરી રાખે તો કેવું સાઈ ! આ તારી લાભીએ બેટ મોકલી છે એમ લખીને મેં મારા આજના ત્રણ રૂપિયામાંથી એક ઓઢણી સુરજને મોકલી હોત તો કેવું સાઈ થાત ! પણ વખત રહ્યો નહોતો. ત્રણે જણે સામાન લઈ નીચે ઊતર્યા. રોશને જઈ પુવાને ગાડીમાં સારી એક બેઠક મેળવી આપવા માટે ખુશાલભાઈ પાંચ પેસેન્જરો સાથે બાઝી પડ્યા ને આખરે ખુશાલના હાથનું ચૌદમું રતન ચાખનારા એ ઊતાડ્યો ટાઢા પડ્યા પછી ખુશાલે પોતાને ને સુખલાલને માટે મરીન લાઇન્સના ઘાસ પર બેસી ખાવા માટે રાખેલાં થોડાંક ડુટ ને મેવા એ કળયે કરતારા કુટુંબનાં જ બાળકોને આપી દીધાં. ડુંવાંએ ગરીબ વાણિયાની રેલ મુસાફરીની 'સંકટ સાંકળ' સમી સુડી સોપારી પણ કાઢી હતી. ગાડી ઉપડી ત્યાં સુધી પુવાએ એક શબ્દ એવો ન ઉચાર્યો, ન તો ચહેરા પર એવો એક ભાવ દેખાડ્યો, કે જે પરથી ખુશાલને બની ગએલા માઠા બનાવની શંકા સરખીયે આવે.

પાછા જતાં ખુશાલને લાગ્યું કે સુખલાલ આપથી ત્રિખૂટો પડવાને લીધે ગમગીન છે. ગમગીની ઉડાડવા એણે પોતાના ઘર છોડવાના સમયની કશ્ચુતા ભરી ને શૌર્યભરી વાતો કરી. “છ મહિનામાં તો તું આંહી ઓરડી નાખીને સૌને તેડાવી શકીશ. ને તારો સાસરો જો વાંકો નહિ હાલે તો તો આંહી જ વીવા જમાવી દેશું દોસ ! એકવાર વહુને હાથ કરી લઈએ, પછી જખ મારે ને જોડા ફાડે તારો મોટો સાસરો ને તારી સાસુ. મુદ્દાની વાત એક જ છે સુખા, કે સંતોડકડીની-અરે બૂલ્યો ભાઈ, સુશીલાની મરજી તારે જાણી લેવી. નાહકનું સાલ ધરમાં ન

પેસાડવું હો ભાઈ ! જીવતા સુધી સૌનાં લોહી પીવે, ને પોતાનુંય પીવરાવે. ઇ ઇધે નથી ચડવું. ભલેને પછી દેઢવાડે દો ! કાના બાપની ગુજરાત ! સાડી સત્તરસો કન્યાયુ ગામડે ગામડે સડે છે. વાત તો બહુ બહુ તો બે કાચળીની છે ને ? થઈ રહેશે ભાઈ સુખા ! આંહી તો અમે આપણા પચાસક ભાઈઓનાં દૂબતાં વહાણ એમજ કરીને પાર જતારી દીધાં છે. જડા જૂથની મજાજ એ છે ને ! પણ પછી હુતો ને હુતી બે થિયાં એટલે તું જાણ કે એકલો સાંતાકરૂં રે'વા વયો જઈ ! તો એ વાત બ્રહ્માંડ ક્યે'ય નહિ બને.'

સુખલાલ ફક્ત શ્રોતાજ રહ્યો રહ્યો ઓરડીએ પહોંચ્યો. એના મનમાં ખુશાલની બળભરી વાત પણ ચટકા ભરતી હતી. કેમકે એમાં તો સુશીલાને જતી કરવાની જીવલેણ સૂચના હતી. એ સાંભળીને સુખલાલની રોગરગમાં જાણે સરપો સળવળ્યા.

‘સુશીલાની મરજી !’ તેણે પથારીમાં પડ્યે પડ્યે ત્રાગડા કાંત્યા; ‘હા હા, સુશીલાની મરજી હશે તો મૂકી દઈશ ! ના, ના, મરજી વગરની સુશીલાને પણ કેમ કરી મૂકું ? હિંમત નથી. મૂકી શકું જ શી રીતે ? દરિયામાં દૂબતો માણસ તણખલાને ય મૂકી શકતો નથી. અરે, પણ આ વિચારો કરનાર હું કોણ ? મૂકી તો મને જ દેવામાં આવ્યો છે. ને હું કયા મોઢે હજી સુશીલાને મૂકવા ન મૂકવાની વાત વિચારું છું ! પણ મને મૂકી દીધો કોણ ? સુશીલાએ મને મૂકવો હતો તો ઉગ્ગણીમાં એ શા માટે વાતો કરવા આવી હતી ? ઇસ્પતાલમાં શા માટે ચોર-મુલાકાત લીધી હતી ? ને ફરી પાછા આવીને લીનાને શા માટે ‘ક્યાં ગયા’ ના પ્રશ્નો પુછ્યા હતા ? લીનાને જ પૂછી આવું. લીનાએ એને તે દિવસે જેવી જોઈ હશે તેવી એ મને વર્ણવી દેખાડશે. હું પૂછીશ, એ કન્યાના મોં પર પ્રશ્નો પૂછતે પૂછતે કોઈ રંગો ઘોળાતા હતા ? આંખોમાં અમીભર તલસાટ ઉકલતા હતા ? મારું નામ લેતી હતી ? હાં હાં—

એ એક ખરી કસોટી થઈ જશે. ચહેરા પરના રંગો ને આંખોના તલસાટો તો ભુલાવામાં નાખે તેવી વાતો છે. ભરોસો કરવા લાયક આ એક જ પ્રશ્ન: એ કન્યા માઈ નામ લેતી હતી કે નહિ? હિંદુ કન્યા એક જ માણસનું નામ નથી લેતી, જે એના હૈયાનો વધુમાં વધુ નિકટવાસી હોય. એ એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર મારે માટે બસ થશે. પછી તો હું જોઈ લઈશ--મારી પોંચ--મારી ત્રેવડ--મારી છાતીનું જોર--એમ કરતો કરતો આ ગામડિયો જીવાન જીંઘી ગયો.

પ્રકરણ આગણીસમું

લીનાને ઘેર

બાણી બીડીને અંદર એકલી પડેલી લીનાને જો એ સાંજે કાંઈ છુપી આંખો જોઈ શકી હોત, તો એની એ લીના જ છે એમ માની ન શકાત. જગજગતની મેરીની મૂર્તિ આગળ મૂકેલ તસ્વીર પરથી એણે દાંકણું ઉઠાવી લીધું હતું. તસ્વીરને પોતે આંખે ચાંપતી હતી. પંદર વર્ષના એક છોકરાની છબી હતી. લીના બોલતી હતી કે ‘આજે તું આના જેવડો હોત. આ છોકરાને કમાવું છે, કેમકે એને પરણવું છે. તું જે આજે પરણવા જેવડો હોત; ના, ના, તારે તો હજી બે વર્ષની વાર હોત. પણ આ છોકરાની તો વહુ કાયમ એના માઆપના ઘરમાં રહેશે, એનાં ભાઈ ભાંડુની ય સેવા કરશે. તું પરણત તો મને એકલી જ છોડી જાત. ખરું ને? હું માંદી પડત તો ઇસ્પતાલે જ નાખત, ને હું અશક્ત કે અપંગ બનત તો તો ‘એસાયક્લમ’માં જ મારું સ્થાન હોત, ખરું ને ડાલીંગ? પણ તું અશક્ત અપંગ બન્યો હોત, તો હું તને રાખતો મૂકત કાંઈ? તારી સ્ત્રીને સુવાવડ આવત તો-તો હું જ દોટ કાઢતી આવત. હું બુઢી બુઢી ને અશક્ત છતાં તારા બાળકની સારવાર કરત. પણ આવું કશું જ જોવા તું ન સ્થા.

હું તો માઈં હરેક વર્તન, બેટા, એમ સમજતી સમજતી જ કરું છું, કે તું માતા મેરીને ખોળે બેઠો બેઠો જોતો હૃદય, ને તને એ ગમતું થશે. આ વાસણો વેચતા છોકરાને મેં ખોણી કરાવી. મારે વાસણોની થોડી જરૂર હતી ? પણ તું એના જેવો જ નિરાધાર રજાતો હો, તે દિવસે તનેય કાઢક માતા એવો આધાર આપે, એવી આશાએ મેં કર્યું. સાઈં થયું કે એ વખતસર આવ્યો. કેમ જાણે એ તારો જ મોકલ્યો આવ્યો ! એ રા. દસ લખને હું ‘ઓપેરા’ જોવા જતી હતી. મને આજે કારનેલીયા હોટલમાં જમને ખૂબ ખાવાનું મન હતું. ત્યાં તો સુંદર સુયોગ બની ગયો. હું શાંતિ પામી છું. હું જાણે તારી બુઢી મા છું. મને કોણ કહે કે હું જીવાન છું ! નહિ રે, મને બુઢાં રહેવું જ ગમે છે. પણ જાનામાનાં હો ! હજી પ્રકટપણે બુઢાપો બતાવવાની હિંમત થતી નથી. બુઢાંને જલદી નોકરી મળતી નથી. તું જાણે છે ને, મારે મારી ખોટી ઉમ્મર નોંધાવવી પડે છે. તને એ નહિ ગમતું હોય. જુઠાણું તો તને કેમ ગમે ? અરે જીવતો હતો ત્યારે જ નહોતું ગમતું ને હવે કંઈ મેરી માતાને ખોળે થોડું જ ગમે ? પણ તું હોત, તારી વહુ હોત, ને આ હિન્દુમુસ્લિમોની માફક માને બેળી રાખતાં હોત, તો મારે શીદ જીવું બોલવું પડત ! હું શીદને આ વેશ પહેરત !

એમ કહેતી કહેતી ગદગદિત હીનાએ પોતાના મોંમાંથી બનાવટી દાંતની બત્રીશી ખેંચી હાથમાં ધરી રાખી. એના ગાલમાં ગતો પડ્યાં. એને કાઢએ ન ઓળખી હોત.

એના દાંત બેચક બુઢાપાથી નહિ, બીજાં કારણોથી પડી ગએલા. છતાં એ પુટડી ને જીવાન બની ધરિપતાલે ફરતી હીના ચાલીશ વર્ષની નજીક તો ચોકસ હતી, તેવી ચાડી એ દાંત વગરનો ચહેરો ખાતો હતો.

ત્રણ દિવસ પછી એજ સમયે અવાજ સંભળાયો: ‘યુટેન્સીલ્સ !
એલ્યુમીનીઅમ યુટેન્સીલ્સ ! ડ્યુરેબલ એન્ડ ડીસેન્ટ યુટેન્સીલ્સ !’

અવાજ અણધર હતો, છતાં હળવો ને મીઠો હતો.

ગલેરીમાં આવીને લીનાએ ડોકું કાઢ્યું. વાસણો ઉપાડનાર હેલકરી સાથે સુખલાલને જોયો. લીનાએ મોં આડે હાથ ઢાંકી દીધો. ‘યુ-ટે-ન’ એ ફરી વારનો ટોંકો લીનાને જોતાં શરમથી અધુરો જ અટકી ગયો. સાકરના પતાસા પેડે એ સ્વર ગળાનાં પાણીમાં ઓગળી સમાઈ ગયો.

શાંતિના ચિરંધામ સમા આ લતાઓ બોલનારને પણ શાંતિ ગ્રેરે છે. સુખલાલના ફેરીઆ-સ્વરે આપોઆપ શાંતિ શીખ્યા હતા. એ શાંતિએ સુખલાલની આકૃતિને આછા કાંઈ શીતળ રંગોની ફ્રેમમાં મઠી લીધી હતી.

‘ઉપર આવ સ્માર્ટી!’ કહેતી લીના ઘરમાં ગઈ. દાંતની બત્રીસી એકદમ પહેરી લીધી. ‘સંભારતા જ તું જાણે આવ્યો!’ એવું કહીને પેલી જખી પર એણે પરદો પાડી દીધો. આ ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુઓ કરતાં જરીકે ઓછા ‘બહેમી’ નથી હોતા. મૃત્યુના સંબંધમાં તેમની ‘બહેમી’ માન્યતાઓ હિંદુઓને પણ ટપી જાય છે.

સુખલાલ હેલકરીને નીચે રાખીને એકલો જ ઉપર ચાલ્યો. જે કહેવાતું છે તેની શરૂઆત કેમ કરવી તેની એ મનમાં ને મનમાં ગોઠવણ કરતો ગયો, ત્યાં તો-“તું આટલો બડો પક્કો છે, આટલો મોટો પાણ છે, એ તો મને તેં દવાખાનામાં આટલા બધા દિવસો રહ્યા છતાં ય કળાવા ન દીધું! હું તારા પર ગુસ્સે થઈ છું”

એવા લીનાના ઓચીંતા તૂટી પડેલા શબ્દોએ સુખલાલને ખસિયાણો પાડ્યો. કઈ પકકાઈ, કયું પાણપણું, કઈ મેલી ચાતુરી મારા ઇસ્પતાલ ખાતેના વર્તનમાં મેં દાખવેલ? પોતે યાદ કરવા લાગ્યો.

“તેં મને કેમ નહોતું જણાવ્યા દીધું?”

“શું નર્સ બાબા ?”

“તારું તકેટ.”

બોલતી લીના સખત હતી. સુખલાલને એ સ્વરૂપ ડરામણું લાગ્યું. શું મને અપમાનિત કરી પાછો કાઢવા ઉપર બોલવ્યો હશે ? આવા જીવન-પ્રદેશનો અણુમાહિતગાર એ જીવાન આંહી આવવાની ધૃષ્ટતા માટે પસ્તાયો, ને છૂટકારાનો પણ માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

“મેં તને ખરાવી ખરાવીને પૂછ્યું હતું તે દિવસે બપોરે, કે સ્માટી, તું કેમ રડતો હતો ? પેલી બાપ આવી ત્યારે તું શા માટે આંસુ પાડવા મંડી ગયો હતો ? તેં બનાવટી જવાબ વાળેલો કે દરદ ઉપડ્યું હતું. તેં મને ખબરજ ન પડવા દીધી કે એ આવનાર ચોરત કાણ હતી, તારે શું થતી હતી.”

સુખલાલ વધુ ગૂંચવાયો. જે વાત પોતે પૂછવા ને પ્રગટ કરવા આવ્યો હતો તે વાત તો આંહી એના કાણ જાણે કેવા ય ડરામણા સ્વરૂપે ક્યારની રંધાઈ ચૂકી હતી.

“એ સાચી ખબર તો મને કાલે પડી. કાલે એ છોકરી ફરીવાર ધરિપતાલે આવી હતી. એ તારી ‘ફીઆન્સી’-તારી ભવિષ્યની પત્ની છે. મને માફ કરજો બેટા ! ” આંહી એનો સ્વર નરમ બન્યો : “મેં તને એનો નોકર માનેલો. મેં તને એની સાથે શબ્દ પણ બોલવા નહોતો દીધો. પણ તું એને તારા ખબર કેમ નથી આપતો ? એ મને જ શા માટે તારું ઠેકાણું પૂછવા આવે છે ? હું તારી કાણ સગી છું કે એ મને જ ચીડાઈ ચીડાઈ પૂછે છે ! મેં શું તને છુપાવ્યો છે ? બેસ. ફિરાંતે બેસ. મને વાત કર. તું શું એનાથી રીસાયો છે ? તને શું એ ગમતી નથી ? એ એમ કેમ કહેતી હતી કે હું શાહુકારની પુત્રી છું એજ માફ દુર્ભાગ્ય છે ! એ કાલે કેમ ઉશ્કેરાયેલી હતી ? એ કેટલી બધી વેદનાભરી લાગતી હતી ! ”

સુખલાલને આ વાત જો કાઠ ખીજાએ કરી હોત તો એને મસ્કરી લાગત, ખનાવટ લાગત. દરિયામાં તરફડીયાં મારતો માણસ પોતાના પગ હેઠળ ઓચીંતી મળતી ભૂમિને ઘડીભર મગરમચ્છની પીઠ માનીને વધુ લયભીત અને તેવી લયભરી મનોદશા સુખલાલે પણ અનુભવી.

“તમે એને મારી વાત કહી ?” એણે ડરતે ડરતે પૂછ્યું. મનમાં થયું કે કહ્યું ન હોય તો પાડ પ્રભુનો ! મને વાસણોની ફેરી કરતો સાંભળીને રખે ક્યાંક સુશીલાનું દિલ ખદલાઈ ગયું હોય.

“મેં તો વિગતવાર તારા સમાચાર કહ્યા. મેં કહ્યું કે તારે જલદી પરણવું છે તે માટે તો તું તનતોડ ઉદ્યમ કરી કમાવા નીકળ્યો છે. એણે તો એ સાંભળીને ફાળ ખાધી. એ થોડી વાર તો વિચારમાં પડી ગઈ. એણે મને અચકાતાં અચકાતાં પૂછ્યું, કે પરણવા માટે પૈસા ભેગા કરે છે ? કોને પરણવા માટે ? કોઈ ખીજે દેકાણે પરણવાનો છે ? હું શો જવાબ આપું ? તું એવો મારો કયો સગો કે તારા પેટની રજા રજા વાત તું મને કરી જતો હો ! શી બેવકૂફી, શી વિચિત્રતા, કાણ તું હું, કાણ એ ! હું તે આ મામાલામાં ક્યાંથી પેસી ગઈ ?” એમ કહેતી એ ખૂબ હસી.

“હું ધંધે ચડ્યો છું એ એને ગમ્યું કે ન ગમ્યું ?” સુખલાલનો આ સવાલ સંગીતની મીડ સમો નીકળ્યો.

“એ પૂછતી હતી કે વેચતાં આવડે છે ? મેં કહ્યું કે નથી આવડતું. પૂરો બેવકૂફ છે. પણ એને છેતરવાનું તો ખુદ ધરાકનું જ દિલ નહિ ચાલે એવો એ પરાણે વહાલો થઈ પડશે.”

સુખલાલ નીચું જોઈ ગયો. થોડી વારે એ બોલ્યો : “એ ક્યાં મળે ?”

“બીજે ક્યાં વળી ? એ જ્યાં રહેતી હોય ત્યાં.”

“તમે એને મળવાના છો?”

“કદાચ એ માંદી પડે ને મને તેડાવે તો. પણ હું તો નર્સ તરીકે ઘણી લાગણીહીન ને કડક છું, એટલે મને તો એ શાની જ તેડાવે? અરે ભાઈ, એવી લાલઘૂમ છોકરી માંદી જ ક્યાંથી પડે?”

સુખલાલ જોઈ શક્યો કે લીના ટીખળે ચડી હતી.

“પડે પણ ખરી.” લીના તૂર્તજ બોલી પડી: “તાવ તો ઘણી જાતના થાય છે. અમારા દેશમાં એક તાવને ‘લવ-શીવર’ કહે છે. તું થોડો વખત એનાથી દૂર જ રહે, ને હું એને કહું કે તું તો બીજાને પરણવાનો છે, તો એની માંદગીનો ચાન્સ મને મળે. તો કદાચ થોડા રૂપિયા તં મને કમાવી આપ્યા કહેવાય. બદલામાં હું તને તારાં વાસણો ખપાવીને રળાવી દઈશ. છે સાદું કબૂલ?”

આ ટીખળનો રસાસ્વાદ લેવાની લાગણીને સુખલાલના અંતરમાં અત્યારે સ્થાન નહોતું. એના વિચાર-ઘોડલા એ ઘડીએ ફક્ત એક જ બિંદુ પર ધસતા હતા : કે આ બધો શો ગોટાળો મચ્યો છે? સુશીલા પોતે જ મને ત્યજનાર છે, કે હું એનો ત્યાગ કરું છું? મારા પિતાની ને એના બાપુજીની વચ્ચે થયેલી ફાસગતીથી શું સુશીલા અજાણ છે? કે શું એ મારા પિતાને દોષિત માની બેઠી છે? શું એના બાપુજીએ જ એનામાં આ ગેરસમજનું ઝેર રેડી દીધું હશે? આ ચોખવટ કરવા હું ને એ ક્યાં મળીએ?

“અમને બેઠેને તમારા જ આશ્રયસ્થાનમાં મેળવી આપશો?” એ પ્રશ્ન લીનાને પૂછવા માટે છેક સુખલાલના હોઠ સુધી ફફડી કરીને પાછો ગળામાં ઊતરી ગયો. નહિ રે નહિ! એવું એને કેમ પુછાય? ને એવી છૂપી

મુલાકાત એક ખાનદાન સ્ત્રીના આશ્રયે મેળવવાથી એની આખર શી રહે ? એને કાઈ બાણી જનારાં શું કહે ?

તો પછી એની મારફત સુશીલાને મુલાકાત માટેનો સંદેશ પહોંચાડ્યું ? વળતી જ પળે એ વિચારને પણ એણે ત્યજ્યો.

✓ છપા સંદેશ, છપી મુલાકાત, છપી મસ્લતો, એ સંસ્કાર કેટલાક માણસોના લોહીમાં જ નથી હોતો. છપું રાખીને કાંઈક કરી લેવું એ એને તર્કટ કે કારસ્તાન સમાન લાગે છે. સુખલાલના લોહીમાં ‘છપા’ પ્રત્યે આવી એક કુદરતી ધૃણા હતી. એ તિરસ્કારના સંસ્કારે જ સુખલાલને નર્સ લીના પ્રત્યે અદ્યત્તર્યો રાખ્યો. લીનાને વિષે એ હલકા વિચાર સેવી જ ન શક્યો. જો લીના અમારા આવા છપા મિલનને ચાહતી હોત તો એ સૂચન લીના તરફથી જ ન આવ્યું હોત ? એવી દલીલ પોતાના દિલ સાથે કરનારો એ યુવાન વિશુદ્ધિનું એક વધુ પગથિયું ઓળંગી ગયો.

“શું વિચાર કરે છે સ્માર્ટી ? તારા કપાળની નસો આટલી ઉપસી કેમ આવી છે ડાર્લીંગ ?” લીનાએ એને પૂછ્યું.

“મારે એને મળવું છે.”

“ક્યાં મળીશ ?”

“તમે જ ખતાવ્યું ને ! એને ઘેર.”

✓ “છેવો માય બોય-શાખાસ મારા દીકરા !”

આભાર માનવા વગેરેની વિધિ કર્યા વગર સુખલાલ વિદાય લેવા ઊઠ્યો, લીનાએ રોક્યો નહિ, પણ એ બહાર નીકળી નીચે ગયો ત્યારે ઉપસ્થી લીનાએ કહ્યું : “આજે વાસણો વેચ્યાં નથી લાગતાં.”

“ના. એક વાર વેચીને ખીજી વાર ફેરી કરવા નીકળ્યો છું.”

“ચાલ તને મારા પાડેશીઓમાં લઈ જઈ?”

“આજે નહિ.”

“જાઓ રહે, મને થોડાં વાસણો આપતો જા. તે દિવસ મેં લીધાં તે તો ઓળખીતાંઓ આવીને ખરીદી ગયા.”

સુખલાલને એના કહેવામાં વિશ્વાસ ન બેઠો. કહ્યું “કાલે આવીશ.”

“કાલે હું નહિં હોઉં. કાલથી દિવસની નોકરી છે. દેતો જા.”

સુખલાલ ખચકાયો.

‘યુ ઇડીઅટ!—બેવફૂદ! વેપારીનું જીવન જ ન મળે. પેલો તારો સંગાથી પક્કો વેપારી હતો, સામે ચાલીને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીકરી વાસણો વળગાડતો. ને તું ધરાકના માગવા છતાં ય મુંઝાય છે. લાવ.’

એમ કહીને પોતે કટ કટ દાદર ઊતરી. બેત્રણ વાસણો કાઢીને એણે ત્યાં મૂક્યાં. કહ્યું, ‘ખીલ બનાવ. ત્યાં હું પૈસા લાવું છું.’

સુખલાલે ખીલ કાઢીને લખવા માંડ્યું. લીના ઉપર ગર્ભ. એટલામાં સુખલાલે હેલકરીને કહ્યું, ‘ચાલતો થા.’ ‘એને સ્વાના કરી પોતે પણ લીનાના આવી પહેાંચ્યા પહેલાં જ ચાલી નીકળ્યો. લીનાએ પસંદ કરેલાં વાસણો પોતે ત્યાં જ રહેવા દીધાં, એની અંદર કંઈ મેમો મૂક્યો હતો તેમાં રકમ બકમ લખવાને બદલે લખ્યું હતું કે “With Pranams from your humble smarty! આપના દીન સ્માર્ટીના પ્રણામ સાથે.” તેજપુરની નિશાળમાં ચાર પાંચ અંગ્રેજ ચોપડી ભણવાને વધુ તો શું આવડ્યું હોય ?

થોડી વારે લીના નીચે આવી ત્યારે એના મગજમાં સૌથી મોટો શુંચવાડો એ ‘Pranams: પ્રણામ’ શબ્દે જાઓ કર્યો.

પ્રકરણ વીસમું

ઉલ્કાપાત

સાંજે વાળુ કરીને સુખલાલ નીચે ઊતરવા લાગ્યો ત્યારે ખુશાલે એને પૂછ્યું, ‘અત્યારે ક્યાં ?’

“જરા આંટો મારી આવું.”

“ખુશીથી. કદાચ તું મોડે આવ તો મને ઊઠાડવો ન પડે એટલે ખેમાંથી એક ખારણે બહારથી તાળું મારતો જા, આ લે.”

સુખલાલ ઊતર્યો તેની પાછળ પાછળ ખુશાલ પણ થોડું અંતર રાખીને ઊતર્યો. સુખલાલ ચાલતો હતો તેનાથી જુદા જ કુટપાથ પર ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી આવડત રાખીને ચાલ્યો. એને ખ્હીક હતી બે ત્રણ વાતોની : આ છોકરો એના બાપની થાપણ છે : મારી ને એની આખર અત્યારે એક છે : અમે કાઠિયાવાડના થોડાક ગરીબ જીવાનો આંહી રોટનો રણા ખાઈએ છીએ તે ફક્ત અમારી આ આખરને જ જોરે : જો આ છોકરાનો પગ ક્યાંઈક જુગાર કે લખાડીમાં પડી ગયો તો સત્યાનાશ નીકળે : પણ એને શીખામણુ દઈને ચેતવવાથી તો ઉલટાના એ અવળા મારગ ચીંધાડી દેવા જેવું થાય : એને માથે નજર જ રાખવી

છે : કાને ખખર આપડો મનથી મૂંઝતો હોય, અમથો જ આંટો મારવા જતો હોય : પણ આજ એના ચિત્તમાં થોડોક ભિક્ષાટ હતો ખરો : ઝટ પરખાવા દિયે એવો નથી, જરા ઊંડો છે, મીઠો છે, એટલે વધુ ખીકાળું ! જુગાર તો જાણે નહિ રમતો હોય : રજે છે એટલું બધું જ મારી પાસે જમા કરાવે છે : બે આના નાળી-એરનું પાણી પીવાના પણ પાસે રાખતો નથી : અત્યારે પણ દ્રામમાં બેઠો નથી, ને આ રસ્તો પણ અવળા ધંધાનાં ધામેમાં જતો નથી. તેમ નથી આ ખહાર હવામાં પણ જતો : ત્યારે આ જાય છે ક્યાં ? આ વળ્યો કંઈ બાળુ ? આ તો સંડહર્સ રોડ : એના સાસરે તો નહિ જતો હોય ને લાડો !

ચલુલણ ચલુલણ વાત ખુશાલને કાને આવી હતી. વેવિશાળ તૂટ્યું સંભળાયું હતું ; પણ પાકે પાયે ખખર હજી કાંઈને નહોતી પડી. આ બેવફૂફ ક્યાંક કાંઈ ફારગતી લખી દેવા તો નહિ જતો હોય ને ?

સુશીલાના ઘરમાં આજ વખતે ઉલ્કાપાત મચ્યો હતો, મોટા શેઠના સૂવાના ખંડમાં જવાલામુખી ફાટ ફાટ થતો હતો. પલંગ પર બેઠા બેઠા સુશીલાના મોટા બાપુજી, સામે થોડે દૂર અપરાધી ભાવે ભિભેલી પત્નીને ઠંડા શબ્દ-ચાખખા લગાવી રહ્યા હતા : વિજયચંદ્રની કાંઈ ‘ધર્મની બહેન’ના ઘેરે જવાનું સુશીલાએ કેમ બંધ કર્યું તેની વાત હતી.

“બોલો, શો ઘોખો પડી ગયો તે છોકરી ત્યાં જતી બંધ થઈ ?”

“એના પેટની તો ખીજી શી રીતે ખખર પડે ? પણ મોઘમ જવાબ આપે છે કે ત્યાં જવું ગમતું નથી.”

“ત્યાં એને કાંઈ મારે છે, ફૂટે છે, ગાળભેળ દે છે, શું કરે છે કે નથી ગમતું ?”

“મને તો શી ખબર ! પણ પહેલી જ વાર ગયેલી ત્યારે કાંઈક બોલાચાલી થઈ લાગે છે, મારે ફૂટે તો શું કાંઈ બચાડા જીવ !”

“બોલાચાલી પણ કરી આવી ! બસ એ ચાર દિવસની ય ધીરજ ન રહી ? ભાગ્યમાં ભમરો હોય ત્યાં ખીજી શું થાય ? એ છોકરીના ભાગ્યમાં વિજયચંદ્ર જેવો જીવાન ક્યાંથી સમાય ? મારી આટઆટલી મહેનત પાણીમાં જ જવા બેઠી છે. મેં કેટકેટલી કન્યાઓનાં માગાં જૂંસાડ્યાં, ન કરવાનાં કામાં કર્યાં, ન રમવાની ખટપટો રચ્યો, કે કાંઈ વાતે આપણો રંગ રહી જાય ! પણ છોકરીના કપાળમાં—”

“કાંઈ ન બોલાય. છોકરીના કપાળમાં તો કંકુનો ચાંદલો જ વાંચ્છીએ. સૂઝે એમ તો ય આપણું પેટ છે.”

“આપણું પે.....ટ ! હા ! હા !” પતિના મોંમાંથી નિઃશ્વાસ પડી ગયો : “આપણે પેટ તો પાણો ય નથી એટલે જ મનની આટલી તાણાવાણ પીડે છે ના !”

સુશીલાનાં ભાભુએ આ શબ્દ-સોટો પોતાના કાળજી પર અતિ આકરો અનુભવ્યો. પોતાના જીવનની શુન્યતા, નિષ્ફલતા, નપાવટ દશા, નાલાયકી, જીવન જીવવાનો જ અનાધિકાર, એ ક્ષણે એના અંતરમાં એકસામટાં ભોંકાયાં. એવડી બધી વેદનાને એણે—વધુ નહિ—માત્ર એક વાર પાછળ નજર નાખીને જ ભોગવી લીધી.

છૂપી છૂપી પ્રભુ-પ્રાર્થના એના હૈયાના ગુપ્ત નિઃશ્વાસની વરાળ વાટે આકાશે ચડી : “હે નાથ, ધણીની પોતાની હડીલાઈ ન હોત તો હું એમને ફરી પરણાવ્યા વિના રહેત કદિ ! મારા પેટમાં પાપ હતું જરાકે, હેં પ્રભુ !”

“પણ એવડી બધી શી બોલાચાલી કરી આવી, મને ખબર કાંઈ પડે કે નહિ ?” શેઠે કંટાળી પૂછ્યું : “આજ સુધી તો મોંમાં જીભ

હોતી છોકરીને, અને બીજે ક્યાંય નહિ તે ત્યાં જ જમને કાં બખ-
મખી આવી ? ”

સુશીલાનાં ‘ભાભુ’ નિરૂત્તર રહ્યાં.

“મેંમાંથી તમે તો કાંક ફાટો ! ”

“શું કહું...” ભાભુના મોં પર જે હાસ્ય પથરાયું તેમાં વેદનાની
રંગોળી હતી.

“મીઠી ! મીઠી ! કાંઈ ખાયડી મળી છે આપ ! મનમાં જ ઝેર
ભરી કાં રાખો ? ”

“પણ હું શું બોલું ? મને જ બરોબર સમજ્યામાં નથી આવતું ને !
પૂછ્યું હશે, છોકરાં થાય ઇ ગમે કે ન થાય ઇ ગમે ? અટકાવ શીદ
પાળો છો ? પુરુષ માથે બ્હેમ તો નહિ આવ્યા કરે ને ? પરણ્યા પછી
તમારે તમારાં ભાભુએ પડાવેલા જીના સંસ્કાર છોડી દેવા પડશે, પછી
તો તમારે મારા કબ્જામાં રેવું પડશે : વિજયચંદ્ર તો મારા માજણ્યા
ભાઈ જેવા છે : તમને છોડવાં પડે તો છોડે પણ અમારો સંબંધ
નહિ છોડે : ને તમે વારે વારે હસ્ટીસનદાસ ઇસ્પિતાલમાં નર્સ પાસે
કેમ અંટા મારો છો ? ને તમારાં શરીરમાં કાંઈ રોગબોગ તો નથી ને ?
ને તમારું શરીર એક વાર લેડી દાકતરને દેખાડવું જોશે ને—”

“ને શું ? ”

“ને એમ કે, પછી તો ત્યાં વિજયચંદ્ર આવ્યા હશે : એમની હાજ-
રીમાં જ એ બાઈએ પૂછ્યું હશે, કે તમારા બાપા સમને પહેરામણી
કેટલી કરશે ? વિજયચંદ્રને વિલાયત બણવા જવાનો ખરય આપશે કે
નહિ ? અમને તો ધણીય કન્યાઓ મળે તેમ છે, આ તો તમારા બાપા
કરગરી કરગરીને અમને રોકી રહેલ છે : એ છેલ્લી વાત સુશીલાને
જરા વધુ પડતી વસમી લાગી હશે. એટલે કાંઈક બોલી પડી હશે ! ”

“શું બોલી પડી?”

“બોલી હશે કે મારા બાપા કરગર્યા હોય તો એને ખબર. હું ક્રોધને કરગરવા નથી આવી. મને આંહી એટલા માટે મોકલી છે તે પણ મને ખબર નહોતી. હું તો તમારી પાસે ભણવા કરવાનું છે સમજીને આવી હતી; એટલે એ બાપાએ કહ્યું હશે કે તમારે અભિમાની ન રહેવું જોવે. ભણેલા ગણેલા ભાયડા રેઢા નથી પડ્યા.”

“પછી?”

“પછી શું, સુશીલા ચા પીધા વગર ઊઠીને ચાલવા મંડી હશે, એટલે વિજયેન્દ્ર ‘મારા સોગંદ! મારા સોગંદ!’ કરતા આડા ફર્યા હશે તે સુશીલાને ધક્કો લાગતાં એના હાથમાંથી ચાનો પીયાલો પડી ગયો હશે, એનાં કપડાં બગડ્યાં હશે એટલે એનાથી કહી બેસાયું હશે કે આ ઘોષ દેવા તમારે જ આવવું પડશે. સુશીલાએ જરા આકર્ષ સંભળાવ્યું હશે.”

“શું આકર્ષ?”

“કે ઘોષ દેશે તમારી આ બેન કે જે હોય છ.”

“હીક, ત્યારે તો ભમરો જૂસીને આવી! અને કાની પાસે, કંઈ નક્ક પાસે જતાં શીખી છે છોકરી?”

“છ તો અમથી હું હારે હતી ને એક વાર ગયાં તાં અમે.”

“ક્યાં?”

“હરકિસનદાસ ઇન્ડિયાલમાં, સુખલાલ હતા ને ત્યાં.”

“એનું નામ શીદ લેવું પડે છે?”

“છ બચાડા જીવ...”

“હવે બેસ બેસ બચાડા જીવવાળી ! મોટી દયા ખાનારી જોઈ નોતી તે ! ખબરદાર કહી રાખું છું કે એ છોકરાનો ટાંટીઓ માસ ધરની દિશામાં નહિ ને એનું નામ મારા ધરનાં કાઠની જીભે નહિ. નીકર જીભ ખેંચી કાઢીશ.”

“પણ એણે આપણું શું બગાડ્યું છે ? એ એને ઘેરે, આપણે આપણે ઘેરે.”

“બેસ બેસ ઘેલસાગરી ! છોકરીને ફસાવવા હજીય એણે ઇસ્પતાલની નરસુંને સાધી છે ઈ હું નથી સમજ તો ? હું શું ગધેડો છું ? ત્રણ ટકાનો શોકર પણ તારા જેવો આંધજો નથી.”

“પણ સુશીલાને જે વાત ગમતી નથી એ આપણે કાં કરવી ? ને જે એને ગમતું હોય તેમાં આપણે વાંધો શો ?” પત્નીએ પહેલી જ વાર સ્પષ્ટ ભાષા વાપરી.

“ચુપ રહે છે કે નહિ ?” બોલતે બોલતે મોટા શેઠે પોતાના પગમાં લટકતું એક ચંપલ પકડવા હાથ લંબાવ્યો.

‘નકામો ઉત્પાત...’

માંડ માંડ હસતા એ મોંનું બોલવું : અને શેઠના હાથમાંથી ચંપલનું ફેંકાવું : બન્ને ક્રિયાઓ એક પણ મિનિટના ગાળા વગર બની.

ચંપલ, શેઠ-પત્નીની છાતીએ અફળાઈને બીજી બાજુ વરેંડામાં જે બારણું પડતું હતું તેની બહાર જતું પછડાયું.

ત્યાં બહાર ઘંટડી વાગી, બહાર કોઈ આવેલું હતું, બારણું બોલવા સુશીલાજી ગઈ. બોલતાં જ એણે સુખલાલને જોયો. સુખલાલ ખસીને એક બાજુ ઊભો. સુશીલા ખસે એટલે પોતે અંદર જાય. સુશીલા ખસી નહિ. ઉલટાની બહાર ગઈ. બહારથી બારણું ખેંચીને બંધ કર્યું.

“અત્યારે ! અત્યારે કેમ ? પાછા જાવ.” સુશીલા ગાભરી ગાભરી બોલી બેઠી.

એના મોં પર વિદાય દેવાની રેખા નહોતી. તુચ્છકાર નહોતો. ‘ચાલ્યા જાવ’ કેમ કહે છે ? સુખલાલ ગુંગળાયો.

આજે ખીજી જ વાર, ઉજાણી પછી છેક આટલા દિવસે, રાત્રિના સુંદર સમયે, પોતાના ઉંબરમાં ઉભેલાને, પોતે જેને શોધવા અહીં તહીં ભટકતી ભટકતી પુછપુછ કરતી હતી તેને, આ સામ્ય તરુણમૂર્તિને, આ અતિથિને, આ યાત્રિકને પોતે કહેતી હતી “ચાલ્યા જાવ.”

ઝળાંઝળાં થતી ‘લીફ્ટ’ ઉપર અને નીચે સરતી હતી. ઉતરનારા ને ચડનારાઓ આ બે જણાંને ખૂણામાં ઉભેલાં જોતા હતા. તાજબી-ભરી એ શીકલો પસાર થઈ જતી હતી. લીફ્ટ ચલાવનારો વારંવાર આ મજલે વિમાનને થોભાવતો હતો. જાણે આ બેઉ અથવા બેમાંથી એક ઉપર અથવા નીચે આવનાર હતાં ! નિર્થક રાહ જોયા પછી પાછો એ લીફ્ટને બંધ કરી સરકાવતો હતો. સરકતી જતી એ પવન-પાવડીમાંથી ક્રોધક બોલ્યું. “બાપડાંની વાતો ખૂટે ત્યારેને !”

“જલદી જાવ.” પોતાની સામે ભક્તિભર મૌનમાં તાકી રહેલા સુખલાલને એણે ફરી વાર કહ્યું.

“હું છેલ્લીવાર મળી લેવા-પુછી જોવા આવ્યો છું.”

“અત્યારે નહિ.”

“શું છે ? તમારા બાપુજી છે કે નહિ ? મારે એમને મળવું છે.”

“નથી મળવું એમને.”

“શા માટે ?”

એનો જવાબ દેનારો છેલ્લો. અવાજ મોટા શેઠના ઓરડામાંથી
છેક બહાર લીફ્ટ પાસે સંભળાયો:

“જવ ટો દેશમાં. આંહી કામ નથી. ”

બહાર આટલો સ્પષ્ટ સંભળાયેલ રણુકાર અંદર ફેટસો ત્રાડભર્યો
હશે ! સુશીલાના કાન ત્યાં હતા. અંદર જવાની એને ગિતાવળાઈ હતી.
ભાણુને ચંપલનો માર પડ્યો છે. શું થયું હશે ભાણુનું ? એણે
સુખલાલને ફરીવાર કહ્યું:

“સવારે વહેલા આવો. અત્યારે જવ. અત્યારે નહિ મળવા દઉં
મારા બાપુજીને.”

‘તુરે’ કહીને એણે લીફ્ટ થંભાવી.

પ્રકરણ એકવીસમું

આ સવારી ક્યાંથી ?

પણ સુશીલાને યાદ નહોતું ત્યુ' કે 'હોરો' શબ્દ લીફ્ટને ઉભી રાખી શકતો નથી. એક વાર તો લીફ્ટને છેક નીચે સુધી ઉતરી જવું પડ્યું. બેઠને એકલા ઉભા થઈ રહેવું પડ્યું. સુશીલા લયની ફાળ ખાતી ખાતી પોતાના ધરના ખારણા તરફ જોતી જોતી એટલું જ પુછી શકી. “શા માટે આવવું પડ્યું?”

‘તમે બધેય ફરિયાદ કરતા કરો છો એટલે.’” સુખલાલે નીચું જોઈ જવાખ દીધો.

“મારો ગુનો કહેવો હોય તો કહીને પછી ચાલ્યા જવ. જલદી કહો, જુઓ લીફ્ટ આવે છે.” એણે ઉપર નીચે થતાં લીફ્ટનાં કાળાં વાસુકી સમાં દોરડાં જોયાં ને ઉડે લીફ્ટનો કુવો જોયો.

‘મારા બાપુની પાસે લખાવી તો તમે લીધું ને હવે મને ગરીબને ટાંણો મારો છો ?’

“પોતાને ગરીબ ગરીબ કહી ગુમાન શું કરો છો ? સ્ત્રીને આગમાંથી બચાવવાની શક્તિ તો નથી, બાપુની પાસે જેણે લખાવ્યું હોય તેને તો જમને પૂછતા નથી.”

“પૂજવા જ આવ્યો છું.”

“અત્યારે તો ધુંવાડુંવા છે. મારા ભાભુ પર રામકાણી રાખી છે. તમે ચાલ્યા જ નવ. તમારા પર કાળ ભમે છે. જીવો લીફ્ટ આવી ગઈ.”

લીફ્ટ આવીને આ માળે થંભી. લીફ્ટ-મેને પોતાના તે દિવસના રમડપાટનો બધો જ કંટાળો સુશીલાને ઉંખરે કાલવતાં ખરણાંને દાઝભેર ખોલ્યાં.

“સખૂર સખૂર !” એવા શબ્દો સુશીલા અને સુખલાલની પછવાડે સીડીના પગથિયાં પરથી આવ્યા. જેમાં ત્રીજું માનવી ભમેરાયું. ઘાતી-આનો એક છેડો હાથમાં, લાંબી લાંબી ડાંકિ, અડીખમ પગલાં, ગઢાદાર દેહ કાઠી, અને રહેજ ફાંગી આંખ : હાથમાં એક લાકડી સહિત ખુશાલ સીડીનાં પગથિયાં છલાંગતો આવી પહોંચ્યો ને લીફ્ટવાળા પ્રત્યે ખોલ્યો ‘લે નવ લેયા !’

“ક્યા યે તમાશા કર રહે હો જી !” ખોલતો એ મજૂર ભડોભડ ખરણાં ખીડતો આ પ્રેમ-તમાશાથી ત્રાસીને કેમ જાણે ધસ્તીના પેટાળમાં બિતરી જતો હોય તેવી ઝડપે લીફ્ટને નીચે સરકાવી ગયો.

“ગભરાશો નહિ.” ચમકેલી સુશીલાને ખુશાલે ધીરજ દીધી. “હું તમારો જેઠ ગણો તો જેઠ થાજું છું.”

એમ એણે કહેતાની વાર સુશીલા એ અગ્નિયા આક્રમણકાર પ્રત્યેનો ખિજવાટ સમાવી લઈ ને લજ્જભરી અદ્યતી બાજુએ ફરી ગઈ. તૂર્ત ખુશાલે ખીજું વાક્ય સંધાયું :-

“ને જૂના નાતા હિસાબે હું તારો મામો પણ થાઉં બેન સંતોક !”

કાઠિયાવાડનાં વણિકામાં અવળસવળ સગપણોના વિચિત્ર વેલાઓ જીવિતભરે અટવાયેલા હોય છે. અટવાતાં અટવાતાં એમાં એક જાતનું સોહામણું ગૂંથણ થઈ ગયું હોય છે. ગૂંથાતાં ગૂંથાતાં એનાં રજકણો નવીન જાતની મેળવણી મચાવી બેસે છે. એવી મેળવણીમાંથી ઉદ્ભવ પામતી લાગણીઓ ધણીવાર એકબીજા વચ્ચેનું અઝડ હેટાપણું નાબુદ કરી નાખે છે. સસરો ને વહુ ધણી વાર મામા ભાણેજનો સંબંધ-દાવો દિલમાં સજીવન રાખે છે. દેરાણી જેઠાણી અનેક વાર ક્રુધ ભત્રીજા કે માશી ભાણેજ હોય છે. આજે મોટે ભાગે ગંધાધ ગયેલાં એ સંબંધ-ખાખોચીયાં કાઠ કાઠ કેકાણે સજીવન ઝરણાં રૂપે પણ વહેતાં હોય છે.

“બેન સંતોક” એટલા જ બોલ-શ્રવણે સુશીલાના અંતરમાં ક્રોધક નિકટતાનો ભાવ મૂકી દીધો, ખુશાલની જડતાનું ફૂલું કલેજનું ખતાવ્યું.

ખુશાલભાઈ આંહી ક્યાંથી ફાટી નીકળ્યા, એ વિસ્મયમાંથી સુખલાલ છૂટે તે પહેલાં તો સુશીલાએ ધરનાં ખારણાં તરફ હાથ લંબાવ્યો, બૂલી ગઈ હતી કે પોતે કમાડ અધમીડયાં રાખવાને બદલે પૂરાં બંધ કરી દીધાં હતાં. એ તો હવે અંદરથીજ ક્રોધક બોલે ત્યારે ખુલી શકે. એનો હાથ ટકોરીની વિજળી-ચાંપ પર ગયો. ખુશાલે ને સુખલાલે બેઠિએ એ જમણા હાથની કાણી સુધીની કળાઈને ખુલ્લા સ્વરૂપે દીડી. બેઠિએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ દીડી. સુખલાલની નજર ત્યાં નખલી બની જઈ એ બીનલવરણા હાથ પર દેખાતી લીલૂડી નસોના વીણા-તારો યજ્ઞવત્તા લાગી.

ખુશાલ મનમાં ને મનમાં બબડ્યો “છે તો હાડેતી : હાથે કામ કરતી લાગે છે. મુંબઈનું પીળું પચકેલ કે નાળુક ને તકલાદી રાચ નથી લાગતું.”

પુશાલભાઈ બેશક હજી સ્ત્રીની તુલના કે પરીક્ષા ધરસંસારના 'રાય' લેખે જ કરતો અને સ્ત્રીને 'દેવી' તેમજ 'જીવન-સખી' કહેનારા કેટલાક ભણેલા ગણેલા કાઠિયાવાડી જીવાનોને પૂછતો કે 'કાં આ દેવી કેટલામી ? ત્રીજી વારનાં છે ને ! તમારે બધે ને ત્રણ ત્રણ વરસે ક્ષયથી મરી જાય એવી દેવીઓ જોઈએ છે, ને મારે તો ભાઈ, પંદર વરસનું જીવું-એયને મઝાતું રીઠું થઈ ગયેલ 'રાય' જોવે છે. જીવો આ મારા દાદાના વખતની રોસકોપ ધડીઆળ : હજી એકે દિ ખોટકી નથી : તેમ નથી આ મારું રાજેસ ચપુ વીસ વરસથી ખોવાયું : બાયડી પણ અમારે તો સંભાળીને સાચવવા જેવું ટકાઉ રાય છે ભાઈ ! સંભાળીને રાખીએ. રેઠું ન મૂકીએ, કાટ ન ચડવા દઈએ, દેખાડો કર્યા વગર ખપ જોગું જ વાપરીએ, તો 'રાય' કહે કાંઈ અપકીર્તિ નથી, ને 'દેવી' કહે કાંઈ વિશેષતા નથી."

આવી ટકાઉપણાની દૃષ્ટિએ પુશાલે સુશીલાને જોયા કરી. હવે એ માથું જોતો હતો : માથું જરાય ચપટું નથી, આ ઉપસેલ માથા પર ઇંદોણી ને હેલ્ય સરખી રેંશે નાહ. પણ ફિકર નહિ, ટેવ પડશે એટલે ચપટું થઈ જશે. દીપાય એટલે તો લોઢુંય બાપડું ચપટું થાય, તો જીવતા માણસનું માથું શા સારું ન થાય ?

વધુ વિચારનો વખત નહોતો. ખાસણાં ઉઘડ્યાં. ઉઘાડવા આવનાર ભાભુ જ હતાં. એણે કૌતુક દીધું : આ સવારી.....આ સુશીલા, બહારથી ક્યાંથી આવી ? આ કાણ ? ઉગાણીને દિન ફિક્કો સુકો ને માંદો, હડધૂત થતો હોવાથી તેજહીન દીઠેલો સુખલાલ આંહી સ્વાધીન, આત્મશ્રદ્ધાભર્યો, ઉલ્લસિત અને લમ્-પ્રજુયની ઝાલક જાંટતા દિદારે એકાએક તો ઝોળખાયો પણ નહિ. પહેલી માર તો સામાન્ય વિવેક કરી કહ્યું "આવો ભાઈ." ને પછી અણસાર પરખાઈ આવી તેમજ સુશીલાએ ધારણ કરેલી અદ્ભૂત પરથી પણ અનુમાન થયું ત્યારે, ભાભુ

ઉમળકા ભર્યો ખોલ ખોલી જાણ્યાં : “અહો ! તમે ક્યાંથી ! આવો, આવો, નરવા છો ને ?”

તેની પછી ત્રીજો દીડો ખુશાલભાઈને, ત્યારે વળી ગુંચવાડો વધ્યો. રખે પોતાને જુદો ગણી ક્યાંઈક ‘કાણુ છો ભાઈ ? શું કામ છે ?’ એવો તોછડો પ્રશ્ન પુછી ખેસશે એમ વિચારીને ખુશાલે જ વેળાસર અંદર પેસતે સંખોધન કર્યું : ‘કમ છો ઘેલીએન ? ઝોળખતાં તો ક્યાંથી હો ! તમારું ય મોસાળ ઉપલેટે ને મારું ય મોસાળ ઉપલેટે. મારી એન હેમીની દીક્ષામાં તમે આવેલાં...’

એ ઝોળખાણની યાદદાસ્ત ભાલુના અંતરમાં સહેલાઈથી સળવળી જીડી. ‘હેમીઆઈ સ્વામીના ભાઈ તમે ઘોઘાભાઈ ને ?’

‘હા ઘેલીએન ! નામ તો તમને બરાબર યાદ રહ્યું છે ને શું ?’

એમ બેઠિના પરસ્પર હુલામણાં નામો જ એ જુની, લગભગ નષ્ટ થયેલી પિંજાનને નવપલ્લવિત કરનારા સજળ ક્યારા બની ગયા.

‘એસો એસો ભાઈ !’ પતિના ચંપલનો સરખાવ અને સંતાપ કરી જ ચાલાકી વગર સાવ સાદી રીતે અંતરની આગોણમાં ભારી દબને આ ગૃહિણીએ આવેતુઓને આસન આપ્યું. પછી એ પાણી લેવા ચાલી. જતાં જતાં એણે પતિના શયન-ખંડ તરફનું આશુ મહેમાનોનું ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી સ્વાભાવિકતાથી બંધ કરી લીધું.

પાણી લઈને ‘ભાલુ’ પાછાં આવતાં હતાં ત્યારે ખુશાલ એનું સાધ્વી-મુખ જોતો હતો. એ વધુ માર્દવભેર ખોલી જાણ્યાં : “હેમી એનની સાથે તમારાય જીવોને, દીક્ષા લેવાના ભાવ હતા. એવાં તો બેયનાં એન-પણાં હતાં. પણ તમે હતાં નાનાં, એટલે વળી મનવી લીધાં. મારી હેમીએને જેવો સંયમ જાળવ્યો તેવો તમે ય ઘેલીએન, સંસાર

જિજ્ઞાસુ. હું તો ધણા વખતથી સાંભળતો હતો. પણ આવતાં પગ ઉપડતા નોંતા. આજ ઓચીંતો ભટકાઈ ગયો. જોઈને આંખ્યું ઠરે છે. જાણે મારી હેમી બેનને મળતો હોઈ એવું...હા-હા-હા-હા-એવું...”

ખુશાલ એ વાક્ય પુરું ન કરી શક્યો. મોં પરનો પરસેવો લૂછવાને બદલે એણે આંખોના ખુણા લૂછી લીધા ને પોતે આંસુ નથી લૂછ્યાં એવું બેવડે દોરે નક્કી કરવા માટે વિજળી-ખતી તરફ જોઈને કહ્યું, “વિજળી-દીવાના હેવા મને માઠા !”

ખુશાલભાઈ જાંચેથી પાણી પીતો હતો ત્યારે એના ગળામાં મોટો ખળખળાંચો ફાટવાતો ચોકખો દેખાતો હતો. એટલે કે સાદો ખુશાલ નિઃસ્ફંકાયપણે ઘટક ઘટક પાણી પીતો હતો. ભાલુ સુખલાલની સામે પ્યાલો ધરીને જિભાં રહ્યાં ત્યારે એટલું જ બોલ્યાં “તમે તો ઓળખાવ એવા જ રહ્યા નથી. સારું થયું, બચાડા જીવને મુંઝવું પાણી માફક આવી ગયું.”

“સુખો સ્વતંત્ર બન્યો ને ઘેલી બેન, એટલે શરીર વળ્યું.”

“ધંધો કરે છે એમ ને ?”

“ત્યારે ? રસ્તાસર થઈ ગ્યો. પાંચ પૈસા એના બાપને મોકલતો થઈ ગ્યો, પાંચ પચીસ નોખા પણ મૂકી શકે તેવો થઈ ગ્યો. હવે વાંધો નથી. તમારા પુન્ય પ્રતાપે સુખનો રોટલો રળી લ્યે છે.”

ખુશાલનો હેતુ આ બધું કહેવામાં સુખલાલના લમ્બનો ‘કસ’ મજબૂત કરવાનો હતો.

પાણી પાછ રહ્યાં તો પણ સુશીલાનાં ‘ભાલુ’ નીચે બેઠાં નહિ. જિભાં ને જિભાં રહેવામાં એનો હેતુ અતિથિઓને જલદી જાઠારી વિદાય દેવાનો હતો. એનું કાળજીં ફડક ફડક થતું હતું. પોતનો પતિ સ્મૃત

નથી ગમે; ચંપલ ફગાવ્યું તે પછી પણ એણે એની સ્ત્રીને એ જ સ્થિતિમાં ઊભેલ નિહાળ્યા કરી હતી. પછી પત્ની બહાર ચાલી તે પણ લાલ ધુમ આંખે ભેંધ રહ્યો હતો. પણ પછી જ્યારે એણે સ્ત્રીને શાંતિથી પરશાળમાં જઈ ચંપલ પાછો લઈ આવી બીજા ચંપલ પાસે મૂકતી દીડી ત્યારે આત્મતિરસ્કાર અને તેજોવધથી ટુકડે ટુકડા થઈ ગયેલો એ પતિ બીજું કાંઈ શરણુ ન સૂઝવાથી પડખું ફેરવી સૂઈ ગયો હતો. લડીને લોહીલોહાણુ થયેલો સાપ કરડિયામાં ગૂંચળું વળી જાયું પડ્યો છે. જેનું નામરમરણુ પણ એના ઝનૂનમાં લડકા પ્રબલવાવનારું અનેલું, તે પોતે જ—તે સુખલાલ જ આંહી હાજર છે. નજરે ભેશે તો કાળો ગજબ ગુમરશે. મહેમાનો રજા માગશે ને કદાચ પોતાના સ્વભાવ મુજબ ‘એસોને બાપુ!’ એમ કહેવાઈ જશે તો શું થશે, એવી બહીક પોતે ઊભી ઊભી અંતરમાં ગોખતી હતી કે ‘આવજો ત્યારે’ ‘આવજો ત્યારે’ ‘આવજો ત્યારે.’

અતિથિઓને જલદી વિદાય કરવાની એ આતૂરતા અકૂળ બની. ભગવાન પ્રત્યેની એ લાલુની ગુપ્ત પ્રાર્થના ભગવાને સાંભળી નહિ. ✓ સમયની પલેપલ જાયું પગમાં સીસું પૂરીને ચાલતી હતી. સુખલાલની સામે નજર મેળવવા ખુશાલભાઈ પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ સુખલાલનું ધ્યાન બીજે હતું. એ તાકી રહ્યો હતો એક ત્રીજા માનવીની ક્રિયા તરફ. આ ત્રીજું માનવી તે સુશીલાની બા હતી. પરશાળમાં બે ત્રણ વાર આવીને ‘આવો’ એટલું પણ બોલ્યા વગર એ અંદર ચાલી ગઈ. અંદરના ખંડમાં એની ને સુશીલાની વચ્ચે કશીક ગરમાગરમી ચાલતી લાગી. માતાના પુત્રી પ્રત્યેના એ બોલ સંભળાતા હતા: “ત્યાં શીદ તરડમાંથી જોયા કરજી? જાને જઈને સામી બેસને ! તારો કાણુ થાય છે ! તારા એવા ક્યા ઊમળકા ઢોળાઈ જાય છે ! તારો ડોસો જગતો હશે ને જાણુશે તો ચીરાડીયાં કરી નાખશે ખબર છે ? તારી ડોશીની

દશા હજી તો ઘડી પેલાં ફવી કરી તે બૂલી ગઈ? જાગશે તો સૌને ખબર પાડી દેશે. પોલીસને જ બળાવી દેવો જોવે પોલીસને ! તે વગર ફેડો નહિ છોડે.”

સ્ત્રીઓમાં કુદરતે જ મૂકેલી એ કળા-કહેવું એકને ને સંભળાવવું કાષ્ટક ખીજને એ કળા-સુખલાલના કાનમાં રામદોલ બજાવી રહી હતી. એનું અંતર, યુદ્ધના તરવાયા દોલ જેવું, વધુ ને વધુ તપવું હતું. એની આંતરડી શેકાતી હતી. એની ચામડી જીવતે ઊતરડાતી હતી. આંહીથી આ શબ્દો સંઘરીને પાછા ચાલ્યા જવાની સખૂરી એના અંતરમાંથી ટીપે ટીપે નીચીવાતી હતી.

દેરાણીના આ શબ્દોને ડુબાવી રાખવા માટે મથતી જેઠાણી તે ક્ષણે ઓછાબોલી મટી જઈને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછવા લાગી હતી કે “તમારા બાપાનો કાગળ છે કે?” “તમારાં બાને કેમ છે?” “આંહી ખાવા કરવાની શી ગોઠવણ રાખી છે ? આંહી તો બાપુ, પાણી લાગતાં વાર નથી લાગતી.”

એ પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનું ખુશાલને એકલાને જ ભાગે રહ્યું. સુખલાલની તમામ ચેતના એના કાનમાં જ કેન્દ્રિત થઈ ગઈ. એણે સુશીલાની માનો અકકક જમ્યાર, અગ્નિના તિખારાની પેડે વાણી કાઢ્યો, ને એણે પુત્રીનો શેષ પ્રત્યુત્તર એક જ બોલમાં સાંભળ્યો:

“મને કહેવું હોય તે કહી લે બા, ખીજને કાષ્ટને માટે કાંઈ જ બોલ કાઢવાનો નથી. છેલ્લી વારનું કહી દઉં છું.”

ખુશાલ આ દરમિયાન એક કામ કરી રહ્યો હતો. એણે પૂછી જોયેલું. “કેમ બેય શેડીઆ હજી નથી આવ્યા?”

જવાબ મળેલો, “મોટા શેઠ આવ્યા છે પણ મુદ્ર ગયા છે.”

એ સુષ્ઠ ગયેલાના કાનનાં તમરાં બોલે તેવી રીતે ખુશાલનો બોલાસ વધુ ને વધુ જોરદાર બનતો ગયો. અભરાંધ પરથી કાંઈ બિલાડી એક સામટાં ભાણાં પગાડતી હોય એટલા જોશીલા ખડખડાટ સાથે એ દાંત કાઢવા લાગ્યો. આવી હિમ્મત આ ધરની અંદર દાખવનારા માણસો ભાગ્યે જ કદિ આવ્યા હશે. પલંગમાં પડેલો શેઠીઓ, પેટમાં ઉપડેલી બરલને દબાવતા દબાવતા કાંઈ દરદીની વેદના અનુભવી રહ્યો હતો. એનાથી વધુમાં વધુ તો સહેવાતું નહોતું આ કાંઈ કંગાલ આગન્ટુકની સાથે પત્નીનું મુક્તકડે બોલવું. ચંપલે ચંપલે સોરી નાખવાનું શૈય જાણે એનાં આંગળાંને ટેરવેથી ટપકીને વિકળ વહી જતું હતું.

“હવે તો સુખલાલને પૂરેપૂરો તમારો પુત્ર બનાવી લ્યો ઘેલીબેન ! એટલે અમારી સૌની જવાબદારી હેઠી ઊતરે.”

એ ખુશાલના બોલનો જવાબ ‘લાલુ’ તો ન દઈ શક્યાં, પણ કાન પર બાલોશીયાં દબાવીને પલંગમાં પડેલા મોટા શેઠની બોપરીમાં ઊઠેલા ચસ્કાઓએ દીધો. વધુવાર એ આ અગ્નિશૈયામાં સુષ્ઠ ન શક્યો. એ ઊઠ્યો, પગ નીચે મૂક્યા, બેઠે ચંપલો જાણે કે પગને ઝીલતાં હોય તેટલાં અચૂક ગોઠવાઈને પડ્યાં હતાં એટલે આપોઆપ પગ ઉપર આવી ગયાં. આ ચંપલના સ્પર્શે પત્નીની ધીરતાનું શરમીંદું સ્મરણ કરાવ્યું. એક ક્ષણ જાણે કે એ સ્પર્શમાંથી શબ્દ ઊઠ્યો કે ‘આકળા શીદને થાવ છો ? અરે પણ બચાડા જીવ ! તમે ઉતાવળા શીદને થાવ છો ?’

એ સ્પર્શથી શબ્દોને જાણે કે શેઠીઓ બીજી વાર પગ હેઠળ ચગદીને ચાલ્યો. ને પત્નીએ મૃદુ હાથે બીડી રાખેલું આરણ્ય એણે ભડોભડ બધાડી નાખ્યું.

એના ડાળા રવેશમાં જમ્બેલા દાયરાને તોપે ઉરાડવા જેવી ઉઘ્ર દૃષ્ટિથી તાકી રહ્યા. એણે સુખલાલને પિછાન્યો, ખુશાલની ઓળખાણ બરાબર ન પડી.

“જે જે ! જે જે ચંપકભાઈ ! ઓહો, તમને પણ અમારા ગોકી-રાએ સુતા ગિદાડ્યા. ચાલો સાફ થયું.”

ક્રાંત્યપણ પ્રસંગે ખસીયાણા તો કદાપિ ન પડી જવું, એવી વિદ્યા ખુશાલે પોતાની ગામડાંની નિશાળેથી નાનપણમાં જ મેળવેલી. માસ્તરે જ એને શીખવેલું કે પલાખા પુછાય ત્યારે સાચો કે ખોટો જવાબ તડકાળે જ છોકરો પરીક્ષકને આપે તે જ પાસ થવાનો. જરાક અચકાણા તો મુવા પડ્યા, વહેવારમાં ય જીતશે એ કે જે સાચા ખોટાની પરવા કર્યા વગર તડકાળે પહેલો જવાબ આપશે.

એ સિદ્ધાંતના પાલક ખુશાલે આ ગર્વિષ્ટ શેડીઓ કાંઈ ન કહેવાનું કહી નાખવાનો સમય મેળવે તે પહેલાં જ વિરોધી મોરચો અરધો પડ્યો તો ભેદી નાખ્યો.

‘આવો.’ એટલું તો નીચોવાઈ જમ્બેને પણ શેઠથી બોલી જવાયું.

“શું કરીએ ભાઈ સા’બ !” ખુશાલે શરૂ જ રાખ્યું, ‘તમારા પૂર્વજોનાં પૂણ્ય બળવાન, તમારી પોતાની આવડત બળવાન, તે તમને ઇશ્વરે લાયકી મુજબ આપ્યું. અમારાં કરમ મોળાં, એટલે આખો દિ’ દરડા કર્યા કરવાના રહ્યા. ઘણું ય વખત પુછાવીને આવવા મન થાય પણ તાકડો જ બાજે નહિ. પછી આજ તો મન ક્યું કે થાવી હોય તે થાવ, ચંપકભાઈને મુંબઈમાં આવીને ક્રાંત દિ’ મળ્યો નથી. એક વાર નાતના જમણમાં આપણે બેય પડખોપડખ બેઠેલા; ને અમારું વાંસનું અથાણું તમને તે દિ’ બહુ ભાવેલું—તે સિવાય મળવાનો જ મોકો ન રહ્યો. આજ તો હિંમત કરીને આ ભાઈ સુખલાલને બેળા લીધા.....”

“કહો, ફરમાવો, મારું માથું દુઃખે છે.” મોટા શેઠ, કે જેમનું મૂળ ચાંપશીમાંથી ચંપકલાલ બની ગયેલું, તેમનાથી આટલા કરતાં વધુ સખ્ય ન બની શકાયું.

“કામ તો બીજું શું ! હું હમણાં જ આ મારી ઘેલીબેનને કહેતો તો કે હવે તો સુખલાલ લાઇનસર થઇ ગયો, હવે તો તમારું ઘર પુત્રવંતું બનાવો એટલે સૌનો ભાર હળવો થાય. હજાર માણસું હજાર જાતની વાતું ખોલ્યા કરે, તમને કાંઈ કહેવા ન આવે, પણ અમારે તો જખ મારીને બજારમાં સાંભળવું પડેજને ચંપકલાલ !”

“એ વાત મારે સાંભળવી નથી, એ વાત તો પતી ગઇ છે.”

“પતી ગઇ છે ?” ખુશાલે ચમક બતાવી.

“હા, આના બાપા સાથે.”

“હું એ જ જાણવા આવ્યો છું.” સુખલાલના શબ્દો આવ્યા, “કે મારા બાપ સાથે આપે શી સમજાવટ કરી છે.”

મોટા શેઠના કાન પર જાણે વિજળીનો કડાકો થયો. માંદો સુખલાલ, આ અધમુવો કંગાલ સુખલાલ જ શું આ શબ્દોનો ખોલનાર છે ? હોઇ શકે ?

ઝેરાં બધાં અંદર લપાઇ ગયાં હતાં. ભાલુ અને સુશીલા પોતાના ખંડમાં બેજ જણાં હતાં. બન્ને આ બહાર મચી રહેલા વાવાઝોડાની વચ્ચે ઉચાટભરી, લયભરી છતાં સંયમી મુખમુદ્રા ધરી બેઠાં હતાં; પણ સુશીલા વારે વારે ચમકતી હતી.

બહાર લીફ્ટનો સળવળાટ થયો. બાણીયાં બિંદડયાં ને બીડાયાં. શેઠ-ઘરના ખ્લોકની ઘંટડી બજી. ભાલુએ જઈ બાણીયાં ખોલ્યાં. બાણીયાંની સામે એક પોલીસ ઓફીસર અને બે પોલીસ ખડા થયા. તેમને ભાળતાં જ ‘ભાલુ’ હેમતાયાં.

“શેઠ છે અંદર !” ઓશીસરે ગૌરવભેર પૂછ્યું.

“શું કામ છે ?”

“મળવું છે.” એમ કહીને ઓશીસર અંદર દાખલ થયો.

ભાભુ અંદર ચાલ્યાં ગયાં. પતિને જાણ કરી “પોલીસ આવેલ છે.”

વેપારીના મનથી એક ઇન્કમટેક્સના ને બીજા પોલીસના માણસનું આગમન જીવનના શ્વાસ ઊરાડી દેનારી બે અજોડ આફતો હોય છે. મોટા શેઠે જીડીને બહાર આવી પોલીસ ઓશીસર પાસે રાંક દિદાર ધારણ કર્યો.

પોલીસ ઓશીસરે પૂછ્યું : “વિજયચંદ્ર દલપત નામના જીવાન આપને ઘેર આવે જાય છે ?”

“એ—એ—એ—કેમ ?” વાણીએ મગનું નામ ન પાડ્યું.

“એ આપનો ભાવિ જમાઇ છે તે સાચી વાત ?”

ફરીથી ગેં—ગેં—ફેં—ફેં થયું. પોલીસ ઓશીસરે આગળ ચલાવ્યું : “છેલ્લા એ આંહી ક્યારે આવેલા ?”

“મને—મને કાંઈ યાદ—યાદ ”

“તમારાં પુત્રી ઘરમાં છે ?”

“છે.”

“એમને થોડા પ્રશ્નો પૂછવા છે.”

“સુશીલા—”

એવો મોટા શેઠનો ફાટી ગયેલો અવાજ નીકળ્યો કે તૂર્ત જ સુખલાલ આવીને પોલીસ ઓશીસર પાસે જોભો. “એને આપ શું પૂછવા માગો છો ? શા આધારે પૂછવા માગો છો ?”

“આપ તો સાહેબ.” ખુશાલે પણ આરતે રહીને કહ્યું. “ધારતી પમાડવા જેવું કરો છો. અમને જ જે પુછવું હોય તે પૂછો ને, શી વાત છે વિજયચંદ્રની?”

પોલીસ ઓફિસર આ બે જુવાનોની હિંમત ભાળી રહેજ અચકાયો. પણ એણે રવાબ રાખીને કહ્યું.

“તમે કાણ છો?”

“એ જાણવું હોય તો ચાલો હું આપની ભેળો કમીશ્વર સાહેબની કચેરી પર આવું. ત્યાં જ મારી સાચી ઓળખાણ પડશે.”

પોલીસ ઓફિસરે આ માણસને સાવ હીંગખાઉ ન માન્યો. એની માન્યતાને વધુ ઘાટી કરવા માટે ખુશાલે ઉમેયું. “કાયદેસર જે કરતા હો તે કરો ને!”

નરમ પડીને પોલીસ ઓફિસરે કહ્યું:

“ચાલો હું અંદર આવું? ત્યાં હું શાંતિથી સમજ પાડું.”

“બેલાશક!” એવો એકજ રવાબી શબ્દ કાઢતે કાઢતે ખુશાલે આ ઘરને ઘડીભર પોતાનું જ બનાવી લીધું, પોલીસ અમલદારને અંદર દિવાનખાનામાં લીધા. મોટા શેઠને કાંઈક વખતસરનો ઇશ્વરી મદદગાર આવેલો લાગ્યો. સુખલાલ પણ ખુશાલભાઈની હિંમતના પ્રકાશમાંથી પોતાની આંતરિક નૈતિક નિરૂત્તાનો દીપક પેટાવીને અંદર ગયો. અધા ખુરસી પર બેઠા. ખુશાલે તો સુંવાળા સોફાને જ પોતાના ભરાવદાર દેહ વડે શણગારી દીધો.

“હવે સમૂરી રાખીને પૂરી વાત કરો રાવસાહેબ.” ખુશાલના એ બોલમાં આ ઘરના માલિકની સત્તાનો રજુકાર હતો, મોટા શેઠને એ પળે જો ખુશાલનો ઘાટી બનીને ભાગ ભજવવાનું આવી પડત તો વિના અચકાયે પોતે એ પાઠ પસંદ કરત એવી એની મનોવસ્થા હતી.

પ્રકરણ બાવીસમું

સાણસામાં સંપડાયા

પોલીસ ઓફિસરે વાત આદરી : “વિજયચંદ્ર નામનો એક યુની-વર્સિટી ગ્રેજ્યુએટ પોતાના વિવાહની લાલચમાં સારાં સારાં કુટુંબોની દીકરીઓને ફસાવે છે. તે કન્યાઓનાં માતૃપિતાઓ પાસેથી પરદેશ અભ્યાસ કરવા જવા માટેની મદદ મેળવે છે. કન્યાઓને પણ પોતે જુદે જુદે સમયે પોતાની એક સંબંધી સ્ત્રીને ઘેર શિક્ષણના બહાને તેડાવે છે. એ બાપ એક ભણેલી વિધવા છે. પોતે કન્યાઓને ટ્યુશન આપતી હોવાનો દેખાવ કરે છે.”

“ત્યારે તો—” ચંપક શેઠ એટલું બોલે છે ત્યાં તો એને ચૂપ કરી દેવાને માટે ખુશાલે વચ્ચે ઘોડો ફૂદાવ્યો. “કરે એ તો. મુંબઈનું પેટ મોટું છે. સૌને મુંબઈ સંઘરે છે રાવસાહેબ.”

બોલતો બોલતો ખુશાલ સોફા પર ટોપી પગાડતો હતો. કાંઈ પણ ઇલાજે એને ચંપકશેઠની જીભ દબાવી રાખવી હતી.

ચંપકશેઠના મોં પર લોહીનો છાંટો પણ રહ્યો નહોતો. પોલીસ અફસરે આગળ ચલાવ્યું.

“એક માલદાર દક્ષિણી છોકરીની સાથે સીવીલ મેરેજ કરવાની જાળ આ વિજયચંદ્રે પાથરી હતી. છોકરીનું વેવિશાળ ખીજે ઠેકાણે થયેલું હતું. છોકરીની વિધવા માતાને જાણ થવા દીધા વગર એ છોકરીને ઘરમાંથી દાગીના સાથે ઉઠાવીને વિજયચંદ્ર અને એની વિધવા ‘બહેન’ કાલે રાતે ક્યાંકક ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આજે સાંજે એ પકડાયાં છે. હું તમને હેરાન કરવા નથી આવ્યો, પણ મને ખાતમી મળી છે કે તમારી પુત્રી સાથે એનું વેવિશાળ થયું છે, ને એણે આ ખીજી કન્યાનાં ઘરેણાં તમારી કન્યાને ચડાવવા માટે ગાયેમ કર્યાં છે એવો શક પડવાથી હું આંહી આવેલ છું. એ છોકરીનો મહુમ પિતા મારો મિત્ર હતો.”

“હ-હ-સાહેબ !” ખુશાલે હસતે હસતે માથા પર હાથ ફેરવીને જવાબ વળ્યો: “મુંબઈની પોલીસ ક્રેટલી રેલીયાર બની ગઈ છે તેનો આ ફક્કડ નમૂનો છે.”

બોલતો બોલતો પોતાની સામે પણ ન જોનાર ખુશાલ આ પોલીસ અધિકારીને પોતાના ખાતાનો ઊંડો જાણુબેદુ લાગ્યો. ખુશાલ તો ખરી રીતે આ અમલદારની આંખોમાંથી જટકવા ખાતર જ આવી લાપરવાહી ધારણુ કરી રહ્યો હતો, પણ અમલદારના મન પર તો ખુશાલની છાપ કાંઈ ‘મોટા પુરુષ’ની પડી.

“આમ કેમ એમ બોલી નાખો છો ?” મુંબઈના પોલીસ ખાતાનો સડો સમજનારા અમલદારે અપરાધીભાવે પૂછ્યું.

“આપે જે પગ માથા વગરની ખાતમી મેળવીને આંહી સુધી આવવાની તસ્દી લીધી તે પરથી હું બોલું છું. કોઈ જાણીતા કાઠિયાવાહીને તમારા ખાતામાં આંહી મૂકતા નથી તેને જ પરિણામે આવા ફજેતા થાય છે ને !”

“હું કાંઈ સમજતો નથી.”

“એ તમને મારા આ મોટાભાઈ સમજાવશે. કહો ચંપકભાઈ,” ખુશાલ બાધા બનેલા મોટા શેઠ તરફ ફર્યો; “એન સુશીલાનું વેવિશાળ કચેરું કુટલાં પાંચ વરસ તો થયાં હશે ને?”

મુશ્કેલીના સાણુસામાં પકડાએલા સાપ જેવા ચંપકલાલે જવાબ આપ્યો; “પાંચ પૂરાં થઈને છઠું જાય છે.”

“કહો, આ સામે એકા એ સુખલાલ જ તમારા જમાઈ કે બીજા કોઈ?”

“એજ,” જખ મારીને ચંપક શેઠે હા કહી. એકાદ કલાક પૂર્વે જેના નામ પર પોતે ચંપક પજાડ્યો હતો, જેને પોતાના ઘરની દિશામાં પણ ન આવવા દેવાની પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, જેને પોતાના માર્ગ-માંથી કાંટાની માફક ચૂંટાવી કઢાવવા પોતે પોલીસખાતાને મળવા જવાના હતા, જેના દિદાર સરખાય સહન કરી લેવાની પોતાની તૈયારી નહોતી, તે જ સુખલાલને પોતાના છ વર્ષના જૂના જમાઈ તરીકે ખૂદ પોલીસની સામે જ સ્વીકારવો પડ્યો.

“સા...રી વાત.” ખુશાલભાઈ પૂર ભલકામાં દુન્યવી અનુભવની ‘બારીસ્ટરી’ ચલાવી રહ્યા હતા. “કહો ચંપકભાઈ, આ સાહેબને ચોખવટ કરીને સમજાવો કે આ જમાઈને આંહી તમે જ દેશમાંથી તેડાવ્યા છે કે નહિ? તેડાવીને ધંધે લગાવ્યા છે કે નહિ? એનાં લગન સમજીને તેના બાપા હજી હમણાં જ દેશમાં ગયા કે નહિ? ને અત્યારે આ જમાઈને છેવટની બધી વિગતો જ નક્કી કરવા તેડાવેલ છે કે નહિ?”

એ વખતે બાળુના ખંડમાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. બાલુ પાસે એઠેલી સુશીલા જેને કાને ખુશાલભાઈના હાકોટા ભર્યા બોલ રજેરજ

અથડાતા હતા. તે ટેલીફોન પર ગઈ. એના ચતુરતા છતાં રૂવાળી શબ્દો સંભળાતા હતા.

“કાણુ છો તમે?—અત્યારે કામમાં છે : જે કહેવું હોય તે કહો—હું કાણુ છું તેનું તમારે શું કામ છે?—હા જે કહે! તે હું શેકને કહી દઉં—બંધ કરો બંધ કરો—આવા ફોન આંહી ન કરશો—મેશરમ ! નફકટ !”

એવા છેલ્લા શબ્દો સાથે સુશીલાએ ટેલીફોન પર રીસીવર મૂકી દીધું.

ફરી ઘંટડી બજી : ફરી ફરી બજવા લાગી, એક બે વખત સુશીલાએ જઈને કાન માંડ્યા, તો એનો એ અવાજ નીકળ્યો. એ જવાબ વાળ્યા વગર જ પાછી આવીને બેસી ગઈ.

ટેલીફોન પર સુશીલાએ આવો જવાબ કોને આપ્યો? ચકિત બનેલાં ભાભુએ પૂછ્યું “કાણુ હતું?”

“હતો હરામી.”

“કાણુ?” પોતાની શબ્દસંયમી ભત્રીજાના મોંમાં “હરામી” શબ્દની કચરડાટી ભાભુને અકળાતી રહી.

“વિનયચંદ્ર.”

“શું કહે છે?”

“મારા મોટા આપુજીનું તાકાદે કામ છે. મુસ્કેલીમાં છું એમ કહેતો હતો. આંહી ટેલીફોનમાં ય હુકમ ચલાવવા આવ્યો’તો હરામી.”

ફરીવાર ઘંટડી ચીસો પર ચીસો પાડવા લાગી.

ચંપકલાલ શેકના તો કાન લગભગ બહેરાજ બની ગયા હતા. પોલીસ તપાસ વધુ ને વધુ ખારીક બનતી હતી. એના ભેજમાં તો

પોલીસ કચેરીમાં થનારા સવાલ જવાબની જ સ્વચ્છંડિકાઓ 'રાડો' નાખતી હતી. પોતાના ધરના ટેલીફોન પ્રત્યે એ બેંધ્યાન બંનીને બેઠો હતો. એનું ધ્યાન જાય તે પૂર્વે ખુશાલે જ સુખલાલને કહ્યું.

“જો તો બાઈ, ટેલીફોન કાનો છે?”

પેટમાં વીંટ આવતી હોય તેને દબાવીને માણસ જેમ રાજદરબારમાં બેસી રહે તેવી અદાથી ચંપક શેઠ આ પોતાના સંસારની માલિકી લઈ રહેલા બે જણાને સહેતો બેઠો રહ્યો. એને બહવા જતો રોડીને ખુશાલે કહ્યું “તમે બેસો, આ સાહેબને પાછું એમ ન થવું જોઈએ કે આપણે કાંઈ ઢાંકાદું બો કરી લઈએ છીએ.”

સુખલાલ દિવાનખાનાની બહાર ટેલીફોન પર ગયો ત્યારે સુશીલા એ ગાજતા રીસીવરને ફોનથી અલગ નીચે મૂકતી હતી. બાલુ અંદર બેઠો હતો. ફોન વરેન્ડામાં હતો.

સુશીલા સમજી કે સુખલાલ પોતાનો ટેલીફોન કરવા આવ્યો છે. નજીક આવવા દબને પછી એ બોલી બોલી : “હમણું ન લેતા.”

“કેમ ?”

“ગરમ છે.” સુશીલાએ વિનોદ કર્યો. એ વિનોદમાં ન સમજેલો સુખલાલ રહેજ ખસિયાણો પડી જઈ પૂછતો હતો.

“કાનો હતો ફોન, શેઠ પૂછાવે છે.”

“કાઈનો નહિ, મારી બેનપણીનો હતો.”

એ બોલ બોલતાં બોલતાં સુશીલાના ગાલો પર પડેલા ગલ વરતાયા.

“ફોન ઉપાડશો નહિ, બેનપણી બહુ લપી છે.”

કહેતીકે સુશીલા બાલુ પાસે જવા લાગી.

“તમને પોલીસ અમલદાર પાસે હમણે જ બોલાવવાના છે.”
સુખલાલે એક દમ છાંટ્યો.

“પુરુષો જવાબ નહિ આપી શકતા હોય ...” એટલું સંભળાવતી
સુશીલા ગઇ. ને લાલુ પાસે બેઠી બેઠી દિવાનખાનામાં ચાલતી વાતો
સાંભળવા લાગી.

થોડીવાર પછી અમલદારની વિદાય થઇ ગઇ. ખુશાલ જમને એને
લીફ્ટ સુધી પહોંચાડી આવ્યો. પાછા આવીને એણે રજા માગી : “લ્યે!
ચંપકલાઇ, અમે જે કામે આવેલા તે તો હજી બાકી રહે છે.”

“પણ મારે બાકી રાખીને જવું નથી.” એમ કહેતો સુખલાલ
આગળ આવ્યો : “હું બે વાતો માગવા આવ્યો છું : એક તો મારા
બાપે કરી આપેલ ફારગતી પાછી લાવો. તેને બદલે હું પોતે ફારગતી
કરી દેવા તૈયાર છું. ને બીજું મને બતાવો દાકતરી સર્ટિફિકેટ, જે
તમે મારા શરીર માટે લખાવી લીધું છે.”

ખુશાલને આ બેઉ વાતોનાં નવું અનુભવ રહસ્ય લાગ્યું. . .

“એસો ચંપકલાઇ, એસ લાઇ સુખલાલ, ઉશ્કેરા નહિ સુખા ?”
એમ કહીને બેઠેને બેસાડી ખુશાલે પૂછ્યું :—

“શેની ફારગતી ! શેનું સર્ટિફિકેટ ?”

“સર્ટિફિકેટ શેનું ! પૂછેને એને ! મારી તો કહેતાં જીભ તૂટી પડે
છે. એણે જીભું કરેલ છે મારી નામદાઇનું દાકતરી સર્ટિફિકેટ. એના
હું ચીરાડીયાં કરવા ને કાં એ દાકતરનું નામ લેવા આવેલ છું.”

“નામદાઇ ! નામદાઇનું સર્ટિફિકેટ ? દાકતરી સર્ટિફિકેટ ?” ખુશાલે
ચંપકશેઠ તરફ જોયું : “ને ફારગતી શેની ?”

“મારા વેવિશાળની ! મારા આપને રાતે પાણીએ રાવરાવી એ સર્ટિફિકેટની ડરામણી દબને લખાવી લીધેલી !”

સુખલાલના હોઠ ખોલતાં ખોલતાં ધૂળતા હતા.

“તું ધીરો થા ભાઈ !”

“હું ધીરો નથી રહી શકતો. હવે હું આ બધું જાણ્યા પછી ધીરજ હારી ગયો છું. આ માટે—આ માટે જ ફારગતી કરાવી ? આ નવો જમાઈ ધારવા માટે મારા આપને આંસુ પડાવ્યાં ? મને પીલી પીલી દવાખાને દૂતરાને ઢરડે એમ ઢરડી નખાવ્યો હતો તેથી શું ધરવ નહોતો થયો ?”

સુખલાલને આ નવી જીભ ઝુટી હતી. ચંપક શેઠનું અપમાનિત અને લજ્જિત મોં નીચું ઢ્યું હતું. સુખલાલનો ઉશ્કરાટ સાંભળતાં સાંભળતાં ‘ભાભુ’ છેક આરણમાં આવી ઊભાં હતાં.

સૌએ એકએક સુખલાલને ધૂશકા ભરતો ભરતો રૂદન કરતો જોયો—સાંભળ્યો. સાચો રોપ યૌવનમાં રૂદન કરાવે છે ને પ્રોદાવસ્થામાં આંસુ સુકવી નાખે છે.

“ક્યાં છે એ કાગળીયાં હેં ચંપકભાઈ ? હવે કાંઈ આ વાતના ભવાડા શોભશે બાપા ?”

એમ કહીને ખુશાલે સુખલાલનો હાથ ઝાલ્યો. કહ્યું “તું શાંત રહે ભાઈ સુખલાલ ! શેઠ એ બેઉ કાગળો આંહી રજુ કરે. તું તારે હાથે એનાં ચીરાડીયાં કર. પછી શેઠની મરજી ફારગ જ થવાની હોય તો તું તારે હાથે જ ફારગતી લખી દે.”

“કામની ધમ્મ્મ હો કે ન હો, મારે તો ફારગતી જ આપવી છે ને ફારગતી જ મેળવવી છે.” સુખલાલના ગળામાં દદંતો ચંખુ છલકતો હતો.

“તો વળી પેલા નંબરની વાત. સૌ પોતપોતાના દરજ્જાને સંસ્કારને બદલે બેસતો સંસાર માંડે એમાં જ સુખ છે. તું તો શ્વાણે જીવાન છો ભાઈ સુખા ! હ્યો ચંપકભાઈ, હવે અત્યારે ટાણું સાચવી હ્યો. ત્રણ ઉપરાંત ચોથું ચક્રું ય જાણશે નહિ. એ દસ્તાવેજોના નાશના આપણે ત્રણ જ સાક્ષી રહેશું. જાવ લઈ આવો જ્યાં મૂક્યા હોય ત્યાંથી.”

પ્રુશાલે એ કાળમુખા દસ્તાવેજો લાવવાનું કહ્યું ત્યારે ચંપક શેઠ છોભીલે મોંયે ફક્ત સામે જ જોઈ રહ્યા પણ બેઠ્યા નહિ.

“કાંઈ નહિ, અત્યારે ને અત્યારે કાંઈ બિતાવળ નથી.” એમ કહીને પ્રુશાલે ટોપી પહેરી : વાળ સરખા કર્યા. પછી છેક અરધા કપાળને ઢાંકેલી ટોપી એણે બેંચકીને ગુંડાશાહી અદાથી માથાની એક બાજુએ ટેડી કરતે કરતે કહ્યું : “કાલે પાછા રાતે અમે આંહી આવશું. ત્યાં સુધી તમે નિરાંતે વિચાર કરી શકશો. બિતાવળ નથી. હાલો સુખા-ભાઈ, સારા માણસના મકાનમાં મારા જેવા નાગા ગણાતા આદમીને આ બાપડા જીવ ક્યાં સુધી સંઘરીને બેસશે ?”

બન્ને બેઠીને ચાલ્યા ત્યારે ભાલુ બારણાંમાં જ બેઠાં હતાં. એણે કહ્યું “અરે રે ભાઈ, એવું શીદ બોલો છો ? આંહી જ બેઘ જણા રાત રહી જાઓને !”

“ના ઘેલી બેન, હું જીવું નથી બોલતો” એણે કહેતે કહેતે ટોપી ટેડી હતી તેને પાછી સંપૂર્ણ સમ્યપણે શિર પર ઢાંકી : “તમે ન જાણો ઘેલી બેન, તમે કદખીએ ક્યાંથી શિક્ષા, કે તમારી બેનપણી હેમી-બાઈ સાધવીનો ભાઈ પ્રુશાલ મુંબઈમાં એક ‘નાગો’ આદમી ગણાતો હશે ? પણ વાત ખરી છે. કાઈ આબરુદારના ઘરમાં મારો રાતવાસો ન જ હોય. એમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું ય નથી ઘેલી બેન !

સાપનો ગુણ જ એની કાથળીનું ઝેર છે, એનું દેવત પણ એ ઝેર છે. તેમ અમૂક માણસનું દેવત પણ એની નાગાઇ જ છે. નીકર પોલીસ અમલદાર ગામડિયા કાઠિયાવાડીથી થોડો ખીવાનો હતો? આવળો એન ! કાલે પાછો મારે આંટો રહ્યો. કાલે બધું પતવ્યે જ છૂટકો છે ને એન !”

ખુશાલને લાભ સાથે થએલી એટલી રોકણ દરમ્યાન સુખલાલ બહાર સીડી સુધી પહોંચી ગયો હતો. ખુશાલ સીડી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે સુખલાલને વળાવીને પાછી ફરતી સુશીલાના મોંમાં આ બોલ હતા. “કાગળો ફાવળે પણ કોક ખીજનું કાળજું ફાડશે મા !” ✓

ખુશાલને જોતાં એ અદ્ય ધારણ કરે તે પૂર્વે તો એકાદ ખુશાલની પાતાળ-વેધક આંખે સુશીલાના મોં પરનો ઊકળાટ વાંચી લીધો. ઘૂમટાનો પરદો સુશીલાના મોંની એક બાજુએ પડી ચૂક્યો ને એ આરણમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી.

સર્પાકારે વહેતી સીડી બેઠેને પૃથ્વી પર લઇ જતી હતી. બંને પગથીયાંની ઠેક દેતે દેતે ખુશાલ બોલતો ગયો:

“નથી છોડવી હો સુખા ! હું વરતી શકું છું: કન્યામાં કહેવા-પણું નહિ રહે. મુંબઈની વિક્રેલ હોય તો નોખી જ લાત્ય પડે એના વરતાવની. જોયું નહિ, મારી એણે અદ્ય કરી ઘૂમટો ખેંચ્યો : મારો બિખારી-રામનો ઘૂમટો...મુંબઈગરી હોત તો ચીપી ચીપીને ક્રેક ચીખાબલી પોપટ-બોલી કરત ! આ તો બે કલાક ધરમાં રીયા પણ ગળું કેવું છે તેનો જ પતો ન મળ્યો. તારા બરની લાગે છે : એને ય આપડીને સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવું થયું લાગે છે.”

પાવલીમાં હનુમાન ગલી પહોંચાડ્યા જતી વિક્ટોરીઆનો થોડો

મુંબઈના ડામરિયા બીના માર્ગો પર ડાખા પટકતો હતો, તેની સાથે જુલો કે અજીણે ખુશાલની વાતો તાલ મેળવી રહી હતી.

*

*

*

મૂંગાં મૂંગાં લાલુ લત્રીજી પથારીમાં પડ્યા ત્યારે છ મહિનાનો મંદવાડ ભોગવીને ઉઠ્યો હોય તેવો ચંપક શેઠનો દેહ તીજેરીની સામે જોવા હોતો. ચાવી ફેરવતાં રોજ કરતાં વધુ શ્રમ પામેલા એના હાથમાં તીજેરીની અંદરથી કાઢેલા એ ખેડ દસ્તાવેજો, એક સુખલાલના પિતાનું લખત ને બીજું ડૉક્ટર પાસેથી મેળવેલું બનાવટી સર્ટિફિકેટ, બન્ને ખુલ્લા ફેરફારતાં હતાં. થોડી વાર આની સામે તો ઘડીક ગેલાની સામે શેઠ તાકતા હતા. ફરી ફરીથી વાંચતા હતા. કાગળોની ઊધડતી ને પાછી સંકેલાતી ઘડીઓનો જે ખરખરાટ થતો હતો તેનો પણ સ્પર્શ લેતા સુશીલાના કાન સુશીલાની આંખો સાથે સંગ્રામ મચાવી રહ્યા હતા. આ દસ્તાવેજો શાના છે, મોટા બાપુજી શાના એ કાગળો વારંવાર તેજુરીમાંથી કાઢમૂક કરતા હતા, તે દિવસ મારા સાસરાના કંઠમાંથી દિવાનખાનામાં ઊઠેલા આક્રંદ-સ્વરો શાને કારણ હતા, અને મારી સગાઈની નવી તજવીજો કરવા પાછળ કયું એવું પ્રયંડ બળ મોટા બાપુજીની પાસે હતું તે સુશીલાએ અત્યારે સુખલાલની આવેગભરી વેદના-ચાણી પરથી પકડ્યું હતું. ને એને થતું હતું કે હિરણ્યકશ્યપનાં પાપે લોઢાનો તપ્ત થંભ જે ફાટ્યો હોય, તો આટલું પાપ સંઘરતી પિતૃધરની તેજુરી કેમ હજી સલામત છે ?

કાલ રાતે એ આવશે ત્યારે શું થશે ? મોટા બાપુજીને સ્પષ્ટ કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી જ નથી. તોફાન કળયો થશે તે હું કેમ કરીને રોકી શકીશ ?

“ભાલુ,” એણે અવાજ કર્યો. બદા પ્રકૃતિની એ સ્ત્રી ફક્ત પોતાના ધર્મના પાંચ સાદા નવકારનાં સ્તોત્ર વડે જ આ સામટી ક્ષુબ્ધતાને ઓલવી નાખી શકી હતી. ઊંઘમાં પડી હતી. મનના કલેશના ગંભે ને ગંભેય જરા જોટલા જળથી ઘોષ શકાય છે. ધર્મસ્તોત્રનાં એ પાંચ વાક્યો, એકાદ રામધૂન, એકાદ માળા, સૂવા ટાણાની એકાદ તસખી ડહોળાએલા, ચિત્તંત્રને સ્વપ્નહીન નિદ્રાને શાંત-ખોળે પોઢાડી દેવા જે સમર્થ હોય તો તેની એ પાર્થિવ ઉપ-યોગીતા જ શું પરમ ધાર્મિકતા નથી ?

ઊંઘતાં ભાલુને ઊઠાડવા માટે ફક્ત શરીર પર હાથ અડાડવો જ બસ થયો. જાણે સૂતાં જ ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી એણે હોંકાર દીધો “કેમ ગળી ? મને બોલાવી તેં ?”

“હા. થોડું કહેવું છે.”

“કહે.”

“મને વચન આપો, કે મારી મરજી વિરુદ્ધ તમારી પાસેથી મને કોઈ આંચકી નહિ જાય. સૌ છોડે તોય મને તમે નહિ છોડો.”

“વચન આપવું બાકી છે ગળી ? સૌને છોડીને તને સાચવતી શું નથી બેઠી હું ?”

“ને ભાલુ,” સુશીલાને જૂની વાત યાદ આવી : “ઓલ્યાં હેમી બેનની જેમ તમે દીક્ષા લેશો ને, તો હું ચે તમારી સાથે દીક્ષા લઇશ. પચી છે કાંઈ !”

“ધેલી થઈ ? દીક્ષા ! જ્યાં સંયમ ત્યાં દીક્ષા જ છે ને ! ઘર જેવું કોઈ દેવસ્થાનું છે ગળી ? બહીક રાખ્યા વગર સૂત જા.”

નવાઈ તો લાગે જ ને, કે બે જ પળમાં આ બેઉ શહેરી માનવીઓ, તાજાં જન્મેલાં બાળકાના જેવી નિર્મળ નિંદરમાં પડ્યાં.

જે નિદ્રા આ બે સરલહૃદયા સ્ત્રીઓને મળી હતી તેણે તદ્દન નજીકના શેઠના શયનાગારમાં એક મટકું પણુ નહોતું મોકલ્યું. વિચારોનાં સરપ-ગૂંચળાં ચંપક શેઠના મસ્તકમાં સળવળતાં જ રહ્યાં. આખરે એને મોટામાં મોટા એક ભયની છાયા પડી. ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. ‘હું વિજયચંદ્ર બોલું છું : આયુ હોય કે શેક ! ટેલીફોન કરી કરી થાકી ગયો, આખરે માંડ કાઢકને જામીન કરી છૂટ્યો છું ; આપે મને મદદ કરવી જ જોશે : મેં આપની ખાતર ત્રણ લાભો જતા કર્યા છે : કાલે સવારે દસ વાગે મળવા આયુ છું.’ વગેરે.

અવાજમાં આદેશના જ સ્વરો હતા.

શેઠને ભય પેસી ગયો. આ વિજયચંદ્ર પોતાના ખયાલ માટે મને તેમ જ સુશીલાને પોતાનાં સાહેદ રૂપે અદાલતમાં બેંચાવશે તો ? સુશીલા અદાલતમાં ? મુંબઈની ફોજદારી કોર્ટમાં મારી સુશીલા ? હજાર આંખોનાં ભોકાતાં ભાલાં વચ્ચે મારી દીકરી ? મારી લાડીલી સુશીલા ?

એના દર્પનો તો ચૂરો થઈ ચૂક્યો હતો. આ ભગ્નગૌરવના ઊકરડા ઉપર બેઠેલું એનું હૃદય પોતાને ખાલી ખાલી અને સુનું સુનું ન લાગે તેટલા ખાતર હજી પોતાની પત્ની પ્રત્યે થોડો દર્પ ધારણ કરી રાખવા મથતું હતું. પણ અદાલતમાં વિજયચંદ્રને હાથે સુશીલાના ધસડાવાનો વિચાર સંસારની આ એકની એક સ્ત્રી પરના તેના સ્વામીત્વના દર્પને દળી નાખી તેના મગજમાં એવી રીતે ધૂમી રહ્યો, જે રીતે આપણે સૂતા હોઈએ ને ઘરના ખપેડામાં કાળો નાગ આંટા મારતો હોય.

રાત્રિ ઝમ ઝમ ચાલી જતી હતી. શ્વાસોચ્છવાસના અવાજ પણ સીસકારા મારતા સરપો સમા થતા હતા. પોતે વાદળી ઓખવાળી બતી પેટાવીને પત્નીના ઓરડા તરફ ગયો. હૈયા પર લળીને ધીમેથી પૂછ્યું “જાગો છો ?”

પત્નીએ આંખો ક્યારે ઉઘાડી એની તો ખખર પણ પડી નહી. “આવી હો !” એટલા જ શબ્દો, જરાકે નીંદેભર્યા નહિ પણ રાત-રાણીનાં ફૂલો જેવા સંભળાયા. સુશીલા ન જાગી જાય તેવી સલુકાધથી એ પતિના પલંગ પાસે જઈને બેસી રહી.

પતિએ નજીક ખેંચી ? કે પોતે એના સ્પર્શ માત્રથી આપોઆપ ખેંચાઈ ગયો ? એ તો વીજળીનો વાદળરંગી દીવો જાણે. આપણને શી ખખર !

“ખચાડા જીવ !” લાબુ-હૃદયનો એ શબ્દ જગતનાં સૌ કોઈને માટે નીકળતો હતો. એ ઉદ્દગાર અત્યારે નીકળ્યા પગર જ આત્માના ધુમ્મટમાં ધુમરાટ કરતો રહ્યો, ને એણે પતિના શરીરે હાથ પસાર્યો ...કેટલાં વર્ષો પછી ?

પતિએ કહ્યું : “સવારની ગાડીમાં તમે ને સુશીલા દેશમાં જશો ?”

એજ વાક્ય રાતે કહ્યું હતું, ત્યારે તૂર્તજ પગનો ચંપલ છુટ્યો હતો. એજ વાક્ય અત્યારે બોલાયું, પણ ત્યારે તો પત્નીના કંઠ ફરતી પતિના કરની માળા રચાઈ.

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

પાડેલી ચકાસણી

‘બચાડા જીવ’ એવો અંતરોદ્દગાર અનુભવતી પત્નીએ લાંગતી રાત્રિના એ ત્રણેક વાગે પતિના કૈંક વર્ષો પછીના ખેંચાણમાં પોતાનું માથું નમતું મૂક્યું. કપાળ કપાળને અડક્યું, ત્યાં તો પોતે દાઝી ઊઠી. સ્વામીનું લલાટ અનેક પ્રકારના ઉસ્કરોટોના ચૂલા પર ખદખદતી તેજ-કડા સમું બન્યું હતું. એ આલીંગનમાં સાત્વિક શાંતિની શીતળતા ક્યાં હતી? પ્રસન્ન પ્રેમની મધુરી હુંકે પણ નહોતી.

“સુશીલા ક્યાંક જાગશે...” એમ બોલી એણે માથું હળવેક સ્થિતિ સેરવી લીધું.

“ઉપડી શકશે સવારની ગાડીમાં?”

“શા સાટુ નહિ? તમે કહેતા હો તો—”

“હું અત્યારે કહું છું તેનું કારણ બદલી ગયું છે. મને હવે આંહી સુશીલાને રાખવામાં આપણી આખરની રક્ષા નથી લાગતી. તમે બેય જણાં થોડા દિવસ થોસ્વાડ જઈ આવો. હું તેજપુર આપણી

દુકાન પર તાર કરી દઉં છું. મહેતો આજ ને આજ થોરવાડનાં મકાન સાફસુફ કરાવી આવશે.”

“ભલે.”

“તો અત્યારથી જ તૈયારી કરો.”

“અધું જ તૈયાર છે. લૂગડાં લતાં સિવાય તો કાંઈ લઈ જવાનું નથી.”

થોરવાડમાં ત્રણ જ વર્ષ પર ચણાવેલાં નવાં મકાનમાં તવેથાથી માંડી થર્મીમીટર સુધીની તમામ ચીજો ચંપક શેઠે વસાવી મૂકી હતી એટલે મુખ્યથી બીજી કશું લઈ જવાની ખરેખર જરૂર નહોતી.

“ભાઈને ને વહુને વાત કરી છે?”

“એ તો સવારે કહી દેશું. ભાઈ તો સમી સાંજનો ઘોંટી ગયો છે. એને બાપડાને ક્યાં ખબર છે કે આ દિવસ છે કે રાત?”

“તમારું શરીર સાચવશે ને?”

“એ તો સચવાશે.”

“એક વાત કહેવા ઘો તો કહું.”

“ના, એ વાત તારે કહેવાની નથી ને મારે સાંભળવાની નથી. મારા મનમાં નીંગઠ ગાંઠ પડી ગઈ છે. એ રોંચાના ખંડેર જેવા ધરમાં મારે દીકરી દેવી નથી એ તું વજ્રલેપ જાણુને. આજ રાતે એ છોકરો જે બોલી ગયો છે તે મારા કાનમાં કડકડતું તેલ થઈને રેડાણું છે. તને કહી રાખું છું, કે દેશમાં રાજકોટ, જુનાગઢ વગેરેમાં ઠેકાણાં ધણાં છે, તપાસ રાખજો-હું એ આંહી બેઠો બેઠો તજવીજ કરીશ.”

પત્નીના હાથ તે વખતે પતિના પગનાં તળીયાં ઉપર ફરી

રહ્યા હતા. એણે માથું નમાવીને ધીરે ધીરે એ પતિ-ચરણો પર અડકાડી દીધું. પણ જેનું કપાળ બેહદ સંતૃપ્ત હતું તેના પગનાં તળીયાં શીતળ હોઈ ન શકે. એ પગની રજ લલાટે લીધી ન લીધી થઈ. પતિના હૃદયમાં એકેય કુંપળ પુટી નહિ. ગર્વની ધાયલ થએલી ફણા ફરી પાછી ટટાર થઈ ગઈ હતી. વાદળીયા દીવાના સૌમ્ય શીતળ પ્રકાશને પણ ઉકાળી ખદખદાવી નાખે તેવી પતિની અભિમાનવેદનાને ઓલવવા માટે મનમાં ને મનમાં ધર્મનો શાંતિપાઠ રટતી પત્ની આખરે નિરાશા લઈને પોતાની પથારીએ ચાલી ગઈ ત્યારે એનું મન કહેતું હતું કે ‘આ મેળાપ શું છેલ્લી વારનો છે ! ફરીવાર શું આ ઘરમાં આવવાનું નથી ?’

સવારે જાગેલી સુશીલાએ કાઠિયાવાડ જવાનું લાભુ સાથેનું પરિયાણ સાંભળ્યું ત્યારે તેનું અંતર પોતાની સાતેક વર્ષની આલ્યાવસ્થાના નદી-તીરે જાણે પાછું વળ્યું. પોતાનાં કપડાં એણે ચરધા કલાકમાં ભરી લીધાં, પોતે જાણે કોઈ અજબર-મુખમાંથી બહાર નીકળવાની હતી. પોતે શા માટે જતી હતી, ક્યાં જતી હતી, કેટલા દિવસને માટે, એનું જ્ઞાન પામવાની જરૂર નહોતી. એક કુદખાનેથી બીજા કારાગારમાં જતો કેદી પણ જે મીઠી રાહત અનુભવે છે તે શું ઓછી હોય છે ?

સાડા સાત વાગે મોટરે ઘર છોડ્યું. મોટા આપુણ પણ સ્ટેશન સુધી વળાવવા સાથે ચાલ્યા. પુત્રીનો સગો પિતા મોટાભાઈની કરડી હાજરીમાં દીકરીને “આવજો બહેન, સાચવીને રે’જે.” એટલું લાડ-વચન પણ ન કહી શક્યો. જતાં જતાં પુત્રીનાં નયન પિતાની દશા દેખી સજ્જ બન્યાં. પિતાના જેવો કોઈ એકલવાયો દુઃખી આ ઘરમાં નથી તેનું ભાન સુશીલાને પહેલી જ વાર થયું. બાપ દીકરી એકેય દિવસ મેળાં બેસીને વાતો નહોતાં કરી શક્યાં. ઝાડ ઉપરથી ઝાડની

છાલ જુદી પડે છે ત્યારે છાલને ઊતરડાવું પડે છે. સુશીલા એ જ રીતે પિતાના જીવન પરથી ઊતરડાધને ચાલી.

સ્ટેશન પર ગાડી ઉપડવાને ત્રણ જ મિનિટની વાર હતી ત્યારે સુશીલાએ સેકન્ડ ક્લાસના દરવાજામાં પ્લેટફોર્મ-પાસ દેખાડીને દાખલ થતો જુવાન દીઠો.

એ આવનાર વિજયચંદ્ર હોય શકે જ કેમ? એ મક્કમ ચાલ નહોતી. એ ક્રોટ પર કરચલીઓ પડી હતી. એ ટોપીમાંથી વાળની લટો બહાર ડોકાધને મસ્તકની અસ્થિરતાની ચાટી ખાતી હતી. મોં પરનો પસીનો ચૂસતો એ રેશમી રૂમાલ ક્રોધ કપાટની ધૂળ લૂછતા મસોતાનો કુડુંખી ભાસતો હતો.

છતાં એને સુશીલાની આંખોએ પારખ્યો. દેખતાં જ એણે હેબત ખાધી. મોં ફેરવી લીધું. માથે સાડી સરખી કરી.

આવનાર વિજયચંદ્ર હતો, દસ વાગે આવવાનો હતો પણ અધીરો બની સવારે જ શેઠને ઘેર પહોંચેલો. રાતમાં બનેલી બીનાથી અબજુ રહેલા સુશીલાના પિતાએ એને સમાચાર આપ્યા કે તૂર્ત એ ટેકસી દોડાવીને આવી પહોંચ્યો.

“વાહ રે વાહ!” એણે શ્વાસભેર કહ્યું. “મને ખબર પણ ન આપ્યા?”

“તમને કાણે કહ્યું?” ભોંઠા પડેલા ચંપક શેઠે પૂછી બેસ્યું.

“નાના શેઠે.”

પોતાના બેવડૂક નાના ભાઈ પર ચંપક શેઠને તે વખતે એટલી ચાટી ગઈ કે ઘેર પહોંચી તમાચો ચોડવાનું મન થયું.

“કેમ એકાએક?” વિજયચંદ્રે પૂછ્યું.

“શરીરે ઠીક નથી રહેતું એટલે હવાફેર કરવા.”

“પણ આંહી ક્યાં ડોક્ટરોનો દુકાળ છે ? નાહક દેશની પાંચશેર ધુળ ખાશે. મને પુછવું તો હતું ! આ તો ઠીક નથી થતું. હજુય કહું છું કે દાદર રેશને ઉતારી લઇએ.”

એકશ્વાસે એણે ધોધમાર ઉદ્ગારો કાઢ્યા, પ્રત્યેક ઉદ્ગાર સુશીલાને વીંછીના ડાંખ સમ વાગ્યો. રાતે ટેલેફોન પર પાંચ વાર ઉચ્ચરેલા ‘નક્કટ’ શબ્દને છઠ્ઠી વાર ઉચ્ચરીને પરખાવવા મન થયું કે ‘હજુય તારી માલિકી થઈ ચુકી માને છે નક્કટ !’

“અને અમારા દેવનાં દશેરાનાં નિવેદ પણ કરવાં છે.” ચંપક શેઠે બચાવ વધાર્યો.

એ એક મિનિટમાં તો ડાહ્યાની ખારી પાસે વિજયચંદ્ર એ ત્રણ રીતે ડોકાયો પણ સુશીલાના મુખની એક રેખા પણ જોયા વગર રહી ગયો.

પોતાને હિંમતવાન માનનાર ચંપક શેઠના મોંમાંથી આ જુવાનની ધ્રુષ્ટતાને ડારતો એક બોલ સરખોય બહાર ન નીકળી શક્યો.

ગાડીની સીટી વાગી અને એન્જનનો આંચકો લાગ્યો કે તૂર્ત વિજયચંદ્રે “હ્યો ત્યારે મારેય દાદર કામ છે તે...” એમ બોલી ડાહ્યાનું ખાણું બોલી પ્રવેશ કર્યો. ચંપક શેઠ વીલે મોંયે થોડી વાર પ્લેટફોર્મ પર ઉભા રહી પાછા વળ્યા.

વિજયચંદ્રે પોતાની ગુમ થયેલી સ્વસ્થતાને પાછી ધારણ કરવા તાત્કાલિક પ્રયત્નો માંડી દીધા. એણે-ભાણુ-સુશીલા વાળા જ ખાનામાં બેસવા બેઠક ગોતી. બન્ને સામસામાં ખાનાં પર બેઠે સ્ત્રીઓનાં બિજાના લાંબાં થયાં હતાં. ન સુશીલાએ એની સામે જોયું, ન

ભાલુએ નજર કરી. છતાં જ્યારે એણે બિંહાનાને એક છેટે બેઠક લેવા શરીર નમાવ્યું ત્યારે ભાલુએ એને કહ્યું—

“ભાઈ, તમે બાબુના ખાનામાં બેસો તો સારું.”

ભાલુએ ધારણ કરેલી આ કઠોરતામાં સુશીલાને જાણે કે સંગ્રામમાં ઉતરવાની પરવાનગી આપતો ને ચાનક ચડાવતો ભેરીનાદ હતો.

બાબુના ખાનામાં જઈને પણ વિજયચંદ્રે ભાલુની ને પોતાની વચ્ચે ફક્ત એઠીંગણતું પાટીયું જ રહેવા દીધું. ભાલુએ શરીર સંકોડીને અંતર વધાયું અને સમોવડ બેનપણીની માફક સુશીલાને વાતોએ ચડાવી. આડી અવળી, નકામી નમાલી, જે કાંઈ બાબત હાથ ચડી તેના ઉપર મોટે અવાજે અને મોકળા મને વાર્તાલાપ માંડનાર ભાલુનો દુત્તો ધરાદો સુશીલા પણ વરતી ગઈ. એ આશય વિજયચંદ્રને એ વાતોની સંજવારીમાં એક તણખલાની જેમ વાળીઝાડી નાખી દાદર સ્ટેશન સુધી અળગો ને અળગો રાખવાનો હતો. ભાલુમાં આટલી કાબેલીયત ભરી છે તે જ્ઞાન સુશીલાને પણ પહેલ વહેલું જ થયું. ને એ છોકરી ગજબ તાનમાં આવી ગઈ. ભોળાપણું, ભદ્રિકતા, ગાંભીર્ય, ગરવાઈ વગેરે ભાલુના ગુણો નિરોગી તેમજ સ્વયંસ્કુરિત હતા એટલે જ એની પાંદડીઓના સંપુટમાં આ વિનોદનો પરિમલ સચવાયો હતો.

દાદર સ્ટેશને ભાલુ-સુશીલા વાળા ખાનાને દરવાજેથી ઊતરવાની હામ હારી બેઠકો વિજયચંદ્ર ખીજે ખારણેથી ઊતરી ગયો ત્યારે બન્નેએ ફરી શાંતિ ધારણ કરી.

આખી મુસાફરીમાં સુશીલા એક કૌતુક અનુભવી હતી. ભાલુની દૃષ્ટિ જાણે કે સુશીલાની એકેએક ક્રિયાને, પ્રત્યેક ચેષ્ટાને ખારીઝીથી માપી રહી હતી. દિવસની ગાડી હોંઘ સ્ટેશને સ્ટેશને ભાત ભાતનાં

ઉતાડ ચડતાં ઊતરતાં, બેસવા દરમ્યાન સુખ દુઃખની વાતો ચલાવતાં, ગંદકી કરતાં, બાળકોને રમાડતાં રોવરાવતાં, ગાંડીઆ દેતાં ને ઢીંકા મારતાં. સુશીલા તેમનાથી બિસ્તર કે સાડી સંક્રાડતી નહોતી, તેમના છોકરાંની કાઠ રીતે સારવાર કરતી. કાઠને ઉપલાં પાટીયાં પર ઘોડીયાનું ખોયું બંધાવવા મદદ કરતી ને પાસે બેઠેલી માતાએના ખોળામાં બાળકો દેખી પુછાપુછ કર્યા કરતી, કેટલા વર્ષનું થયું? શું ખવરાવે છે? એના બાપ ક્યાં છે? તમે કેમ એના બાપથી નોખાં રહો છો? ગામડે શાની મજૂરી કરો? દવા દારૂનું શું થાય? વગેરે.

મુંબઈની છોકરીઓ જે વાતોમાં દેશી લોકો જેડે કદિ જ રસ ન લાઈ શકે તે બધી વાતોમાં દિલને પરાવતી ભત્રીજી ભાલુને તદ્દન ✓ “દેશી” લાગી. ઘેર માસ્તર રાખીને પાંચ ચોપડી અંગ્રેજી ભણી છે એવું કશું ય આત્મભાન આ છોકરીને નહોતું. રસ્તામાં વાંચવા સુશીલા એકેય ચોપડી-વાર્તાની કે કવિતાની-સાથે નથી લાવી તે પણ ભાલુને મન એક મર્મભરી વાત હતી.

“ત્યારે રસ્તો કેમ કરીને ખુટાડીશ બાઈ?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં સુશીલા કહેતી હતી કે “આટલાં બધાં માણસો જગતમાં ભર્યાં છે એની જાણે કે મને ખબર જ કેમ નહોતી, એવું એવું થાય છે ભાલુ! એવું કેમ થતું હશે હેં ભાલુ?”

“ડાહી બહુ! મુંબઈમાં તો માણસગંધીઝી થઈને ઘરમાં ભરાઈ રહેતી!”

“કાણે જાણે કેમ ભાલુ, પણ આંહી ગાડીમાં મને માણસોની ગંધ ગમે છે. આ ધાવણુભર્યાં મોં વાળાં છોકરાંની સોડમ મીડી લાગે છે.”

રેશને રેશને ઊતરતી સ્ત્રીઓને સુશીલા કહેતી હોય કે ‘તમે પહેલાં

ઊતરી જવ એન ! પછી હું તમારો ઊકરો તમારા હાથમાં આપું.’
‘ઊતરો ડોશી મા, પછી તમારું પોટકું હું તમને ઉતરાવવા લાગું.’

આખે માર્ગે આ એનો શોખ હતો. એમાં દયા નહિ પણ પ્રસન્નતા હતી. કોઈ ઊતારને વિષે ‘અરેરે બિચારાં’ જેવો ઉદ્ગાર એણે કાઢ્યો નહિ. આટલાં બધાં લોકોને જેવાનો-મળવાનો કેમ જાણે એ રાંકધર ન કરી રહી હોય !

રાતના નવેક વાગે ગાડી સામરમતી પાર કરીને કાઠિઆવાડમાં પ્રવેશતી હતી ત્યારે સૂતેલી સુશીલા એકાએક આંખ ઉઘાડી બેઠી થઈ ત્યારે જાણુ જેવા લાગી; ‘ભાભુ !’ એટલું બોલ્યા પછી વધુ ઉચ્ચાર ન કાઢી શકી.

‘શું કહેતી’તી ગગી ?’

‘કાંઈ નહિ.’

‘પણ હજી એ તું મારાથી આટલી કાં ચોરી રાખ ? કહી નાખને બાઈ. પેટમાં સંઘરીને સૂતી રહીશ તો નીંદર ક્યાંથી આવશે ? આટલા નાનપણમાં જ મનને લોચ લોચ કરતાં ન શીખવીએ એન !’

‘ભાભુ, મને મારા મોટા બાપુજી યાદ આવ્યા. અત્યારે ઘેરે શું થતું હશે ?’

‘કેમ શું થતું હશે ?’

‘ઓ બે જણા આવેલા હશે ખરાને ?’ આ વાક્ય એણે એટલે ધીરેથી કહ્યું કે જાણે શબ્દો ધૂંધટમાંથી સર્પા.

ચમકવાનો કે ગભરાટ બતાવવાનો તો ભાભુનો સ્વભાવ નહોતો. પણ આંચીતી કોઈ ફાળ ઉઠતી ત્યારે એના ચહેરામાં રહેજ શ્યામરંગી એક તત્ત્વ જાણે કે ઘૂંટાઈ રહેતું.

બેઉ જણી સામસામી મીટ માંડી બેસી રહી, બેઉના મનોભાવ તદાકાર બન્યા; ટ્રેન પાછી વળે તો કેવું સારું!

ભાલુના મોં પર ઘૂંટાતું વાદળું તે પછી તૂર્ત પસાર થઇ ગયું. એના મુખ પર લાલ લાલ રૂધિરાક્ષરે ત્રાણ જાણે કે અક્ષરો પાડતો હતો : તે દિન પરાડના ત્રણ વાગ્યા ટાણાના અક્ષરો : સ્વામી-ચરણની ધૂળ લલાટે સ્પર્શી રહી હતી તે ઘડીએ અંતરે પુકારેલ અક્ષરો :—

“આ ઘરમાં ફરી આવવાનું નથી ! આ મેળાપ છેલ્લી વારકો છે !”

“સૂઝે જ તું તારે. ખીવા જેવું શું છે ?” એટલું કહ્યા પછી મોંને જરાક હસતું કરીને ભાલુ બોલ્યાં : “ઓળખજ તારા મોટા બાપુજીને? એ બેય જણા આવીને જો કાંઈ ત્રીન પાંચ કરશે ને, તો એને રાંઠવે બાંધીને પકડી જનારા પોલીસ તારા બાપુજીએ ઘરમાં ગોઠવી જ રાખ્યા હશે, જાણજી તું ?”

સુશીલાએ થોડીવાર આંખો ખીડી દીધી. ભાલુએ આપેલી કથનના એને ગુંગળાવવા લાગી. એને ભાલુની આંખો જાણે પુષ્ટી હતી કે “છોકરી, તું ભારી પક્કી છો. તારે નામ લેવું છે બાપુજીની ચિંતાનું, ને તને અંદરથી દાઝે તો છે પેલા બે દુઃખનોનું.”

ફરી એણે આંખો ખોલી ત્યારે ભાલુએ મક્કમ અવાજે કહ્યું : “ને તારી બા જોયાં છે ! તારા મોટા બાપુજી ઉપર એ બે જણા જો હાથ ઉપાડે ને, તો તારી બા તેજબનો સીસો લખને જ દોડ્યાં આવે, તેજબની છાલક છાંટે તો શું થાય ખબર છે? એ સુખલાલના મોં ઉપર તો કાયમનું ચિતરામણ જ કરી ઘે. બળબળતા ફેલ્લા જ ઉપડી આવે. ને આંખમાં પડે તો તો.....”

સુશીલાએ ઊઠીને ભાલુના મોં ઉપર હથેળી દાખી કહ્યું : “આમ શું બોલ્યે જાવ છો ભાલુ ?”

“કાં?”

“કેવું ખીક લગાડે તેવું બોલો છો?”

“ખીક લગાડે તેવું કેમ? હું તો તારા મોટા બાપુજીનું ક્ષેમકલ્યાણ વાંચું છું. તારા મોટા બાપુજીનું એક રૂવાડું તો હલાવી જીવે કાઠ, ખબર છે? આખો મોલ્લો ગળવી મૂકીને એ બેય જણાને માથે ખૂન કરવા આવ્યાનું જ આજ મૂકે. ભલે ને પચાસ હજાર ખચવા પડે! એક વાર ઈ સુખલાલને તો બે ચાર વરસની જેલ ટીપાવી દે, ખબર છે? બહીશ મા.”

મોંમાં સોપારીનો ઝીણો ચૂરો ચાવતાં ચાવતાં, એ ચાવણનો ટીપું ટીપું રસ ઊતારતાં ઊતારતાં, ઘણાં વર્ષો પરના રંગાવેલા દાંતની રાત્રી જાંચ દીવાને અજવાળે ઝલકાવતાં ઝલકાવતાં ભાભુ સુખલાલના શરીર પરનાં તેજા-છાંટણાંની ને સુખલાલના બે પાંચ વર્ષના કેદી-જીવનની કલ્પના-મૂર્તિ એવી તો લીજતથી દોરતાં હતાં કે સુશીલાને સદાય ગમતાં ભાભુ પર ધડીક અણગમો આવ્યો. એને મોઢે લોહી ચડી આવ્યું. એ ભાભુની સામેથી બાબુએ નજર ખેંચી લઇને ખીમએલ મોંએ બેઠી. ભાભુએ પૂછ્યું—

“હજી એ તારા મોટા બાપુજીની ફિકર કરી રહી છો ને?”

સુશીલાએ સામે ન જોયું. એટલે ભાભુએ એને વધુ ચીડવનાર ચેષ્ટા ચાલુ રાખી કહ્યું, “મને તો લાગે છે કે તારા મોટા બાપુજી અગમચેતી રાખીને વેલાસર જ પોલીસખાતામાં જઈ કહી આવ્યા હશે, કે આજ રાતે અમૂક ટાઇમે અમારે ઘેર બે ચોર મવાલી આવનાર છે. માટે છૂપી પોલીસ મારે ઘેર બેસાડો. અને અત્યારે તો એ રહીયાળો સુખલો જેલના સળીઆ ઝાલીને ‘માફ કરો માફ કરો’ કહેતો ઊભો જ નહિ હોય!”

મેં ફેરવી ગએલી સુશીલાના કાન ઊલટા ભાભુની નજીક થયા. ભાભુએ અવાજ પણ વધાર્યો. ભાભુ પોતાના ચિત્રમાં વધુ રંગો પૂરતાં ગયાં—

“ને તું જોજે ને, તારા મોટા બાપુજીના પગમાં માથું મૂકીને એ આંસુડે પગ ઘોતો ઘોતો માફ માગશે. તારા મોટા બાપુજી જેવી ફાર-ગતી લખાવશે એવી એ લખી દેશે. એમ તો તારા બાપુજીના હાથ લાંબા છે, એમ કાંઈ તારા મોટા બાપુજી કેમથી ગાંજ્યા જાય તેવા નથી. એ સુખલાલની તો બધી ઉફાંદ એસારી દબને મુંબઈનો કેડો જ છોડાવી દેશે.”

બોલતાં બોલતાં ભાભુના મોંમાંથી સોપારી ખૂટી ગઈ હતી. જનમનગરી સૂડી લઈને ભાભુ નવો ચૂરો કરી કરી મોંમાં ચોરતાં હતાં. પાસે બેઠેલ માણસના સોપારી ખાતી વેળાના અચકારા ધણી વાર અરછી જેવા લાગે છે. સુશીલાના કાનમાં એ અચકારાની તેમ જ બોલાતા શબ્દોની બેચડી અરછી ચાલતી હતી. ભાભુ સામે કદી ન બોલાયેલું એવું કંઈક અત્યારે બોલાઈ જશે એ બહીરુ સુશીલા, બહાર ભાદરવા માસનો અકારો તેમ જ અંદર ખીજાયેલા હૃદયનો ઊકળાટ છતાં ઓઠીને સૂધ ગઈ. ભાભુને એ આથી પોતાની વક્ર-વાણીને વહેતી રાખવાની વધુ અનુકૂલતા મળી; વધુ પાનો પણ ચડ્યો. એણે પોતાનું મોં છોક સુશીલાના મોં સુધી નીચું લઈ જઈને ચાલુ કર્યું: “એ તો સારું થયું કે એ સુખલાલે બહાર લીફ્ટ આગળ તારી કાંઈ છેડતી ન કરી—એ આવેલ તો ઘણો ય તને ભરમાવીને નીચે લઈ જવા, ને પછી ફેસલાવી પટાવી મોટરમાં ઊપાડી જઈ લગન કરી લેવા—બાપુ, એ તો મુંબઈમાં જેવા મવાલી વિજયચંદર તેવા જ રઢીયાળા સુખલાલ : બધા એક જ વિદ્યા ભણેલા ! પારકી છોકરીને

લાગ ગોતીને ફસાવી દેવી :—પણ આ તો તારા મોટા આપુજી રહ્યા પોંચતા માણસ, એટલે.....”

ઓઢેલી ચાદર ફગાવી દબને સુશીલા બેઠી થઈ ગઈ. એટલું જ બોલી, “મને સંતાપવાથી તમારા હાથમાં શું આવે છે?” ત્યાં તો એની ડોળા ધૂમાવતી આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુનાં જાણે દડાં પડ્યાં :

“તને સંતાપું છું હું !” ભાલુએ અચંબાનો દેખાવ ચાલુ રાખ્યો; “અરે બેન, હું તો જીલટાની તારી ચિંતાનું ટાળણ કઈ છું. તને હિંમત આપું છું.”

“આબ્યાં મોટાં...!” સુશીલા જળભરેલા ડોળા ધૂમાવતી એટલું જ બોલી શકી

“પણ હું શું મોટી આવી ? તારા મોટા આપુજી...”

“મારે નથી સાંભળવી...”

“તો કાંઈ નહિ, ચિંતા તો તું જ કરતી’તી.”

“કરતી’તી ! મોટાં ! સમજે નહિ ને !.....”

“તો હું તારા પેટની વાત શું સમજું બાઈ, કે તું નામ લેતી હમશ તારા મોટા આપુજીની ચિંતાનું, ને ચિંતા કરતી હમશ કાંઈક બીજાની ?” હજુ ય આ બોલતાં ભાલુના મોંમાંથી સોપારીના ચૂરાના બચકારા નહોતા ખૂટયા. હજુ ય એની આંખો ને એના હોઠ ઉપર એક અર્ધસ્ક્રુટ, અગમ મલકાટ તોળાઈ રહ્યો હતો. એ બધું ય જોઈ સાંભળીને સુશીલા ગૂંચવાઈ ગઈ. એનો કંઈ પ્રથમ રૂંધાયો ને પછી બેઢાયો. એણે પોતાનો અવાજ દબાવી દેવા માટે ભાલુના બોળામાં માથું ઘટી દીધું. ભાલુએ એની પીઠ પંપાળતાં પંપાળતાં કહ્યું:

✓ “કાઠિયાવાડની હવા અડી ન અડી ત્યાં તો ઊકરાંય કેવાં ફુતાં બની જાય છે ? હેં બોલ તો ખરી ? તારા મોટા આપુને હેમખેમ વાંચીશ કે બીજા કાઠને ? હેં ? સાચું કહી દે.”

“તમે-તમે તો ભારી ધરમી છો ! કાક બીજાને તેજા છાંટવાની ને પોલીસમાં સોંપવાની વાતો બહુ શોભે છે મોઢામાં !” એટલું કહીને સુશીલાએ ફરી મેં બાબુના બોળામાં દાટી દીધું.

“ તો પછી તને સુખલાલની દયા આવી હતી એમ તારે ચોકખું કહેવું” તું ને આઈ ! મને તારા પેટની શી ગતાગમ પડે બેન !”

“હવે મને ક્યાં સુધી બાળશે ?”

“તું પેટ છુટી વાત નહિ કર ત્યાં સુધી.”

થોડી વાર કરશે જવાબ સુશીલાના મેંમાંથી નીકળ્યો નહિ. બાબુએ પૂછ્યું—

“તને હું કેમ લઈ જઈ હું કાઠિયાવાડમાં, જાણ્યું ?”

“કેમ ?”

“તારા વેવિશાળનું કાઠ સાડું ઠેકાણું નક્કી કરવા.”

“કરો તો ખરાં, જોઈ લઈશ.”

“શું કરીશ ?”

“તે વખતે જે સૂઝશે તે.”

“તારા મોટા આપુજી તને કાણુ જાણે કેવા ય સુખમાં પાડવા માગે છે.”

“માગે છે-પોતાની આબરૂને વધારવા.”

“આખરદાર તો આખરદારને ગોતે જ ને ?”

“ભાભુ, હું કહી રાખું છું. મારે માટે ક્યાંયે જોશો નહિ, માધને જોવા બોલાવશો ચે નહિ.”

“ને બોલાવશું તો ?”

“તો હું બોખડી, બેરી ને લુલી હોવાનો ઢાંગ કરીશ. હું બુમ-પરાડા પાડીશ. આવનારા ભાગી જ જવાના.”

“તો પછી તેં શું ધાર્યું ?”

“કેમ જાણે પોતાને ખબર ન હોય !”

“સુખલાલ—?”

સુશીલા બોલી નહિ. એ મૌનભર્યા ક્લેમને સંધરતો ખરાબર ગતીનો જ દેહભાગ ભાભુના હાથ નીચે હતો. પોતાના શરીરને સ્પર્શ-મુક્ત રાખતાં આવેલાં ભાભુ સુશીલાનો કાળજ-થડકાર ખરાબર પારખી ગયાં. સુશીલા સાડીનો છેડો ચાવતી બોલી—

“ખીજનાં પેટનું પાપ તાગો છો, પણ પોતાના પેટમાં શું પડ્યું છે તે કેમ કાઢ દિવસ કહેતાં નથી ?”

“મારું ક્યું શા કામનું ? તેં નક્કી કર્યું હશે તેમાં મારે ક્યું શું કરવાનું ?”

“એમ હોત તો હું આજ સુધી શા સાર ખમતી હોત !”

“ત્યારે શું તું મારા બોલવાની વાટ જોવે છે ?”

“મારે વાટ ક્યાં જોવાની જ છે ? હું તો તમારી સાથે જ જડાયેલી છું.”

“એટલે ?”

“એટલે તમે ના પાડશો તો કાયમને માટે તમારા ચરણોમાં જ એસી રહીશ.”

“ઠીક ત્યારે ચાર દિવસની વાટ જોજો. જેવું હશે તેવું તને આજથી બરોબર ચોથે દિવસે કહીશ.”

“મને એક જ બીક છે.”

“હોય તો કહી દે.”

“તમે મારા મોટા બાપુજીની એટલી બધી ભક્તિ કરો છો ને, કે...”

“કે હું તને એના હાથમાં સોંપી દઈશ એમ ને ?”

જવાબમાં છોકરીનું આખું શરીર ભાભુની હથેળીને મુંગી ધડક ધડક કમ્પારીનો સ્પર્શ કરાવી રહ્યું.

“તો તો આટલા દિવસ હું શા માટે જવા દેત ! તો તો એમના પગનું.....”

ચંપલના મારની તાજી કથા હોઠે આવીને દોટાદોટ પાછી વળી હૈયામાં ઊતરી ગઈ—

“ને તું શાંતિથી સૂઈ જા. મુંબઈ આપણે ઘેર કાંઈ નહિ થયું હોય. તારા મોટા બાપુજી બપોરની ગાડીમાં જ નાસિક ચાલ્યા જવાના હતા. કેઈ વાણીયાનો દીકરો વહેવેડ કરવા એસી ન રહે એન !”

પ્રકરણ ચોવીસમું

સસરાનું ઘર

વળતા દિવસના સવારે આડેક વાગે તેજપુર સ્ટેશન આવ્યું. પેદીની શાખા પરનો ગુમાસ્તો સામે લેવા આવ્યો હતો, તેને ઘેર જઈને જમવાનું આપ્યા પછી થોડવાડ જવા માટે જલદી ગાડું જોડાવ્યું. “ટાટો પહોર થયે નીકળજો, ઘેરે બધું તૈયાર રખો છે, નોકર ચાકર પણ હાજર ઉભા હશે, રસોઇ માટે હું ગોરને પણ ગોઠવતો આવેલ છું.” આવું ધણુંય મહેતાએ સમજાવ્યા છતાં ‘વેળાસર પોંચી જઈએ’ એમ કહી ભાભુએ વિદાય લીધી.

રસ્તામાં ભાભુએ સાથેના વોળાવીઆને પુછપરછ કરવા માંડી :-

“રૂપાવટી ગામ આપણા રસ્તામાં આવે ને ?”

રૂપાવટી શબ્દે સુશીલાને ચમકાવી.

“અરધોક ગાઉ ફેરમાં રહી જાય છે, બા.” વોળાવીઆએ કહ્યું.

“ત્યાં દીપચંદ શેઠને ઓળખો ?”

“કુમ ન ઓળખીએ બા ? આજ ભલે ભાંગી ગયા, પણ ખોરડું તો અસલ ખોરડું ને !”

“એના ધરમાં મંદવાડ હતો તો તેનું કેમ છે?”

“હાલ્યા કરે છે. બે દિ’ સાળાં તો બે દિ’ માંદાં, એમ રહે છે. દીપચંદ શેઠની પંડયની ચાકરી જામરી ને બેન! આયડીની ચાકરી - કરતલ તો દીપો શેઠ એકજ ભાલ્યા.”

“આપણે એ મારગે જ ગાડું લેવરાવજો ભાઈ, દીપા શેઠને ઘેર થાતા જાવું છે.”

“બહુ સારું આ ! એ આ ઉગમણો કેડો રૂપાવડીનો.”

ગાડું નવે માર્ગે ચડ્યું. ભાલુ સુશીલાની સામે જોતાં નહોતાં. છતાં આપોઆપ સુશીલાએ પોતાનાં કપડાં સંકાર્યાં. એ પોતાના સસરાને ઘેર જમ રહી હતી તેનું મુંગું ભાન થયું. ભાલુએ આ ત્રાંસી નજરે નિહાળ્યું.

રૂપાવડી ગામને રસ્તે ગાડું ચડ્યું ત્યાર પછી દેખીતા કશાજ કારણ વિના સુશીલા એ કેડાના બેડે કાંઠાની સીમેને એકી ટશે જોતી જતી હતી. એ શું જોતી જતી હતી તેનું ભાલુની ત્રાંસી આંખો ધ્યાન રાખવા લાગી. કેાઠક અદૃશ્ય નોંધપોથીમાં ભાલુ સુશીલાના મોંનો પ્રત્યેક ભાવ ટપકાવતાં ગયાં.

નજીક ચાલી આવતી દીવાળીના બાજરાને બપોરનો તાપ પકવતો હતો તે સુશીલાને મન માંડ માંડ જોવા મળેલી વસ્તુ હતી. આટલા કુમળા છોડવા પર આવાં પ્રખર અગ્નિવર્ષણ!

“હેં ભાલુ,” એણે પૂછ્યું : “છોડવા બળી નહિ જતા હોય?”

“ના બેન,” ભાલુએ જવાબ દીધો : “આટલા આટલા તાપ વગર દાણો પાકે જ ન થાય.”

પાંખાં પાંખાં કુડાં : ઘડા વગરની મોલાતનું વાવેતર : ક્યાંક જૂખડી બાજરો, તો ક્યાંક પ્રમાણ બહારનો કપાસ : તો ક્યાંક વળી કંગાલ ઉઘમવતોની વસ્તી વચ્ચે આળસુ બાવાઓ જેવાં પડતર ખેતરો : એને સાચવનારાં માનવીનું ક્યાંક ક્યાંક જ વિરલ દર્શન.

સીમ જેતી સુશીલાએ જરૂર જેતા ખેત્યાર પ્રશ્નો પૂછવા ઉપરાંત કશો જ કંટાળો, ‘ઓ મા રે !’ એવો કશો જ મુંબઈગરો ભયોચ્ચાર બહાર પાડ્યો નહિ. ભાભુની ગુપ્ત નોંધપોથીમાં પટ પટ આ અક્ષરો પડતા ગયા.

“દીપો શેઠઃ જખ્ખર ચાકરી કરનાર આદમીઃ ઇ જેતી ચાકરી કાઢથી ન થાય.” વોળાવીઆનાં આ વચનોને સુશીલા મનમાં ને મનમાં વાગોળતી હતી, ત્યાં ગાડું રૂપાવટી ગામના પાદરની નદી ઉતર્યું. વેકરો પૈડાંને ગળું ગળું કરતો હતો. “લ્યો ખેન પહોંચી ગયાં આપણે રૂપાવટીને પાદર.” એવું વાક્ય વોળાવીઆના મુખમાંથી નીકળતાંની વારે જ સુશીલાએ બહાર જોવાનું પણ અંધ કરી સાડીને વધુ સંકાડી લઈ અંગા ઢાંક્યાં. લાજનો ધુમટો કાઢ્યો નહિ. છતાં સાડીની મથરાવટીની કાર અરધા કપાળને મઠી રહી.

“તું આંહી ગાડામાં રહીશ ખેન ?” ભાભુએ પૂછ્યું : “તો હું એકલી જામે પગે જઈ આવું, તારાં સા...” એટલું કહ્યા પછી પોતે સાવધાન બની એ વાક્ય અધુરું મૂક્યું, ને સુધારેલું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું, ‘સુખલાલાં બાની તખીઅત જેઈ આવું.’

“હું આવું તો !” સુશીલા રહેજ ખચકાઈને બોલી.

“તને કેમ કરી લઈ જવી ?”

“હું ત્યાં કાંઈ નહિ કરું.”

‘કાંઈ નહિ કરુ’ એવા શબ્દોનો દેખીતો અર્થ કાંઈ જ નહોતો, છતાં એ વાક્ય એક એવો ભાવ પ્રકટ કરવાને વપરાયું હતું કે “હું ત્યાં આવીને બહુ જ વિનયપૂર્વક વર્તીશ.”

“મંદવાડવાળા ઘરમાં તું ક્યાં આવીશ? અકળાઈ જઈશ.”

આ ઉદ્દગારનો—કે કટાક્ષનો જવાબ સુશીલાએ બહુ વિચિત્ર રીતનું હાસ્ય કરીને આટલો જ આપ્યો : “લે !”

એ “લે !” ની અંદર ભત્રીજાએ લાભુની પટકી પાડી નાખી. અને એ “લે !” કરતાં વિશેષ કશો જ ઈપ્કા સાંભળવાની રાહ જોયા વગર લાભુએ ગાડું ગામમાં લેવરાવ્યું.

ગામના દરવાજામાં દાખલ થતાં જ એક ઝનુની ખૂંટીયાએ ગાડાના ગુલામ બળદને પોતાની આઝાદીનો ચમત્કાર બતાવતું ગળું ધુમરાવ્યું, ને ત્રાડ મારી માથું ઊછાળ્યું.

ગામની બજાર સુનકાર હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલાં કાદવનાં કચકાણુને ચગદતું ગાડું ચોરો વટાવતું હતું ત્યારે ચોરા પરથી પણ સુશીલાએ નિર્ઘમી બે પગી—પસાયતાઓના ને ગામના બે પાંચ જમીનદાર કાઠી જીવાનોના ઠકા—શબ્દો સાંભળ્યા.

લાભુએ જોયું કે સુશીલા નહોતી સુગાતી, કે નહોતી ધડક ખાતી. મુંબઈના મકાન પાસેની સડક પર મોડી રાતે છાકટા બની નીકળતા દારૂડિયાઓનો કે અપશબ્દો કાઢતા ગુંડાઓનો વારંવાર જોને પરિચય હતો તે સુશીલાને આ ગામડાના નવરા લોકોની વાણી સાંભળીને ‘ઓ મા રે !’ એવો કોઈ જ ઉદ્દગાર કાઢવાનું કારણ ન લાગ્યું.

વેળાવીયાએ આગળ પહોંચી જઈને વાકેફ કરેલા દીપચંદ શેઠ—સુખલાલના બાપા ગાડાની સામે ચાલ્યા આવતા હતા તેનું એક ક્ષણ દર્શન

કરીને સુશીલા વિનયભેર મોં ફેરવી ગઈ. ખુલ્લે શરીરે હતા, છતાં માથે પાકડી હતી. ખેડે હાથને ચોળતા ચોળતા ચાલ્યા આવતા હતા. ચોળી ચોળીને એ સફેદ સફેદ શું ખંખેરી નાખતા હતા? વોળાવીઆએ આગળ આવીને ‘ભાલુ’ પાસે વધાઈ ખાધી : “બાપડા રાંધતા રાંધતા બિડ્યા છે.”

“અરે બચાડા છવ !” ભાલુએ હવે સમજ પડતાં ઉદ્દગાર કાઢ્યા : “આ તો લોટવાળા હાથે જ બિડ્યા લાગે છે. ઠૂક અટાણે રાંધવાનું ?”

“હા, ” વોળાવીઆએ કહ્યું : “વહુ માંદાં છે, ને વધારામાં મોટી દીકરી સુરજને ય તાવ આવે છે. એટલે દવાદાર લાવતાં કરતાં મોડું થયું લાગે છે.”

સુરજ ! એ નામ સુશીલાને કાને પડતાં જુની સ્મૃતિ સળવળી. સુરજ નામ તો પોતાને એક વાર કાગળ લખનાર નણંદનું જ હતું. એ સુરજને પોતે જવાબ કે પહોંચ પણ લખેલ નહિ. એ સુરજે થોડીક જૂની ફાટેલી ચોપડીઓ મગાવી હતી તે પણ પોતે મોકલી નહોતી. એ સુરજ ...

આટલો વિચાર થયો ત્યાં તો દીપચંદ શેઠે ગાડાની નજીક આવીને ભાલુ સામે હાથ જોડ્યા : એના મોંની ત્રાંખાવરણી ચામડી સહેજ ઝાંખા પડેલા હાંડાનો રંગ ઝલકાવતી હતી.

“બેન ! બાપા ! તું ક્યાંથી ?”

એ શબ્દો વડે એણે ભાલુને આદર દીધો.

“જુવો, આવી તો ખરી ને કાકા ?” ભાલુએ સામો ટીકા કર્યો, “ને પાછી એકલીએ નથી આવી. તમારી દીકરીને પણ લેતી આવી છું.”

“આંખ્યું ઠરે છે મારી, બેટા ! સો વર્ષનાં થાવ.” સુશીલા પ્રત્યે આ શબ્દો કહેનાર પુરુષ સમજતો હતો કે વિજયચંદ્ર જોવા કોઈ બીજાને ક્યારનીયે વરી ચુકેલી આ એક વખતની મારી પુત્રવધુ ઉપર મારો કશોય અધિકાર નથી રહ્યો એ અર્થમાં જ “તમારી દીકરી” શબ્દો યોગ્યતા છે.

સુશીલાની મથરાવટીની કિનાર પાદરમાં હતી તે કરતાં હજુયે વિશેષ નીચે ઉતરી હતી ને એક બાજુએ નજર પરાવીને એ આ પુરુષના લોટ વાળા હાથજ જોઈ રહી હતી. મુંબઈમાં એણે કોઈ દિવસ કોઈ પુરુષને રાંધતો જોયો નહોતો. એણે જોયા હતા માંદો અથવા રજસ્વલા પત્નીઓને પાડોશીની દયા પર છોડીને રેસ્ટોરાંમાં જઈ પેટ ભરી લેનાર પુરુષો. એને પોતાના ઘરમાં તો કોઈ પ્રસંગે પુરુષે રાંધ્યું હોય તેવી સ્મૃતિ નહોતી. આંહી તો પાછો આ પુરુષ લોટ-વાળા એકા હાથે બહાર મહેમાનોનું સ્વાગત કરવા આવતાં પણ શર-માયો નહોતો.

ગાડાને ખડકી નજીક લઈ જઈ બળદનાં જોતર છોડાવ્યાં તે પછી બન્ને સ્ત્રીઓ ઉતરીને અંદર ગઈ. દીપચંદ શેઠ ગાડાવાળાને “હાલો ભાઈ, નીરણુની ગાંસડી લઈ જાવ.” એમ કહી અંદર આવ્યા ને આશરીમાં ઝટઝટ ઢાલીયો ઢાળી, ઉપર ધડકી પાથરી મહેમાનોને કહ્યું, “એસો બાપા !”

“ક્યાં છે મારાં કાકી ?” બાલુએ પૂછ્યું.

“એસોને બેન, પછી એ છે ત્યાં લઈ જઈ. ઉતાવળ શી છે ?”

“ના, ના, કાકા, ત્યાં એમની પાસે જઈને બેસશું.”

“ત્યાં બેસવા કરતાં બેન, આંહી દીક છે.”

“પણ શું કારણ છે ?”

“મંદવાડ વધ્યો છે ખરો ને, એટલે કાંઈક ગંદકી પણ વધેને !
ઝોરડામાં હવા બગડેલી હોય.....

“હ્યો હવે રાખો રાખો કાકા !”

એમ બોલતાં લાભુ ઘરની અંદર ચાલ્યાં. તેની પછવાડે સુશીલા ચાલી.

“મારા સોગંદ બેન.” એમ બોલતાં દીપચંદ શેડે લાભુને કહ્યું,
“એક ઘડીસાત ખમો. પછી હું તમને લઈ જઈ. અબઘડી.”

એમ બોલી દૂરના એક ઝોરડામાં દોડતા જઈ, ઉતાવળે ઉતાવળે એક નળીઆમાં ચૂલાનો દેવતા મૂકી તે પર લોખાન ભભરાવ્યો અને ત્યાં ખાટલે સૂતેલ પત્નીને ખખર આપ્યા : “અંપક શેઠનાં વહુ આવેલ છે. ભેળાં સુશીલા છે. તને આજ સુધી કહ્યું નથી તે કહી દઉં છું :
✓ સુખલાલનાં સગપણની હું મુંબઈમાં ફારગતી આપીને જ આવેલ હતો. એ ધ્યાનમાં રાખીને જ વાત કરજો.”

એવી ભલામણ કરી, બહાર આવી, “ચાલો બેન ! હવે પધારો.” એ શબ્દે એણે બેઠ મહેમાનોને પત્ની પાસે લીધાં. ઘડકી પાથરી દીધી. ને પછી જલદી જલદી પોતે સામેની ઓશરીએ એક ઝોરડા પર પહોંચ્યો. ત્યાં પથારીએ સૂતી સૂતી તાવમાં લોચતી પુત્રીને પણ એણે સૂચના દીધી :

“સુરજ ! બેટા ! મેમાન આવેલ છે. હમણાં તને આંહી મળવા આવશે. પણ એને ‘લાભી લાભી’ કરીને બોલાવીશ મા હો કે ? એને એવાં વેણ સારાં ન લાગે.”

“હો ! કાણ ? હેં બાપા કાણ ? લાભી ? સુશીલા લાભી ?”
સુરજ તાવભર્યાં સળગતાં લોચન જોરથી બોલીને પૂછવા લાગી.

“એ હેય ! છુછીલા લાભી !” સુરજની પથારી પાસે બેસીને એના કપાળે પોતાં મૂકતો એક છ વરસનો છોકરો જોરથી બોલી ઊઠ્યો. એણે પોતાની પાસે બેઠેલી એક ચાર વર્ષની છોકરીને કહ્યું, “એ હેય.....પોટી ! છુછીલા.....”

“અરે લાઇ ! સૌ એકસામટાં ગાંડીયાં કાં થયાં !” એમ કરીને આપ ત્રણે બાળકોને સમજાવવા બેઠો : “કાંઈને લાભી લાભી ન કરાય. આપણને કોક ગાંડાં કહે. ખબર છે ? જે તમે ‘લાભી લાભી’ નહિ કહો તો હું તમને રોટલી માથે ગોળ દઈશ.”

છોકરાં આપનો ઠપકો સમજ્યા વગર જ ચૂપ થઈ બેઠાં. ને પિતા પાછો સામી પરશાળે ચાલ્યો. એણે એકઠાળીયામાંથી ઘાસના પૂળા બહાર કાઢી જથ્થો ખડક્યો. ને પછી એ અંદર રસોડાને આરડે પ્રવેશ કરવા જાય છે ત્યાં તો એણે સળગતા ચૂલા પર તાવડી મૂકીને અધુરા રહેલા લોટને પાણીમાં મસળતું કાઢક દીઠું.

“અરે આપ ! આપ !”

એટલું બોલીને એ પાછા ફરી બહાર નીકળ્યા. પત્નીની પથારીવાળા આરડામાં જઈ બેમાકળા પૂછ્યું, “ચૂલે કાને સુશીલાને બેસાડેલ છે ?”

“ના,---ના,....એ....સા...રા...ય....કાં...ઇ...હું...એ...વી....અ...ણુ...સ...મ...જી...હું ?.....”

“અરે આ બેઠાં બેઠાં લોટ મસજો.”

એટલું જ બોલીને દીપા શેઠ ઘરની બહાર નીકળી ગયા, એક-ઠાળીયામાં (કાઢમાં) એક વાછડી બાંધી હતી તેની પાસે જઈ એના ગળા પર હાથ ફેરવતા ઊભા રહ્યા. મા વગરની એ મોટી કરેલી વાછડી દીપા શેઠના મોં સામે પોતાનું ખજવાળાનું માથું ઉંચું કરતી હતી

✓ ત્યારે એની પશુ-દષ્ટિ આ માનવીની આંખોનાં પાણી જોઈ શકતી હતી કે કેમ, તે ચોક્કસ ન કહી શકાય તેવી વાત છે, કેમકે અમે પશુ સંસારના પૂરા અનુભવી નથી.

છેલ્લા ઘણા મહિનાઓથી ચૂલે ખેસવાના અનેક દિવસો દીપચંદ શેઠને ભાગે આવી રહ્યા હતા. મુંઝવે ગયા પૂર્વે ખેશક ચૂલે બેઠાં બેઠાં એણે પોતાનો છૂટકારો કરવા આવનારી પુત્રવધુની વારંવાર કલ્પનાઓ કરી હતી. માંદી પત્નીને પોતે રાંધતા રાંધતા કહેતા પશુ ખરા, કે આ ગામઠી છાણાંનો ધુધવાટ આપડી વડુથી કેમ સહો જશે ! આપણે તેજપુરથી એક ગુણુ કાલસાની ને એક શગડી મગાવી રાખવી છે. આ વરસાદનો બેજ લાગેલ છાણાંને ફૂંકવાની માથાકુટ સુશીલાથી થાય નહિ.”

પત્ની કહેતી, “સાંડીયુંના ભારા મગાવી રાખો, ને તલસરાં હશે એટલે દીવા જેવા બજશે.”

“અરે મુરખી !” ઘણી જવાબ દેતો; “તલસરાંનો તાપ તો ઘડીક ઘડીક જ રહે. એ આપડી શું આંહી બેઠી બેઠી રસોઈ કરશે, કે તલસરાં જ ચૂલામાં ઝોર્યાં કરશે ? ને જીવે, આ રાંધણીયાને હવે તો એક બારી મુકાવી દઈએ. મુંઝવેનાં છોડને હવા જેવે. અંજવાળું જેવે. બારી વગર તો બકાઈ જ જળને આપડાં ફૂલ જેવાં !”

“તમે શીદ ચિંતા કરો છો ?” પત્ની કહેતી : “વહુ આવશે તથે તો ભગવાન મારી જ કાયામાં કાંટો ને મૂકે ! હું ઉઠી શકીશ તો તો પછી શું આવ્યા બેળી જ વહુને હું રાંધણીયામાં પગ મૂકવા આપીશ ? રામરામ કરો. રાંધણું કરાવવાની એવી નવાબી મારે નથી માણવી. આપણાં સગાં રીયાં જડાં, ને આ રીયાં ધોરી મારગ. હાલતાં ને ચાલતાં પાંચ મેમાન આપણે આંગણે ઘોડાં બાંધે, એ બધાના રોટલા દીપાવીને મારે આવતલ વહુને નાનપણથી જ ભડકાવી નથી મારવી.

૪ મરને બેઠાં બેઠાં સીવે ગૂંથે...આ તો હું સાવ અટકી પડી છું એટલે જ ઉચાટ થાય છે કે આવ્યા બેળી જ એને નાની બાળને ચૂલે લખાવવો પડશે.”

“તું ઉચાટ કર તો તારા જેવી મુરખી કાણુ ?” પતિને પોરસ ચડતો : “ખાટલે તો તું પડી છો, હું ક્યાં હરામનાં હાડકાં લઇને બેઠો છું ! વહુને હું ચૂલે બાંધું બેસવાય શેનો દષ્ટિ ? બેસે તો ધમકાવી જ કાઢું, ખબર છે ? એ તો આપણી સુરજ ટેલ ટપોરો કર્યા કરશે ને હું તો ‘વડિ રાંધે છે’ ‘વડિ રાંધે છે’ એવો ડાળ રાખ્યે રાખ્યે તારું પાંચ દસ કે પચીસનું રાંધણું ય પોર દિ’ ચડ્યે ઉડાડી મૂકીશ. તું નાહકની વહુની ફિક્કર કરતી કરતી શરીરને વધુ વધુ સુકવ મા. એમ કાંઈ હું પડી પેપડીનો ખાનારો નથી. વહુની કિંમત તારે છે ને મારે શું નથી ? આ વહુ વગરના તો હું ગરશીતા સાત સાત દીકરા નિર્વંશ ચાલ્યા ગયા ! ને આ આપણી નગર સામે જ સાઠ ને પચાસ વરસના બે ઘેલાણી ભાઈઓ અટાણે પૂરું ભાળતા નથી તો ય છાશ માગી આવે છે, ને એકાદ રોટો ટીપાવવા સાડ શુકલને ઘરે રગરગે છે એ શું મારી ધ્યાન બહાર છે !”

“ને રૂપિયાની કાથળીયું એમ ને એમ ઠૂઠી રહી.” માંદી પત્ની ટાપશી પુરાવતી હતી; “હું ય ક્યાં નથી જાણતી !”

“રૂપિયાને આવેલી વહુ તો રૂપિયા જ લઇને જાયને ગાંડી ! એટલા સાડ તો આ બે ભાઈયું બચાડા રૂપિયા દઇને પરણ્યા નો’તા.”

“ને દુલો ભાભો, જીવોને, રઘવાયો થઇને રૂપિયાની ફાંટ બાંધી બાંધી ફરતો’તો ને ! કે ભાઈ, ગાંડી મજે તો ગાંડીને ય પરણું ! ભૂલી લંગડી, બાડી બોબડી, આથેય જે મજે તેને પરણું-આ એમ ને એમ સૌ એના બાપડાના રૂપિયા ચાવી ગ્યું, ને એક ગાંડી આવી તેય ડાહી થઇને રૂપિયા લઈ રપૂચક થઈ ગઈ.”

“દીકરાની વહુ તો દુર્લભ છે : મારો દીકરો તો લીલા નાળીએરે વર્યો છે. કાલ સવારે વહુ આવશે ત્યારે મારા ઘરમાં જાણે સામશે જ કેમ ! એ જ મને તો અટાણથી વિમાસણ થાય છે.”

રાંધણીયાની સામેના જ ઓરડામાં બિછાને પડેલી માંદી વહુ સાથે આવા તડાકા ચાલુ રહેતા, રોટલા દીપાઈ જતા, કાચરીઓ શેકાઈ જતી, ને તે પછી છેક ત્રીજે પહોરે દીપાશેઠ દાતણનો ડોયો લપ્પ પત્નીના ઓરડાની ઓશરીએ બેઠા બેઠા દાંતે બજર દેતા. વાછડીની મા ત્યારે જીવતી હતી. ચરવા ગએલી ગાયને ખીલે ઠેકડા મારતી વાછરડીના બેબેંકારા કાન ફેડી નાખતા, ત્યારે દાતણ કરતો ગૃહપતિ એને સંબોધીને કહેતો કે “વહુને આવવા દે. પછી તારી વાત છે.” ✓

એ બધાં તો અત્યારે ભૂતકાળનાં સ્મરણાં જ બની ગયાં હતાં. મુંબઈથી આગ્યા પછી રસોડું કરતે કરતે એણે કદી જ પત્ની પાસે પુત્ર-વધુની વાતોના આવા તડાકા માર્યા નહોતા. ક્વચિત વાત નીકળતી ત્યારે દુઝમાં પતાવી દેતો કે ‘છોકરાનો રોટલો મુંબઈમાં ઠર્યો. વળી ખોટની દીકરીને સાધનવાળાં માવતરો આંખોની સામે જ રાખવા તણાય, આપણે આડા શીદ આવવું ? આંહી ઘરે તો આખરે આવવાનું જ છે ને ! ભલે પાંચ વર્ષ મોડાં આવતાં. આપણી વઉવાર, પણ કાઠકની તો દીકરી જ ને ! જેવી આપણને સુરજ તેવી જ એનાં માવતરને સુશીલા.”

આથી વધુ પેટ એણે પત્નીને આપેલું નહિ. સુરજને એણે કહેલું કે “બેન, તારાં ભાભીએ ચોપડીઓનું પોટકું બંધાવી દીધેલું, પણ હું જ બૂલકણો તે પડ્યું રહ્યું.” ને પોતાના પ્રાણને એણે પડકારે રાખેલો કે “વાણિયા, બેજો હો, ઉતાવળો થઈને મરણકાંઠે બેઠેલ આયડીનું કમોત કરાવનારી આ વાત કહેતો નહિ. હવે એ આપડી થોડાક દિની મેમાન છે.”

પ્રકરણ પચીસમું

મરતા મુખમાં પ્રતિજ્ઞાનું પાણી

હૈયાને હાકલી રાખીને બેઠેલા એ વણિકની આંખો તે દિવસે કાઠની નહિ ને વાછડીની પાસે ઉના પાણીના ખાળીઆ કરી ઊભી રહી. એને સૂઝ ન પડી, કે આ બધું શું થઈ રહ્યું છે. આ પાગડી બનેલી દીકરા-વહુને લઈને ક્યું વેર વાળવા મુંબઈના ધનવાનની વહુ આવી છે ! મારાં ચકલ્યાંના પીંખાએલ માળાનો લાજમલાગે આ કાના હાથે લૂંટાઈ રહેલ છે ! એવો મારો ક્યો અપરાધ થયો છે, એવાં તે મેં ક્યા ગરીબની લાજનાં લૂગડાં ખેંચ્યાં હશે, કે આજ મારી આ આંતરિક અવદશા પૈસાદારની વહુ ને દીકરી જોવા આવેલ છે ! આજ તો ક્યારની આ મારી જ દીકરા-વહુ હોત. આજ એ આવી રીતે બેઠી બેઠી ચૂલો કરતી હોત, મને ઉનો રોટલો પીસીને રાજી થતી હોત, એને બદલે આજ એ બેઠી છે ચૂલે બીજા જ કાઠ રંગદંગમાં. આ ચૂલા પરનું દૃશ્ય સાચું છે, છતાંય કેવી ઇંદ્રગ્ન છે ! વાસ્તવિક છે, છતાંય કેવી વિકરાળ માયા છે ! કેવું ભયંકર તર્કટ છે ! ગાલ પર વિદ્વાતાનો કેવો આકરો તમાચો છે ! આ દિવસ દેખાડવાજ શુ

મારી સ્ત્રીને જીવતી રાખી ભગવાને ? આવી ખબર હોત તો હું ઉતાવળ કરીને એના ભરમ ભાંગી શીદ નાખત ! ફરગતીની વાત ન પુકી દીધી હોત તો અત્યારે આ સ્ત્રીના અંતકાળનો ખેડો પાર થઈ જત. પણ હવે તો એનું મોત બગડી ચૂક્યું.”

વાછડી એનું આંગળું માના આંચળના જેવું ગણી ચૂસી રહી છે તેની દીપચંદ શેઠને સરતજ પછી તો નહોતી રહી. પંથભુલ્યા વટેમાર્ગું જેવો એ વિચારોમાં અટવાયો હતો. ત્યાં તો ભાભુનો સાદ પડ્યો—

“કાં કાકા, ચાલો લ્યો, રોટલો ખાવા બેસો. થાળી કરી છે તમારી.”

વાણિક સામે જોઈ રહ્યો. હસતી ઘેલીઆઈનું હાસ્ય એને હૈયે ખૂચ્યું તો પણ વાણિયો ખંજર સંઘરીને સામે હસ્યો, જવાબ દીધો, “હાલો બેન ! આવીને જાણી રીયાં ત્યાં તમને ય ફીક લાણ મળી.”

“તમારી દીકરીના કાઠ પુરા થયાને કાકા !”

“ધન્ય ધડી, ધન્ય ભાગ્ય. એના હાથનો રોટલો પામું, એ કાંઈ નાની વાત છે ?”

એવું બોલતા બોલતા દીપાશેઠ પગ નીચે ટીચણીયું દબાવીને ખુલ્લે શરીરે, લલાટે હાથ ફેરવતા, કરચલીઓના વિધિ-લેખ વાંચતા, અંદરના અદખદાટને પીવા મથતા, રસોડાની બહારની પરચાળમાં બેઠા. એને કાંસાની થાળીમાં બાજરાના નાના નાના બે રોટલા પિસ્યાયા. ઘેલી બેને (ભાભુએ) કહ્યું, “જેયું ને કાકા, આજ કાલનાં છોકરાંએ હવે તો આમ પાટલા ઉપર થાબડી થાબડીને બાજરાના રોટલાની શોભા જ મારી નાખી ! બે હજીયાયું વચ્ચે લોટ દીપાતો દીપાતો કૈંક નક્કીઓ કાઢતો, તે ટાણું તો હવે ગયાં હો કાકા !”

“બોલો મા બાપા, આમાં શું વાંક ઘોંક છે ? આ યે કાઠ ભાત્યનો રોટલો છે.”

“તમે તો વખાણ જ કરો ને ? એમ કાંઈ તમારી દીકરી રોજ રોટલો ઘડી દેવા નહિ રોકાય.”

✓ “એક વાતું રોટલાતું બટકું તો કુતરું ય નથી ભુલતું એન ! તો હું જીવતો માનવી કેમ ભુલું ?”

પુરૂં પીસીને ભાલુ જરા છોટે બેઠાં બેઠાં દીપાશેઠું બાણું સાચવવા લાગ્યાં, અને સુશીલા બીજે બારણેથી ફરીને ફળીમાં નીકળી. એના હાથમાં એક થાળી ને તાંસળી હતાં. લાજ એણે નહોતી કાઢી, પણ સાડીની કિનારને ફક્ત વિનયસૂચક અંતરપટ રૂપે ગાલ આડે ઝુંઘાવી હતી.

“જો એન સામેના ઝોરડામાં.” બાલુએ બેઠાં બેઠાં એને ઝોરડા ચીંધ્યો.

“કાને માટે, શું ?” દીપા શેઠે પૂછ્યું.

“એ તો લઘ જય છે દીકરી માટે સાણુચોખ્ખાની કાંઠ.”

ડોસાને ફાળ પાડી. અણસમજણાં છોકરાં કયાંઈક દાટ વાળશે !

ધાણીપુટ તાવમાં ભૂંજતી સુરજ તો એના બાપા સમાચાર આપી ગયા ત્યાસ્થી જ તાવના ઘેનમાં ઢળતાં પોપચાને જોરાવરીથી ઉઘાડી જોવા મળતી હતી. એના મનમાં ‘સુશીલા’ ‘લાબી’ ‘આવેલ છે’ ના અસ્પષ્ટ ભણકારા ગાજતા હતા. એને કપાળે મીઠાનાં પાણીનાં પોતાં મૂકનાર છ વર્ષનો ગભરૂ ભાઈ, ‘છુઝીલા લાબી’ ના નામથી પરિચિત હતો, તેની ધીરજ રહી ન શકવાથી એ એનને પોતાં મૂકવાનું પાણી લાવવાને બહાને પણ સામે રસોડામાં જઈ આવ્યો હતો. ડોકીયું કરીને એ બાપની આજ્ઞાને આધીન રહેવા પાછો આવી ગયો હતો. પરંતુ તેની સાથે તેની નાની નાની બે આંખોમાં, તેના નાના હૃદયમાં, તેના શ્રીફળના ગોટા સરીખા માથામાં, એક મધુરા મોંનું ચિત્ર પણ આવ્યું હતું.

‘હુછીલા ભાભી’ આજ સુધી શબ્દરૂપિણી હતાં તે દેહધારિણી બની દેખાઈ ગયાં. છોકરાએ આવીને સુરજને ઢંઢોળી : “બેન ઉઠ તો ઝટ ! હમલાં આંધ હુછીલા ભાભી આવછે. બેન, મને રંછોડામાં હુગંધ આવી’તી. બેન એણે માલી છામે જ્યેયું ! એણે દાંત કાઢ્યા ! મને એકલાને.....! પોટી તુને નૈ...તુને નૈ બોલાવે...”

ભાઈના એ લહેકાદાર શબ્દો સાંભળતી ચાર વર્ષની બહેનનું મોઢું પહોળું થયું ને એણે ધીરે રૂદનસ્વર કાઢ્યો, એટલે છોકરાએ કહ્યું :

“લે તને બોલાવછે, બોલાવછે હો ! હું એને કેંછ હો કે !”

પા કલાકમાં બેનના લલાટે મીઠાના પાણીના ઝપાટાભેર પોતાં મૂકીને એ નાનકડા છોકરાએ સુરજનું તાવ-બેન ઊતાર્યું. પોપચાં ઉપડતાંની વારે જ સુરજે ચોપાસ જ્યેયું. એણે ત્યાં બાળુમાં જ પડેલી પોતાની પેટી ઉપર પિતાના હાટમાં આવતા કાપડના તાકા પરથી ઉબેડીને પોતે ચોડેલી સુંદર સ્ત્રીઓની ને દેવીઓની તસ્વીરો નિહાળી. એણે મહેનત કરીને પોતાનું ઓઢણું ઓઢી લીધું, ને એ પગ ઢાંકીને મહેમાનની રાહ જોતી બેઠી. એ તાવમાં ભુંજતી છતાં મહેમાનની હાજરીમાં હસતાં જ રહેવાય તે માટે મોંને મલકાટભરી સ્થિતિમાં લાવવા મથતી હતી. એને કાયડો બન્યો હતો એક જ વાતનો : બાપા શા માટે ‘ભાભી’ કહીને ન બોલાવવાની શીખામણ આપી ગયા ? શું મુંબઈના માણસોમાં ભાઈની વણપરણેલી વહુને ભાભી કહેવી એ અવિવેક ગણાતો હશે ? ને મેં તો આજ સુધી સુશીલા ભાભી સુશીલા ભાભી જ ગોખ્યા કરેલ છે એટલે મારી જીભને ટેરવે એ જ બોલ ચડી જશે તો ? ભાભી ઉડીને ચાલ્યાં જશે તો ? ભાભીને આંહી મારા તાવનો પરસેવો ગંધાશે તો ? ભાભીના શરીરને હું અડીશ કેમ કરીને ? હું એને શું કહીને બોલાવીશ તો રાજ થશે ?

આ વિચારો કરતી એ મહાકષ્ટે તૈયાર થઇ બેઠી હતી ત્યાં તો કાંજ લઇને સુશીલા આવી. એને દેખતાં જ સુરજ ભાન ગુમાવી બેઠી. પગે લાગવા માટે તૈયાર રાખેલા હાથ ઉપડ્યા નહિ. ‘આવો ! ક્યાંથી આવ્યાં ?’ એવો કશો જ હરફ મોંમાંથી ફાટ્યો નહિ. માત્ર જોષ જ રહી. હસતી હસતી જોષ રહી, ને પછી હસતી આંખે જ પાણી ઊભરાયાં.

“તમારો કાગળ મને મળ્યો હતો.” સુશીલાએ નીચે બેસીને કાંજ ઠારતાં ઠારતાં કહ્યું. “એવો સરસ કાગળ મને લખતાં ન આવડ્યો એટલે હું શરમથી ન લખી શકી.”

સુરજ સુશીલાને જે ઉત્કટતાથી જોતી હતી તે કરતાં તો કેટલીય વધુ ઉત્કટતા સુરજના મોં પર ભમતાં સુશીલાનાં નેત્રોમાં ભરી હતી. બરાબર એજ આંખો ને એ જ સમુરીભર્યું મોં : એક જ ખીખામાં ઢાળેલ આ ઘાટ : એ ઘાટીલો આદમી અત્યારે મુંબમના કયા કુટપાટ પર ભમતો હશે ? મારા મોટા બાપુએ જેલમાં તો નહિ નંખાવ્યા હોય

“તમે ચોપડીઓ મોકલેલી...” સુરજ માંડ માંડ એક વાક્ય બોલી શકી. બોલતા પહેલાં તો એણે ફાણુ જાણે કેટલીય ગળણીઓમાં એ વાક્યને ગાળ્યું હતું.

“હું મોકલવાનું બૂલી ગયેલી.” સુશીલાએ સુરજના વાક્યમાં કટાક્ષ માન્યો.

“ના, બાપાએ કહ્યું કે એ તો એ જ તમારું બંધાવેલું પોટકું બૂલી આવ્યા.”

સુશીલાએ સસરાની ખાનદાનીનો નવો પ્રસંગ નિહાળ્યો. એણે કહ્યું—

“ખીજ મગાવી દધશ. હું તો રોકાવાની છું હજી.”

“આંહી ?”

આંહીથી સાવ પાસે. રૂપાવટી ગામ.”

“મેં દીકું છે.”

“ક્યાંથી ?”

જવાબ દેતાં સુરજને ભારી શરમ સતાવી રહી. પણ આખરે એણે કહી દીધું : “છાણાં વીણવા એક વાર નીકળેલ તે ત્યાં પહોંચી ગયેલાં.”

“ક્યારે ?”

“એક મહિના થયા હશે. પાછા આવતાં રાત પડી ગયેલી.”

“તમને મોકલે છે ?”

આ પશ્ચ પૂછતી પૂછતી સુશીલા સુરજની ખારેક વર્ષની વયનો વિચાર કરતી હતી.

“શું કરે ?” સુરજે છાણાં વીણવાની આર્થિક ક્ષંજ સૂચિત કરી.

“ખીવો નાહ ? ”

“એકલાં જરા ખીયેં. પણ ભેગું નાનું છોકરું ચે હોય તો પછી કોઇની ખીક નહિ. કોઇ નામ ન લઇ શકે.”

“આંહી બેનપણીએ મળે છે?”

“ના રે ના.”

“ભેગું કાણ આવે ? ”

“આ નાનો ભાઇ છે ને !”

સુશીલાએ એ છોકરાને નિહાળ્યો. નિહાળતાં નિહાળતાં એના પર સહાનુભૂતિ જન્મી. મનમાં મનમાં એ ગોખતો હતો : ‘છુછીલા-

ભા-બી-' ગોખતો ગોખતો એ એકાએક શરમાઈ ગયો. સુશીલાએ પૂછ્યું: “તમે શું કરો છો ભાઈ?”

“બેનને કપાલે પોતાં મૂકું શું.”

સહાનુભૂતિનાં નીર, બળબળતા ચેત્ર માસે પૃથ્વીમાંથી ફૂટતી નવી સરવાણીઓ પેઠે, સુશીલાના અંતરમાં ઝુટતાં ગયાં. આટલાં નાનાં છોકરાં શું શું વેડી રહેલ છે તેનો વિચાર મનને ભીંજવતો હતો.

સુશીલાનો હાથ આપોઆપ એ હેતભરપુર, હસતા, છતાં ઓશી-ઓળા મોંવાળા નાના બાળકના માથા પર ગયો.

પશુને જરા ખજવાળ કરીએ એટલે એ પોતાની મેળે જ પાસે આવે છે. પશુની એ વિશ્વાસુ લાગણી બાળકોમાં પણ હોય છે. વિશ્વાસુ બાળક નાના વાછરૂની જેમ સુશીલાની નજીક ખસ્યો, પણ સુશીલાના સ્વચ્છ સુંગંધી શરીરને જોઈ વધુ નજીક જઈ ભરાવાની હિંમત ન કરી શક્યો. સુશીલાના પંખ નીચે પોતાનું માથું એણે નમેલું રાખ્યું.

“આ છાપોની વાત જ તમે કાગળમાં લખી’તી ને?” સુશીલાએ બાળુની પેટી પર ચોંટાડેલી કોરા કાપડ પરથી ઉખેડેલી સુંદર છાપો જોતાં જોતાં સુરજને પૂછ્યું.

સુરજ શરમથી નીચું જોઈ ગઈ.

“હવે તમે નિરાશ થયાં ને?”

“કેમ?”

“હું કયાં આવડી બધી રૂપાળી છું!”

સુરજે ફરીવાર નીચે જોઈને ફક્ત આટલું જ કહ્યું: “છા.”

ઘૂંટણ પર માથું રાખ્યે રાખ્યે સુરજે એ છાપો સામેથી સુશીલા સામે ને સુશીલા સામેથી છાપો સામે આંખોને દોડાવ્યા કરી. એની પાંપણનો પ્રત્યેક પટપટાટ જો બોલી શકતો હોય તો ઉપરાછાપરી બોલત કે “છા, છા, છા, છા, છા...”

સુરજ બેસી બેસીને બહુ થાકી ગઈ. એનું મોં તાવ ચડવાથી વધુ ને વધુ રાતું બન્યું. એની આંખો ધુમાડા કાઢતી હતી. એણે સુશીલાને પૂછ્યું : “હું સૂઉં?”

“લ્યો તમને સૂવાડું.”

“તમારા હાથ બળશે.”

“લે !”

એટલું કહીને સુશીલાએ સુરજને પથારીએ પડવામાં મદદ કરી. સુરજ બની શક્યા તેટલા ઓછા સમયમાં સુવાની ક્રિયા પતાવી. કેમકે નાનેરા ભાઈની પેટે એને પણ આ સ્વચ્છ સુગંધિત શરીર ધારણી “ભાભી”ને પોતાના તાવલેલા, પસીને ભીના, ગંધાતા શરીરની નજીક ન આવવું પડે એવી લાગણી હતી. આવી લાગણી સુરજને માટે સ્વાભાવિક હતી કેમકે સાફ ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરતી વખતે પોતાને પણ એમ થતું હતું કે પોતે કશુંક અગાડી રહી છે.

પછી સુશીલાનું ધ્યાન બે વર્ષની નાની છોકરી જેને છ વર્ષના નાના ભાઈએ ‘પોટી’ કહી બોલાવેલી તેના તરફ ગયું. ‘પોટી’ ના નાકે શેડાની લીંટ આવી રહેલી હતી. ‘પોટી’ના મોં પર માખીઓનો મધપૂંડો રચાતો હતો. છતાં પોટી રડ્યા વગરની ચુપચાપ બેઠી બેઠી પોતાના મોંને રૂંદે રૂંદે દોલતી એ એ માખીઓનો બેલ જોઈ રહી હતી.

જોયા પછી એકાદ મિનિટ તો સુશીલાને ચીતરી ચડી. એણે નાના છોકરાને પૂછ્યું :

“એનને કાઢ લુછતું નથી ?”

“આપા લુએ થે !”

“કાઢ નવરાવે છે ?”

“ ઇ ટો લોજ નવલાવે થે. આજ નડી નવલાવી. ઇ ટો બાને નવલવટા’ટા બાપા.”

એમ બોલતો છોકરો એ કપડાનો ટુકડો લાવ્યો, નાની બેનને લુછવા ચાલ્યો, ત્યારે પછી સુશીલાને પોતાના માટે શરમ આવી. એને મુંબઈની ઇસ્પતાલ યાદ આવી: સુખલાલના ગંદા શરીરનું રપન્જંગ કરતી, અરે પેલા પાડોશી દરદી કચ્છી ડોસાનાં કમકમાં આવે તેવાં અવયવો લુછતી નર્સ, ક્ષીના યાદ આવી. એને સાંભરી આવી નાટકના તખ્તા પર બિમાર-સેવાના પાઠ ભજવતી કાલેજની કન્યાઓ.

એણે એકદમ ઉડીને ‘પોટી’નું મોં લુછ્યું. ‘પોટી’ પોતાને સાઈં થયું કે ખરાબ તેનો કશો ફેરફાર દેખાડ્યા વગરનું મોં લપ્પને એમની એમ બેસી રહી. કદાચ માખીઓના બેલમાં ભંગ પડવાને કારણે જ એ હસતી બંધ પડી.

“ બા પાસે નથી જતી બેન ?” સુશીલાએ પૂછ્યું.

“ બાએ ના પાલી થે.” નાના છોકરાએ કહ્યું.

સુશીલાએ સુરજ સામે બેસ્યું.

સુરજે જોર કરીને અરધી પરધી આંખો ઉઘાડી. નાનેરા ભાઈના બોલ એણે તંદ્રાના તળીઆમાંથી સાંભળ્યા હતા. પોતાની બા વિષે ભાબીના મન પર રખે કશું બંધું ચતું ભરાઈ જાય, એ બ્હીકે એણે ખુલાસો

કર્યો: ‘ખે વર્ષથી આ માંદાં છે—પોટી છ મહિનાની હતી ત્યારથી આખે ધાવણ છોડાવી દીધું’ છે. અમને કાઢને પાસે આવવા દેતાં નથી. કહે છે કે છોકરાંને રોગની જીવાત લાગે.”

એટલી વાત કરીને સુરજ પોપચાં ઢાળી ગયો.

એ વખતે જ સામા ઓરડામાંથી એક આર્તસ્વર સંભળાયો. ચમકેલી સુશીલા ઊડીને જોવા જાય છે ત્યાં લાલુ એની પાસે આવી પહોંચ્યાં. એના મોં પર ઉત્પાત હતો.

“શું કરજી એન ?”

“આ છોકરાંને રમાડતી’તી.”

સુશીલાના એ જવાબે લાલુના કંઠમાં વધુ કહેવાની હિંમત મૂકી. એણે ખચ્ચર દીધા :

“તારી સાસુની સ્થિતિ સારી નથી.”

“શું થયું એકાએક ?”

— “વેવિશાળ તૂટયાની ખચ્ચર એને હજી અત્યારે પડી. આઘાત લાગ્યો. નહિ બચે. ઇશ્વર ! ઇશ્વર !”

સુશીલાનું મોં લાલ થયું. એણે પૂછ્યું. “કાણે કહી દીધું ?”

“તારા સસરાએ.”

“ખોટે ખોટું ! ચાલો, હું આવું ?”

“આવીશ આપુ ?”

લાલુની પાછળ એ ઉપડતે પગલે મરતી સાસુના ઓરડામાં પહોંચી.

ત્યાં એણે દોડો એક અણુકદ્યેલો ને અણુસુણેલો દેખાવ. ગામડિયો પતિ પત્નીના ખાટલા પાસે ધરતી પર ઘૂંટણ ઢાળીને એડો છે. તેના હાથ જોડાએલા છે.

એના શરીર પર ફક્ત ફાળીયું છે. એ સાધુ સમો લાગે છે. એના મોં પર મલકાટ છે. એના હોઠ પર ફેસલામણીના શબ્દો છે: “શાંતિથી છુટી જાવ, શાંતિથી.”

સામે પડેલી પત્નીએ હાથ જોડ્યા છે. એના શ્વાસ પુરપાટ જતા ઘોડાની પેઠ ઉપડ્યા છે. એના મોંમાં શબ્દો ફક્ત આટલા—ને તે પણ ભાંગ્યા તુટ્યા નીકળે છે:—

“શાંતિ...થી...પ...ણ...એક...વા...ર...એક...જ... વાર... મ... મ...મ... ને...સુ...શી...શી...લાનાં...દ...ર... શ...ન... કરા...વો...એક...જ...વ...વા...ર...”

“પણ એટલીયે વળગણુ શા માટે ?” પતિ હસીને કહે છે: “હે આતમા ! મુક્ત થા ! મુક્ત થઈ જા ! વળગીશ મા, ક્યાંયે ઉભો રહીશ મા હે મુસાફર આતમા !”

“એક...વા...ર...એ...ક...જ...વ...વા...ર...પંખી...ચા...લી...ની...ક...ળું...”

“આ લાવી તમારી સુશીલાને.” ભાભુએ ભત્રીજાને અંદર લીધી.

“અરે અરે ! ખેન !” વણિક બોલી ઊઠ્યો : “આંહી, આ ટાણે, ધ્રુલને ન લવાય.”

“ફિકર નહિ કાકા ! સુશીલા, વંદના કર ને વિદાય દે. આ લે આ પાણીનો ચમચો, મોંમાં દે, ને કહી દે તારે જે કહેવું હોય તે.”

સુશીલાએ પાણીનો ચમચો ભરીને મરતી સ્ત્રીના મોં તરફ લ'ખાવ્યો. મરનારે હાથ જોડ્યા, ટગર ટગર આંખોએ તાકીને જોયું, અને એના મોંમાં ચમચો પહોંચે તે પહેલાં એણે એક પુકાર પાડ્યો ; “મારી વહુ ! મારી વહુ ! મારાં છોકરાંની મા-મા-મા-”

“ખોલાય નહિ.” સસરાએ પોતે બાળકને સમજવતા હોય તેવા પ્રકારે સમજાવ્યું.

“ખો...લા...ષ...ગી...યું...હ...વે...ન...ને...ખો...લું. રમ... દીયો.”

સુશીલાની ઉર્મિઓનાં ઉંડાણો ભેદીને એ મરતી સ્ત્રીનો સુર અંદર ઉતરી ગયો. એ હમણાંજ ત્રણ માતૃહીન બાળકોને રમાડીને આવતી હતી, હમણાંજ એણે સસરાના લોટવાળા હાથ જોયા હતા, હમણાંજ એને કાને પડ્યો ‘મારી વહુ’ નો પોકાર.

✓ ઘરની ધરતી પોકારતી હતી, પૃથ્વી ગાય બની બની લાંબરતી હતી. એણે હિંમત કરી ચમચો સાસુના હોઠ વચ્ચે પહોંચાડીને કહ્યું : “બધું ખોડું છે. કાષ્ટની મગદૂર નથી. હું આ ધરતી જ છું. તમે ચિંતા ન રાખજો. હું તમારી જ વહુ છું. હું છોકરાં મોટાં કરીશ. હું મારા સસરાજીની દીકરી બનીશ.”

“ શાખાશ મારી દીકરી.” લાલુએ એટલું કહી મોં નીચે ઢાળી દીધું. એની આંખોમાં જલજલાટ થઈ રહ્યો.

સાસુ ને સસરા બન્ને સામસમાં આંખો મીચી ગયાં હતાં. સસરાની આંખો ઉંડા ધ્યાનમાં વિલીન હતી. સાસુની આંખોની બહાર ખાડામાં અકેકેક અશ્રુકણુ હતું.

સુશીલા પણ રડતી હતી.

સસરાના કંઠમાંથી ધીરે ધીરે ધનગંભીર ઉચ્ચાર ઊઠ્યો : “નમો અરિહં.. તાણું.. નમો..”

હતો તો ગામડાનો વણિક, પણ કંઠમાં ગાંભીર્ય હતું. સાધુઓ મુનિરાજો ગામડામાં ઝાઝું નહોતા આવતા તેથી આ વણિકની ધર્મ-ભાવના વધુ વિશુદ્ધ અને સ્વયંસ્ફુરિત રહી હતી.

✓ મૃત્યુ સમયની પ્રત્યેક પળને ધર્મની અમૂલ્ય પળો માનનાર આ માનવી ધર્મસ્તોત્રને ગુંજવામાં પૃથ્વી પરતું સર્વસ્વ ભૂલી ગયો.

ફક્ત એક જ અવાજ એના આત્માના એકલ પરિભ્રમણમાં એની પાછળ પાછળ આવતો હતો.

“હું આ ધરની છું.” “હું આ ધરની પુત્રી છું.”

કાળ—સરિતાના સામા પારથી આવતો હતો શું એ અવાજ !

ધર્મસ્તોત્રોના જાપ પરથી એનો કંઠ પાછો પૃથ્વી પર ઉતર્યો. એણે થોડીક આંખો ઊઘાડીને પત્નીને દીડી. ખોળીયું હતુય પ્રાણના ધબકારા મારતું હતું. આંખોના દેવતા હતુય અણબુઝાયા હતા. એક બાજુ સુશીલા હાથ જોડીને ઊભી હતી. બીજી બાજુ ‘ભાભુ’ મોંયે હાથ માંડીને કંધક મનમાં મનમાં ગુંજતાં હતાં. પતિએ પત્નીને સંબોધીને કહ્યું :

“આપણો પચીસ વર્ષનો સંસાર આજ પુરો થાય છે. તમે મને કદિ જાંચે સાદે બોલ્યાં નથી. તમે મારી આખર ઢાંકીને બેઠાં હતાં. હું માગું છું માત્ર એટલું જ, કે આવતે ભવ તમારે જ પેટ અવતાર મળજો...” ✓

સુશીલા સાંભળતી હતી, સાંભળી સાંભળીને વિસ્મય પામતી હતી. આજનો ધણી જે પત્નીને ઉદરે આવતા જન્મનો બાળક બનવા પ્રાર્થે છે, તેના અંતરનાં કેવાં બહાલ હશે ! કેટલી લેણદેવી હશે !

પતિએ ત્રુટેલો વાણી-તાર ફરીવાર સાંધ્યો :

“છોકરાંની ફિક્કર કરશો મા. છોકરાં તો આંહી તમારી થાપણ છે. જ્યાં જવ ત્યાં બેઠાં બેઠાં મારી આટલી આંટ નભાવજો. છોકરાંને હું નહિ કાચવું.”

✓ “ તમારી વાંસે ધરમાદો તો શું સંભળાવું ? ત્રેવડ રહી નથી. આટલું જ ભાતું બાંધતાં જવ : કે આપણા ગામમાં જેની ચાકરી કાઢી નહિ કરતું હોય તેવા માંદાની હું પથારી વેડીશ ને સંસારમાં એકલા થઈ પડેલા જેટલા જીવ આપણા ગામમાં છે તેની હું ચાકરી કરીશ. તમારા જીવને ગત કરો.”

તે વખતે બિમારના દેહે છેલ્લાં ત્રણ ડયકાં ખાધાં. વૃદ્ધે કહ્યું :
“સુશીલા બેટા, હવે તમે બહાર જવ.”

ધૂશકાં ખાતી સુશીલાને ભાભુએ બહાર લઈ જઈ કહ્યું કે “મેં લૂછી નાખ બેન, ને હિંમતથી સામે ઓરડે જઈ છોકરાંને સાચવ.”

પ્રકરણ છવીસમું

અનુક્રમણી પહેલી સરવાણી

મુંબઈની એક નાની પોસ્ટ ઓફીસમાં, રજીસ્ટર લેવાતાં હતાં તે ખારીએ હાથમાં એક પરખીડિયું લઈને ઊભેલા સુખલાલની પીઠ જ ફક્ત અંદર જનારને દેખાતી હતી. એ પીઠ તો હવે જેવા જેવી પણ થઈ હતી ખરીને ! એ પીઠ ધીરે ધીરે બાજઠનો ઘાટ ધારણ કરતી હતી. એ પીઠ પરના ડગલામાંથી કરચલીઓ રોજે રોજ રળ લેતી હતી.

એ ઝાઝી વાર ઊભો રહ્યો છતાં ટપાલનો ક્લાર્ક પોતાના ચોપડામાંથી માથું ઉંચું કરતો નહોતો.

ખારીના લાકડા પર પરખીડિયાના ટપાકા કરીને સુખલાલે ક્લાર્કનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો. જવાબમાં ક્લાર્ક માથું ઉચકીને ભવાં ચડાવી સુખલાલને પોતાની સલામતાનો પરિચય આપ્યો;

“ઉતાવળ હોય તો એક આંટો મારીને પછી આવોને મીસ્તર.”

“આંટો મારવો પરવડે તેમ નથી માટે તો ઉતાવળ કરું છું.”
સુખલાલે કહ્યું.

“તો કાલે આવજો.”

“કાંઈ કારણ પણ?”

“તમારા કામ સિવાય બીજાં કામ પણ હોય છે અમારે.”

દિવાળી ટાણાના વાસણ-વેચાણના તડામાર કામમાંથી મહામહેનતે સમય કાઢીને આપ પર રૂ. ૫૦નું રજીસ્ટર કરવા આવેલો સુખલાલ આવા અનુભવથી અંબવાઈ પડ્યો. ઘર છોડીને છ મહિનાથી આવેલો છતાં એક રૂપિયો પણ ઘેર નહિ મોકલી શકેલો, તે લજ્જાનું સાદું વાળવાની તેના હૃદયની તાલાવેલીની ટપાલના કારકુનને ખચ નહોતી, ખચ પડવાની સંભાવના પણ ક્યાં હતી? રૂપાવટીને ઘેર માંદો માને ખાટલે ઝટ રૂપિયા પચાસ પહોંચે તેટલી જ તેના મનની અખળખા હતી. માની આંખો મીંચાય તે પૂર્વે માને એટલી જ ખાત્રી કરાવવી હતી કે મા, હું રળી શકું છું, રળતો થઈ ગયો છું, ને હવે હું બુઢ્ઢા આપની ને નાનાં ભાંડુઓની રોટલી પૃથ્વીને પાડુ મારીને પણ પેદા કરી લઈશ. જીવનનાં આવીસ વર્ષો સુધી આપની જ કમાઈનાં અન્નવસ્ત્ર વાપરી વાપરીને યૌવનમાં પહોંચેલો યુવ કમાઈ ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેનો જીવ થાળે પડતો નથી. પોતાની કમાઈનું એ સૌ પહેલી વારનું પરખીડિયું આજે જાણે એના જીવતા પુરુષાતનની ભુજ થઈ આવતું માંદો માના બિચાના પાસે પહોંચવા તલસતું હતું. બિભો બિભો સુખલાલ કદપના કરતો હતો કે ચાર જ દિવસ પછીના એક અપોરે રૂપાવટી ગામમાં તેજપૂરનો પોસ્ટમેન જખ્ખર એક ચમત્કાર કરશે. ને ગામ વાહવાહ બોલશે.

આવી તીવ્ર ઉત્કંઠાએ ઉંચા કરેલા એ યુવાનના મસ્તક પર પોતે કેવો લાફો લગાવી રહેલ છે તેની ટપાલના કલાર્કને ખચ નહોતી. એનો પદાધાત પામેલ સુખલાલ બોલ્યા વગર ન રહી શક્યો કે “માસ્તર સાહેબ, જરાક માણસાઈ રાખતા જાઓ માણસાઈ!”

“યુપ.” ક્લાર્કે ચોપડો બંધ કરીને ઊભા થઇ ડાળા કાઢ્યા. એટલે સુખલાલે ખુશાલભાઈ સમા પારસમણિને પ્રતાપે શીખેલો ઇલમ અજમાવ્યો : એણે મોટેથી બરાડા પાડવા માંડ્યા કે ‘આંહી કોઇ મોટા માસ્તર સાહેબ છે કે નહિ ? શા સમયસર માફ આ રજીસ્ટર નથી લેતા ? માણસને કામ ધંધો હોય કે નહિ ? મુંબઈમાં કાંઈ જામ મારવા કે મળ કરવા કોઈ થોડાજ આવે છે ! ગામડાંના માણસ જાણીને બસ દબાવવા જ હાલી નીકળ્યા છો...”

એ બરાડાઓએ ડાળાને એકઠું કર્યું. મોટા માસ્તર આવી પહોંચ્યા. એણે સુખલાલને શાંત પાડીને ક્લાર્કને તાકીદ કરી. ક્લાર્ક બમ્બડાટ કરતો કરતો જરૂરી વિધિ પતાવતો હતો તે વખતે સુખલાલની પાછળ એક ગૃહસ્થ યુવકીદી પકડીને ઊભા હતા. ઊભા ઊભા એ સુખલાલના હાથનું રજીસ્ટરનું પરખીડ્યું જેતા હતા. એની આંખો ખાસ કરીને લાલ અંડરલાઈન કરેલા અક્ષરો પર ચોંટી હતી : ‘ રૂ. ૫૦નો વીમો ઊતરાવેલ છે. ’ એ શબ્દો રૂપાવટી ગામડાના એક પરિચિત વણિક-નામના સરનામા સાથે મૂકાયા હોવાથી આ પાછળ ઊભેલા ગૃહસ્થના મન પર મીઠી અસર કરનારા નીવડ્યા. મોકલનાર ધણીનું નામ પણ સ્વચ્છ અક્ષરે વંચાયું, એટલે એ ગૃહસ્થે ત્યાં ઊભવાની વધુ સમુદ્ધી પકડી. સ્ટવને ખુઝાવી નાખ્યા પછી પણ થોડો વખત તપેલીનું પાણી ખદખદ બોલતું રહે છે એજ ન્યાય માણસના મગજને-ખાસ કરીને પોસ્ટઓફીસના કારકુનોના મગજને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. એટલે ક્લાર્ક ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો “લાવો આઠ આના” “લ્યો જા આ સ્ટેમ્પ” “લગાવો કવર ઉપર” વગેરે બાફેલ રીંગણાં જેવા બોલ કાઢતો હતો ત્યારે એ પ્રત્યેકના જવાબમાં સુખલાલ દાઢી દાઢીને “ હા જી ” “ હા લ્યો આપું ” “ ખુશીથી સાહેબ ” “ હું ક્યાં ના કહું છું આપા ? ” “ જરા હોદ્દરની મહેરબાની કરશો ? ” એવા ઉચ્ચાર

કરતો હતો. સામાન્ય દરજ્જાના કલાકરને આ માન મીઠું અમૃત જેવું લાગ્યું. તેની પણ વરાળ ધીમી પડી. તેણે એ કવરની વિધિ કરતે કરતે પોતાની કામગીરીનાં રોદ્ધાં રડવા માંડ્યાં. તેના જવાબમાં સુખલાલ મૃદુ બોલ ગોઠવી ગોઠવીને બોલતો હતો કે “બીજું તો કાંઈ નહિ, મારી મા માંદી છે, બાપા પાસે ખરચી નથી, હું આંહી છ મહિનાથી સડું છું, નાનાં ભાઈબેન છે, ખરચી ઝટ પહોંચે તો માંદી માતા સંતોષ પામીને કાને ખબર છે જીવી ચે જાય...”

એથી વધુ સુખલાલથી ન બોલી શકાયું. આ બધું સાંભળ્યા પછી કલાકરને મનમાં બહુ ભોંકામણ થયું. એણે વાતને જરા વિનોદમાં લઈ જવા ટકાર કરી: “ને પાછાં મેરેજ પણ થયાં હશે, છોકરાં પણ હશે, ખરં?”

“ના, ના, એ આફતમાંથી તો માંડ બચ્યો છું.”

“શું કહો છો? હજીયે માછલું જળમાં નથી આવ્યું?”

“આવેલો, પણ છટકી શક્યો છું.”

“વીશ યુ ગુડ લક! તમારું સુભાગ્ય ધમધમું છું.” એમ કહીને કલાકરે સ્તીદ એના હાથમાં મૂકી. એટલે એ લપ્પને સુખલાલે કહ્યું: “દુખના માર્યા થોડી ઉતાવળ થઈ ગઈ તે બદલ માફ કરજો હો ભાઈ!”

“ધેરસે ઓલ રાખટ.” કલાકરે હાથ ઉંચા કરીને જવાબ દીધો. અને પછી એણે કહ્યું, “મારે ય દેશમાં વિધવા મા છે, મારી બેનનું ને મારું સામસામાં લગ્ન થયાં છે. બહેનના દુઃખનો આજે કાગળ હતો, એની ધૂનમાં હું ગરમ થયો હતો.”

એક સમદુઃખી ઉપર વગર સમજ્યે માછલાં ધોયાં તેવું સમજીને

ભોંદા પડેલા સુખલાલે મુંગા મુંગા પીઠ ફેરવી, એટલે સામેજ ઉભેલા ગૃહસ્થે એને જરાક અચકાતે થોથરાતે સ્વરે બોલાવ્યો :

“કેમ છો, શરીર તો સારું છે ને ? ”

“કીક છે.”

સુખલાલે એને ઓળખ્યા. એ હતો નાના શેઠ : સુશીલાના જન્મદાતા પિતા : એના ચહેરાની મુદ્રામાંથી હમણાં જ જાણે સુશીલા સળવળી ઉઠશે તેટલી બધી એ પિતાની મુખરેખાઓ પુત્રીની મુખરેખાઓને મળતી હતી.

એવું સામ્ય ધરતા ચહેરા પર ગુસ્સો કરવાનું, સુખલાલની ઇચ્છા છતાં વ મુશ્કિલ બની ગયું, ને એનાથી જવાબ અપાઇ ગયો—

“કીક છે.” છતાં એને ભોંંપ તો આવી, કે આ લાઇસામ મારી પાછળ ક્યારના ઉભેલા હશે ? હમણાં બનેલો તમાશો ને મેં ઉચ્ચરેલાં વાક્યો એમણે માણેલ તો નહિ હોય !

“તમને હરકત ન હોય તો ચાલો, જરા ચહા પીયે.” એમ કહેતે નાના શેઠે સુખલાલ સામે કુમાશબરી નજરે જોયું.

એ આંખો સુશીલાના જનકની હતી. અત્યાર સુધી ધીરીને કદિ ન જોયેલી એ આંખો પર તે ક્ષણે સુખલાલની નજર થંભી. થંભતાં જ એ આંખોમાંથી કાલાવાલાના હાથ લંબાતા દેખાયા.

‘ ચાલો.’ કહીને સુખલાલે સાથે કદમે માંડયા. રસ્તામાં નાના શેઠે પોતાની બૂખ ઉપર પ્રવચન માંડયું : ‘હમણાં હમણાં સાલી બૂખ બહુ કકડીને લાગે છે. હમણાં હું મોટરમાં નથી બેસતો, ચાલીને જ આવું છું ને જાઉં છું; ને સવારે બહુ વહેલો જમીને નીકળી પડું છું, એટલે અત્યાર થાય છે ત્યાં તો પેટમાં ગલુડાં બોલતાં હોય છે. પેઠી

પર નાર્તો મગાવીને ઓરડામાં એકલા બેસી ખાવું મને ગમતું નથી. એટલે પછી જાનોમાનો બહાર જ નીકળી જઈ છું. તમને ક્વીક બૂખ લાગે છે? આંહી કરતાં દેશમાં વધુ લાગે હો! દેશનું તો પાણી કાંઈ! ઓહો! વા! વા! શું વાત કરું! આંહી તો મૂળ શિયાળો જ ન મળે ને! મોંમાંથી ધૂમાડા કાઢી દિ' તમે નીકળતા જોયા છે? નહિ જુવો. મુ'બ્બ તો હાથીયુનાંય હાડ બારી નાખનારી ગરમાગરમ નગરી.”

વગેરે વગેરે પ્રવચનમાં પોતાની બાળક સમી ભોળાઈને વહેતી મૂકનારા નાના શેઠે એક ખાંચામાં આવેલી રેસ્ટોરાંનાં પગથિયાં ચડતે ચડતે કાણુ જાણે શાથી પણ સુખલાલને ખંભે હાથ મૂકીને ટેકા લીધો. ટેકવાઈને એ પગથિયા પર બે ઘડી ઊભા રહી ગયા. એની આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી. થોડીકવારે આંખો ખોલીને એણે હસતે હસતે સુખલાલને કહ્યું, “ચાલો હવે, એ તો સહેજ હમણે હમણે એવું થઈ જાય છે.”

‘શું થઈ જાય છે?’ સુખલાલના હૃદયમાં પહેલવહેલી અનુકર્યપાની સરવાણી ઝુટી.

‘ના, ખાસ કાંઈ નથી, એ તો અમર્યું કાઈ કાઈ વાર અધારાં આવી જાય છે. હમણાં બે ત્રણ દિવસથી જ થઈ જાય છે. અગાઉ નહોતું થતું. હમણાં હમણાં ક્યાંય ગમતું નથી. હમણાં હમણાં જ કાંઈક એકલા એકલા જેવું લાગે છે.’

સુખલાલે એ ત્રણ દિવસની ગણતરી બાંધી. સુશીલાને ગયાં બે ત્રણ દિવસ જ થયા હતા.

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

બેવકૂફ કોણ ?

“ ધરની રસોઈ ગમે તેવી મીઠી થાય પણ ખરી ભુખ તો રેસ્ટો-
રાંમાં જ છીપે છે, નહિ ? ” નાના શેઠ ખાતાં ખાતાં ભારી લજ્જતથી
પુછવા લાગ્યા.

“ મને બહુ અનુભવ નથી. ”

સુખલાલનો જવાબ ઠંડોગાર હતો. એને આ માણસ વધુ ને વધુ
બેવકૂફ લાગતો ગયો; પણ કોણ જાણે કેમ, એ માણસનો ચહેરો એ
માણસની બંધી બેવકૂફીને માફ કરવા લાયક બનાવી દેતો હતો. નારતો
ખાતો ખાતો સુખલાલ એ ચહેરામાં જ મશ્ગુલ હતો. આ ચહેરાની
સાથે સુશીલાના ચહેરાને સરખાવીને એ સુશીલાના મોંની એક સો ને
એક ખાંપણો એકઠી કરતો હતો, ને મનમાં મનમાં દાઝે બળી દાંત
ભીંસતો હતો કે સુશીલાને કોણ રૂપાળી કહી શકે ? મારી તો ભુખરાતે
ય એને રૂપાળી કહેવા તૈયાર નથી.

“ તમે ઇરિપતાલે પડ્યા હતા ત્યારે મારે તબીબત જોવા આવવું
હતું હો. સોગંદપૂર્વક કહું છું. ” એમ કહેતા કહેતા નાના શેઠ જે

સુખલાલે જોઈ રહ્યા તેમાં લુચ્ચાઈ કરતાં બેવકૂફી જ વિશેષ હતી એવું સુખલાલને લાગ્યું.

સુખલાલે કશું પૂછ્યું નહિ, પૂછવાનો વિચાર કરવા પણ એનું મન નવરું નહોતું, કેમકે એ તો લાગી પડેલો આ માણસના મોંને ખોતરી ખોતરીને ત્યાં દટાએલા સુશીલાના મોંને બહાર કાઢવા; એણે ન પૂછ્યું તો પણ નાના શેડે મોંમાં પાંઉ રોટીનો ટુકડો મુકતે મુકતે કહ્યું: ‘તમે પૂછશો કે તો પછી કેમ ન આવ્યા ? પણ શું કરું ભાઈ ! મોટાને ભાઈને લપછપ ઝાઝી ગમે નહિ ને ! અરે મારે ક્યાંઈક નાટક સીનેમામાં જવું હોય તોય મોટાભાઈ રોકે કે નાનું, તારી આંખો બગડે, તારું પેટ બગડે, આ બગડે ને તે બગડે.’”

પોતાની માંદગી અને નાટક સીનેમા, બેઉને એકજ કક્ષામાં ખપાવનારો આ ભૂતકાલીન સસરો ગમ્ય બેવકૂફ ભાઈ ! આની સાથે આજ ક્યાંથી પનારું પડ્યું ! આ તે વીસ વર્ષની છોકરીનો આડત્રી-શેક વર્ષનો આપ છે કે મોટાભાઈની આંગણીએ વળગીને સંસારમાં પા પા પગલી માંડતો કાષ બચુડો છે ! સુખલાલ કંટાળતો હતો, પણ વળી બીજી જ ક્ષણે એને દયા ખાવાનું દિલ થઈ આવતું.

ચહા—નાસ્તો પતાવી લીધા પછી નાના શેડે મોં પર એ આંગણીએ ભૂકવાની ઇશારત કરીને સુખલાલને પૂછ્યું “તમને કાંઈ આનો વાંધો નથી ને ?”

“હું નથી પીતો.” સુખલાલ સીગારેટની વાત સમજી જઈને બોલ્યો.

“એમ તો હું ય નથી પીતો. પણ આ તો હમણું હમણું જરા ચક્કર આવે છે ને એટલે આંહી આવીને એકાદ પીઉં છું—એકાદ ! વધુ કાઈ દા’ડો નહિ હો ! મોટાભાઈને બહુ ચીડ છે, નાનપણમાં મને એકવાર મારેલો, હાડકાં ખોખરાં કરી નાખેલાં, એટલે એ તો

આંહી આ જરા દિલને ગોઠતું ન હોય તો વાત વિસારે પડે એટલા સારુ, અને તમને પણ વાંધો ન હોય તો જ હો !—”

“ મને કાંઈ વાંધો નથી. ”

“ તો ખસ—તો પછી ખસ. ” એવું કહીને બેવટૂંક બાળકની અદાથી હસતે હસતે એણે વેઈટર પાસે એક સીગારેટ મગાવી ને સળગાવી. દરમિયાન સુખલાલ “ હું હાથ ધોઈને આવું છું ” એમ કહીને એ કેબીનની બહાર ગયો. થોડીવારે પાછો આવીને બેઠો. પછી બન્ને જણ ઉઠી બહાર નીકળ્યા. કાઉન્ટર (થડા) પાસે આવતાં નાના શેઠે પૈસા ચુકવવા ગજવામાં હાથ નાખ્યો એટલે સુખલાલે કહ્યું—

“ચાલો હવે ચાલો.”

“થોભો, હું બીજ ચુકવી લઉં.”

“એ તો થઈ ગયું.”

કાઉન્ટર પર બેઠેલો ધરાની હસતો હતો.

નાના શેઠ થોડી વાર તો હાથમાં બિચાડેલું ખીસાપાટીટ અને તેમાંથી કાઢેલી રૂા. પાંચની નોટ ઝાલી થંભી જ ગયા. કાંઈ બોલી ન શક્યા. શરમીદા બનીને ધીરે ધીરે નીચે બિચાડેલું ને એટલું જ બોલતા રહ્યા : “આ તો બહુ અઘટિત ક્યું”, ભારી ક્યું”, તમે મને છેતર્યો. મને સુશીલાએ કહેલું તે સાચું પડ્યું કે, બાપુ તમે તો બહુ ભોળા છો. કાષ્ટક તમને છેતરી જશે.”

આ શબ્દો બોલતાં તો બોલાઈ ગયા, પણ સુશીલાના નામનો ઉચ્ચાર પોતે એવે સ્થાને કરી નાખેલ છે કે જો મોટાભાઈને ખબર પડે તો માથે માછલાં ધોવાય એવી એને દેહેશત લાગી. એણે પોતાને જુદા પડવાનો ખાંચો આપ્યો ત્યારે ‘જે જે’ કર્યા, ‘ક્યાં રહો છો’

વગેરે પૂછી લીધું, ને એમ પણ કહી લીધું કે “હું આ સિયાય બીજા કાંઈ રેસ્ટોરાંમાં જતો નથી. રોજ આજ વખતે જાઉં છું. મને ફેરફાર કર્યા કરવાનું ગમતું જ નથી. કેબીન પણ બનતાં સુધી આજે આપણે એઠા હતા તેની તે જ. છેવાડાની કેબીન જ મને ફાવે છે.”

સુખલાલે જવાબ ન દીધો. તો પણ નાના શેઠે કહી લીધું :-

“જો વાંધો ન હોય તો કાંઈ કાંઈ વાર આંહી આવો. મને બીજા કાંઈની જોડે જવું ગમતું નથી. બીજા કાંઈ જો બહુ બોલ બોલ કરે તો મારું માથું પાકી જાય છે. તમારા જેવા શાંત માણસ હોય તો આપણે બેઠે શાંત સ્વભાવના ભેગા થઈને કાંઈ પણ વાતુંતો લોહીકાળો કર્યા વગર નિરાંતે બેસીએ બે ઘડી, બીજું શું? કાંઈને કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. મોટાભાઈ જરા આકરા છે ખરા ને!”

પોતાને મળતા નિમંત્રણનું ખરું રહસ્ય સુખલાલ પારખી ગયો હતો. એટલે ‘આપણે બેઠે શાંત માણસો’ એવો ઉચ્ચાર સાંભળીને એણે માંડ માંડ હસવું ખાળી રાખ્યું. સાચું રહસ્ય તો એક જ હતું: કે આ એવકૂક માણસને પોતાની કશા જ શકરવાર વગરની વાતો સાંભળવા કોઈક સાથી જોઈએ છે. બાકી તો આવા જડ પ્રકૃતિના માણસને કોઈ સુક્ષ્મ પ્રકારની મનોવેદના હોવાનો સંભવ નથી. મને આંહી નોતરવામાં એનો પ્રેમભાવ તો શો હોય? છતાં એ સોબતનો રહેજૂ ભૂખ્યો છે. ‘જોઈશ’ કહીને એ જુદો પડ્યો.

“વાત કહું” એમ કહેતા નાના શેઠ ચારે બાજુ ચકળવકળ જેતા જેતા પાછા સુખલાલની નજીક ગયા, જઈને પૂછ્યું: “ઘેઘામાં કાંઈ સગવડની જરૂર છે? હોય તો કહેજો હો!”

“હો.” તિસ્કારની એક લાગણી લઈને સુખલાલ ચાલી નીકળ્યો.

પણ એ તિસ્કારની છાશ દયાના માખણની ચીકાશ વગરની નહોતી. સુખલાલને હિંચે આટલી જાંદગીમાં કાંઈને માટે જે ‘મિચારો’

એવો ઉદ્દગાર નહોતો ઉઠ્યો, (કારણ કે એની પોતાની જ જીંદગીમાં ભરપૂર બિચારાપણું પડેલું.) તે ઉદ્દગાર પહેલ વહેલો આ જૂતકાળના 'થયા હોત' સસરાને માટે ઉઠ્યો. પછી બીજો વિચાર એને સારી પેઠે ચીડવનારો ખડો થયો: સુશીલાના આપની બેવકૂફની મેં અત્યારે જે બરદાસ્ત કરી, તેની ખબર સુશીલાને ક્યાંથી પડવાની હતી? એણે મારા આપા આંહી આવ્યા ત્યારે તેમની પ્રત્યે કેવી વર્તણૂક બતાવી હશે! એના ઘરથી મારા આપ તુચ્છકાર લઇને જ ભગદડ્યે પાછા ગયા છે એ વાત તો નક્કી ને? એ તુચ્છકારમાં સુશીલાએ કાણ જાણે કેવો ય ભાગ લજવ્યો હશે. ન લજવ્યો હોય તો પણ મારા પિતાનું વેર આ આપા કુટુંબને માથે વાળવાની અત્યારે જ તક હતી. એ તક મેં નાહકની જતી કરી છે. મારે એની પટકી પાડવી જોઈતી હતી, એવું કાંઈક કહેવું જોઈતું હતું કે જેથી આ માણસ પેટી પર જઈ પોતાના મોટાભાઈ પાસે રોયા વગર રહી ન શકે. એવી થોડીક ગાળો વીણી વીણીને ચોપડવાની જરૂર હતી. તે દિવસ રાતે અમને વચન આપનાર-કે 'કાલ આવજો, હું કાગળીયાં આપી દષ્ટ' તે માણસ વળતા દિવસે તો કુટુંબને પણ દેશમાં વળાવી નાખે છે, ને પોતેય પગ વચ્ચે પૂંછડી નાખીને બહારગામ ભાગી જાય છે, ત્યાંથી હજી પાછો પણ આવેલ પણ નથી; તે માણસ પર વૈર વાળવાની ખરી તંક ખોદને મેં બેવકૂફે ઉલટાનો રેસ્ટોરાંના પૈસા ચુકવ્યા.

બેવકૂફ તે હું? કે આ સુશીલાનો આપ ?

દીક છે. હવે કાલ વાત છે. બનશે તો કાલે ખુશાલભાઈને સાથે લઇને આવીશ. એ બાળુમાં હશે તો મને કાંઈક ચાનક ચડશે.

પણ નવાઈ તો મને આ થાય છે કે આવા નાદાન અને બહીષ્કાળ માણસની દીકરી એટલી બધી નીડર ક્યાંથી નીવડી! ને એ તો આવી ભોટ પણ નથી લાગી. એ પણ પક્કી તો ખરી જ ને!

રાતે મને કહે છે કે કાલે તમે આવશો ત્યારે વધુ વાતો કરશું. ને રાતની રાતમાં કોણ જાણે શો ગોટો વળી ગયો કે સવાર પડતાં જ લાભુની સોડમાં ગરીને લાગી નીકળી ! પકકી લાગે છે પક્કી ! મારા ઉપર ભાવ ક્રૂત દેખાડતી હશે ? કે ખરેખર દિલમાં ભરેલ હશે ? ગમે તેમ હોય, પણ પેલો મોટો શેઠ જ્યાં એને પોતાની ઇસ્કામતના વારસાના કુંગરા દેખાડતો હશે તે ઘડીયે જ એના અંતરના ભાવ ખાવ થીજીને હીમ થઈ જતી હશે. એને ય એક વાર જે આ વિજયચંદ્ર જેવો તાલમખાજ ભેટી જાયને, તો મારા હૃદયના પૂરેપૂરી દાઝ સંતોષાય. ભલે પછી ઇસ્કામતના ઢગલા ઉપર ખેસીને માણ્યા કરે.

આમ કલ્પનાના જગતમાં સુશીલાને આપુકી ઇસ્કામતના ઢગલા પર ખેસારીને પછી સુખલાલ એની બાળુમાં વિજયચંદ્રને ખેસારે છે, પણ પછી શું ? પછી એ બેઉ વચ્ચે શા શા સંસ્કારો ગુજરે તો સુશીલા પર દાઝ વળી રહે, એવું કલ્પતાં એના હાથમાં કશું આવતું નથી. એ નિરાશ થાય છે. કેમકે સુશીલાનો બાપ ભલે એવકૂક હોય, એનો મોટો આપુજી એવો નાદાન ક્યાં છે કે વિજયચંદ્ર જેવાના હાથમાં વારસો સોંપી કરીને સુષ્ટ જાય ! બહુ બહુ તો વિજયચંદ્ર સાથે મેળ ન મળે. તો સુશીલા પાછી પિયરમાં આવીને જીંદગીભર લહેર શું કામ ન કરી શકે ? એમાં માઈ મોહું મીકું કરવા ક્યો ગળ્યો કોણીયો મને મળી જાય તેમ છે ?

માટે આ સુશીલા કુશીલા પર વેર વાળવાની વાતો છોડીને હાલ જીવ, કાલથી પાછો વાસણુ વેચવા મંડી જ. એકજ મહિના પછી હું રૂ. ૫૦નું ખીજું રજીસ્ટર મોકલું તો જ ખરો મરદ. મા મારી હિંમતમાં આવીને ઉગરી જાયને, તો હું આખી દુનિયાને પહોંચી વળીશ. દીકરાની વહુ વહુ કરતી મા જે મરશે તો પછી સુશીલા માથે દાઝ કાઢવી ન કાઢવી બધું સરખું જ થશે.

પ્રકરણ અઠાવીસમું

દુઃખનું સમૂહભોજન

સુશીલા અને લાલુ દેશ તરફ વિદાય થયાં તે જ દિવસે સ્પૃચક થઈ ગયેલ મોટા શેઠ હજી પાછા આવ્યા નહોતા અને એમના પાછા આવવાના કાંઈ ખરખખર પણ નહોતા. એટલે નાના શેઠ પેઠી પર જઈ ભાઈની ગેરહાજરીમાં ભય વગરના બની બેઠા. એક કલાક પર ખાલી ને સુનકાર લાગતું તેનું અંતઃકરણ તે વખતે રેસ્ટોરાંમાં જઈ આવ્યા પછી ભર્યું ભર્યું હતું ને જાણે કે શરીરની ઉપલી ડાળે બેઠેલું એ હૃદય નીચે બેઠેલી હોજરીને કહેતું હતું કે 'જો, હોજરીબાઈ, તું મને રોજ ખીજવતી, કેમકે તું ઠાંસોઠાંસ બનીને બેસતી ત્યારે હું તો ભૂખ્યું અને તરસ્યું જ પાછું વળતું. તું મને મેંણાં ટોંણાં દેતી. પણ જો ! આજે તો હું ય તરસતર છું, છલોછલ છું, ને ખખર છે તને હોજરી બાઈ, હવે તો હું ઘણું કરીને હમેશાં છલોછલ રહીશ. જો આ સુખલાલ રોજ ત્યાં આવશે ને, તો આ શેઠને હું મારી શુન્યતાના ભાર હેઠળ નહિ દબાવું. ખખર છે તને હોજરી બાઈ, આ મોટા ભાઈની ધાક બ્હીક નીચે ઉછરેલા નાના શેઠ પોતાની સગી પુત્રી સાથે પણ કાંઈ દિન અંતર ગિવાડીને બેસી નથી શક્યા. એટલે એને

જીવનમાં પહેલી જ વાર વાતો કરવાનું મન થાય છે, ને પહેલી વાર વાતો કરનારા શિશુની વાણી કેટલી અર્થહીન ને ધડા વગરની હોય છે ! આ પણ ચિરશૈશ્યમાં જ ખૂંચી રહેલો પુરુષ છે ને ! એને શું એક પુત્ર ન જોઈએ ! પુત્ર ન હોય તો શું ભર્યા જગતમાં એને એક જમાધ પણ ન મળે કે ? પુત્રી એની પોતાની, એ તો પોતાની રહી નથી, તો શું જમાધ પણ એનો પોતાનો થાય તેવો નહિ મળે ? જગત શું આટલું બધું સ્વાર્થો ને કૃપણ છે હોજરી બાધ ! સૌ શું પારકાં સ્નેહ-પાત્રો પડાવી લાઇને જ પોતાની જાતને સમૃદ્ધ બનાવતાં રહેશે !

આવા બબડાટ કરતું નાના શેઠનું હૃદય આરામખુરશી પર પડ્યું હતું, ત્યાં તો ટેલિફોન આવ્યો. ‘કાણુ નાના શેઠ ? એ તો હું ખુશાલચંદ : શોકના સમાચાર છે. સુખલાલની બા ગુજરી ગયાં. અમે એ સનાન કાઢીએ છીએ.

“હું-હું-હું” ય આવું ?”

“તો પધારો.”

ટેલિફોન ઉપર નાના શેઠની જીભ થોથરાઇ ગઇ ને એણે કાઇ ગંભીર કસુર કરી નાખી હોય તેવી લાગણીથી રીસીવર નીચે મુકી દીધું.

ત્યાં તો ફરીવાર ઘંટડી વાગી ને ખુશાલભાઈના શબ્દો સંભાળાયા : “નાના શેઠ, અમે આંહી સનાન કરવામાં તમારી વાટ જોઈએ છીએ. તમે આવ્યા પછી જ વાત માંડશું.”

એટલું જ બોલી એણે ટેલિફોન છોડી દીધો. પછી તો ના પાડવાની બારી ન રહી. પેઢી પર એણે પોતે જે કામે જતા હતા તે કામને બતાવ્યું નહિ, છતાં એક માણસને ખુશાલભાઈની ઓરડી બતાવવા

સાથે લેવો પડ્યો. તેને પણ નાનાશેઠે સૂચના આપી “કાંઈને કહેવાની જરૂર નથી.”

લગ્નમાં કે પિજળાની ઉજાણીમાં નોતર્યા વિનાના રહી જનારા જે સંબંધીઓ ને રત્નેહીઓ તેઓ મૃત્યુના કે માંદગીના અવસરે તો હાજર થવાનું થૂકે જ નહિ, એવું મધ્યમ વર્ગનું અણુલખ્યું બંધારણ છે. ઓચીંતી ફૂટી પડેલી શ્રીમંતાઈના ધન અંધકાર વચ્ચે જળહણી ઉઠેલા આ પિજળા જેવા પ્રસંગે સુશીલાના આપને પોતાના છતાં પોતાથી અદૃશ્ય બનેલા સગાંના સમૂહનું દર્શન કરાવ્યું. ઘોળાં પુલ કપડાં-વાળો પોતે આ સમૂહમાં જુદો તરી નીકળતો હતો છતાં એ સમૂહે એના જુદાપણા પ્રત્યે આંગણી ન આધી. ગળામાં સોનાનો છેડો ને કાંડે ઘડીઆળનો સુવર્ણ-પટો એને શરમાવવા લાગ્યાં. ને એને ભાન થયું કે પોતાને આવા શોકના પ્રસંગે બેસતાં, બોલતાં, મોં પર હાજતો ભાવ ધારણ કરતાં કે ખરખરો કરતાં આવડતું નથી. અફસોસ બતાવવો ઘટે ત્યાં એ હસતો હતો.

ખુશાલભાઈએ એને ધીરે ધીરે ફેડ પાડ્યો : ‘માંદગી તો લાંબા કાળની હતી. આવું તો ઓચીંતું થઈ ગયું. કાંઈ વધુ પડતા હરખની લાગણીનું છાતી માથે દબાવું આવ્યું.’

‘હરખની લાગણી?’ નાના શેઠે વિચિત્ર વાત સાંભળી.

‘થાય જ ને! સુશીલાનું ત્યાં જવું સાવ અણધાર્યું થયું ખરું ને!’

નાના શેઠ તો આભા બન્યા. એને કાંઈ ખબર નહિ હોય એવા કશા જ ખ્યાલ વિના ખુશાલભાઈએ વિશેષ તારીફ આદરી-

“ઘણા લાંબા કાળની ઝંખના : ક્યારે લગન થાય, ક્યારે વિવા થાય : એમાં ઓચીંતાનાં જ જઈને ઉભાં રહ્યાં, ને ગયાં તે બેળાં

જ ધરમાં એની ડાહ્યપ ને એની માયા મમતા પથરાઈ વળી. ઇ હરખના આવેશમાં મારાં ફ્રીઆનું કાંકણ જેવું હૈયું તૂટી ગયું.”

પ્રુશાલને મૃત્યુના ખરા કારણની ખબર નહોતી. દીપા શેઠે એનો ઇસારો પણ લખ્યો નહોતો.

નાના શેઠની કલ્પનાશક્તિ ને અનુમાનશક્તિ ધીરે ધીરે પોતાના વતનની જૂમિ તરફ વળ્યાં ત્યારે એણે સુખલાલના પિતાના ગામને ને પોતાના ગામને નજીક નજીક નિહાળ્યાં. પણ સુશીલા ત્યાં કેવી રીતે પહોંચી હશે? એને તો એ ગામડિયું સાસરું ગમતું નથી એમ કહીને તો મોટાભાઈ તો ખીજે તજવીજ કરી રહ્યા છે !

“આ જુઓને, મારા ડુવાના કાગળમાં ઘેલીખેનનાં કેટલાં વખાણુ લખ્યાં છે!”

એમ કહેતે પ્રુશાલે સૌ સાંભળે તેમ આખો કાગળ વાંચવા માંડ્યો : વાંચતાં વાંચતાં ઘેલી ખેન (ભાભુ)ના વર્ણન પાસે એનું ગળું વારંવાર થંભતું હતું. ને આલડવા આવેલાઓનો આખો સમૂહ અંદર અંદર પુછપરછ કરતો હતો ‘ઈ ઘેલી કાણ?’ “અંપકશેઠનાં વહુ.” “આપણી ઘેલી, ન ઓળખી? સૂઝવડવાળી.” “લાખેણું માણસ.” “પૈસાનો મદ ન મળે.” “લ્યો ઠેઠ આંહીથી માંદી વેવાણુની ચાકરી માટે દેશમાં પહોંચ્યાં.”

“વહુ પણ કેટલી સુલક્ષણી !” “એને કળવણી ઇ ઘેલીની હો !” “મરનારનું તો મોત સુધરી ગયું ને ભલા માણસ ! નીકર આ કળકળતા કાળમાં કાણ કોનાં સગાં ને સાંઘ !” “દીકરાની કુંવારી વહુના હાથની ચાકરી લઈને ગયાં-ભવ જતી ગયાં.”

“બસ બસ ! મારી ફ્રીઆનું મોત સુધરી ગયું. ને સુખાના હાથપગ હવે જોરમાં આવ્યા.”

પુશાલના એ શબ્દોએ સૌની આંખોને એક બાજુ ખેંચેલા સુખલાલ તરફ ફેરવી. પૌરુષની પૂર્ણ ગંભીરતાથી એ ચુપચાપ બેઠો હતો. એની આંખો વસ્તી ચુકેલા મેઘ પછીનાં નેવાં સમી ધીરે ટીપે ટપકતી હતી. એ ધ્રુશકાં કે કુસકાં ભરતો નહોતો, એના કંઠમાંથી અવાજ નીકળતો નહોતો, વેદનાનું એ જાણે અમૃતપાન કરતો હતો.

“હજી એક કલાક પહેલાં તો ટપાલ ઓફીસમાં રજીસ્ટર કરતાંતા.” નાના શેઠ શોકભર્યું મોં ન રાખી શકવાથી સ્મિતભર્યા હોડે ખેલતા હતા : “માતાની જીવાદોરી ટકાવવાની કેટલી ઝંખના કરતાંતા ! આ-હા-હા ! સંસાર તો એવો છે...”

“ઉડો હવે સૌ નહાઈ લ્યો, કાંઈએ સાદ કાઢવાનો નથી. ખાચ-ડીયુંએ પણ રોવાનું નામનું ચ કરવાનું નથી એમ મારા કુવાએ લખાવેલ છે, માટે સૌ બાઈઓ ને બાઈઓ ચાલીના નળે શાંતિથી સ્નાન કરી લ્યો.”

પુશાલભાઈની એ સૂચના મુજબ સૌ નહાવા લાગ્યા, ને એક મૃત્યુની વાત આડે ખીજી અનેક દિલસોજીભરી વાતોના પડદા પાડી પાડીને આ સમૂહે સુખલાલને આ પરિવર્તનને પાર જાંચકી લીધો, દુઃખનો થાળ જાણે સર્ગારનેહીઓનો આખો સમૂહ ભેળો બેસીને ભાગે પડતો જમી ગયો.

નાના શેઠ પણ ખુલ્લા નળ તરફ નહાવા જતા હતા, તેને પુશાલે રોકીને કહ્યું; “તમે આંહી ઓરડીમાં પધારો. બહાર ઉઘાડામાં નાવાની ટેવ ન હોય, એટલે મારી ઓરડીમાં પાણી મુકાવેલ છે.”

નાના શેઠે અંદર જઈને જોયું તો ગરમ પાણી મૂકેલ હતું. ખીજા બે ચાર વૃદ્ધો અશકતોને પણ પુશાલભાઈએ એ જ સ્નાનની સગવડ આપી.

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

પત્નીની જમાદારી

જે બીના આંહી બની ગઇ તેના વાયરા સેંડહર્ટ રોડ બાબુનાર સુખી લતામાં રહેનાર આ શેઠભાઇઓના ઘરની એકલી પડેલી સ્ત્રીને તત્કાલ તો પહોંચ્યા નહોતા. એટલે નાના શેઠની નીંદર કરતી છાતી પર પત્નીની કશી ધડાપીટ એ રાત્રિયે વરસી નહિ. છતાં ફડક ફડક થાતે હૈયે એણે રાત વીતાવી. બોંણી વિનાના ધણીનો એકડો કાઠી નાખનાર એ પત્નીની નજર સીધી ને સદ, સુશીલાને વારસાના શિખર પર બેસાડનાર જવાંમર્દ જેઠજી તરફ જ હતી. જેઠજી ગામતરે ગયા હતા ત્યારથી આ સ્ત્રીનો રસોઇ કરવામાંથી રસ ઊડી ગયો હતો. આ રસોઇ કરું કે તે કરું? એવા બે ચાર અટપટા પ્રશ્નો પુછીને પછી પોતે જ “શાક ને રોટલી કરું છું,” અથવા “ખાલી ઢોકળાં કરું છું” એવા માર્ગ કાઢી લેતી, પતિને દસ વાગ્યામાં પતાવી લેતી, એટલે “તમારી મરજી પડે તે કરો-હા તે કરો-ના તે ન કરવું હોય તો ન કરો”-એવા જવાબ વાળીને ખાઇ લેનારા પતિને બપોરે રેસ્ટોરાંનું શરણ લેવું પડતું તેમાં નવાઇ નહોતી.

દસ વાગે હજી પોતે ઢાકળાં ને તેલ ખાધને ઊઠ્યો છે, વરિયાળી ખાતો બેઠેલ છે, ત્યાં જ એણે મુસાફરીથી ઓર્ચીતા પાછા ફરેલ મોટાભાઈને પ્રવેશ કરતા જોયા. જોતાં જ એના પેટમાં પડેલાં થોડાં ઘણાં ઢાકળાંનાં અટકાં કાણુ જાણુ ક્યાંયે ઓગળી ગયાં.

મોટાભાઈ પોતાનાં ખંડમાં ગયા કે તૂર્ત જ સુશીલાની આંખે એક સામગ્રી ત્રણ શગડીઓ પેટાવવા ને દાળ ભાત ભીંજવવા, તેમજ બે શાક સમારવા માંડ્યું.

“કુવી કરી, જોઈને !” એણે ધાટીને કહેવા માંડ્યું. “તારા નાના શેઠને કાંઈ ખાવાખાવાની ભાનસાન નહિ ! એટલે જ હું આજ ઓંચી-તાની ફસાઈ પડી ને !”

થોડી વારે નાના શેઠને મોટાભાઈના ખંડમાં જવાનું તેડું આવ્યું.

“તું શું ઓલ્યા ભિખારીની માનું સનાન કરવા ગયો’તો ?” ચંપક શેઠે પહેલો જ પ્રશ્ન એવો કર્યો કે એની બુદ્ધિ શક્તિનો છાંકો જ નાના ભાઈ પર બેસી જાય. સ્ટેશનેથી પોતે પરઆરા પેઠી પર જઈ પ્રાણીયા પાસેથી બધી વાત જાણી લીધી હતી.

“હા જઈ આવ્યા ! સું પછે—” વાતને રોળી ટોળી નાખતો ટૂંકા જવાબ દેતા નાના શેઠ વરિયાળી આવતા રહ્યા.

“તને કાણુ ડા’પણુ કરવા કહ્યું’તું.”

“કાંઈ નહિ—આલ્યા કરે ધ તો.”

“ના, નહિ ચાલી શકે. બોલ, ઘરમાં રે’વું છે કે નથી રે’વું ?”

“પણુ એવકું બધું શું થઈ ગયું છે ?” નાના ભાઈનું મોં ગરીબકું બન્યું. ઘરમાંથી દૂર થવાના ખ્યાલ માત્રે પણ એને ચોંકાવી મૂક્યો.

“મારું મોત કરાવવા ક્રમ ઉભો થયો છે? તું ભાઈ થઈને દુશ્મનનું કામ કાં કરી રહ્યો છે?” બોલતે બોલતે એના દેહનો ચક્ક ઉઠતો ગયો.

“પણ મેં શું ક્યું છે?”

“તેં શું ક્યું છે તેની તને શી સાત હોય? એ છોકરાના આખા ધરના નામ ઉપર, એની સાથેના આખા સંબંધના નામ ઉપર સ્નાન કરી નાખ્યા પછી તું હજીય એ સંબંધ કાયદાની કોરટમાં પુરવાર થાય એવું તો કરી રહ્યો છે.”

“કાયદાની કોરટ શું! શું વાત કરો છો તમે મોટાભાઈ!”

“તને તો ખાવા પીવા ને ઘોંટવા સિવાય બીજું ભાન શેનું છે? કાયદાની કોરટે એટલે સુખલાલ ચડવાનો છે.”

“ચડે નહિ, એવો નાલાયક એ છોકરો નો’ય.”

“ને તને ખબર છે ને, કે આપણે સુશીલાને માટે બીજે તળવીજ કરીએ છીએ. ત્યાં શી અસર થાય?”

“કાંઈ એ ન થાય. પણ બીજે તળવીજ શીદ કરવી પડે છે? આમાં શું ખોટું છે! છોકરો કમાતો થયો છે.”

“અરે તારી જાતનો! ભાઈને ય ફસાવ્યો લાગે છે—” મોટા શેઠના દાંતમાં રેતીનો કચકચાટ થયો.

“ને મારાં ભાભી અને સુશીલા તો વેવાઈને ઘેર પણ જઈ આવ્યાં એવા ખબર છે. એમને ગમ્યું તો આપણને શું?”

“ઓહો! એટલી બધી વાત પણ થઈ ચુકી!”

વધુ બોલ્યા વગર મોટા શેઠ નહાવા ગયા. ત્યાંથી પાછા આવેલે કહ્યું: “આજની ગાડીમાં તું દેશમાં ઉપડ, તારી ભાભીને ને ઝાકરીને વળતા જ દિ'એ આંહી તેડીને હાલ્યો આવ. આમાં જે કાંઈ ફેરફાર થયો છે ને, તો...બસ, વધુ કહેવા જરૂર નથી.”

મોટાભાઈની સાથે વાતચીતને ઓછામાં ઓછો પ્રસંગ લઈને દૂર ન્હાસનાર આ નાનાભાઈએ આજે પોતાનો નવા પ્રકારનો તેજેવધ અનુભવ્યો. ‘જે નહિ લાવને...તો....જેમ લઈશ...’ ‘ઘરમાં રે'વું છે કે નથી રે'વું છે!’ વગેરે પહેલી જ વાર સંભળાએલા શબ્દો એને ટાઢા થતા જન્મની માફક વધુ ખટકતા હતા. એણે પોતાના ઓરડામાં જઈને કોટ બદલાવવા માંડ્યો.

ત્યાં તો દુકાનનો દાદો ગુમાસ્તો વાણીયો ઉર્ફે વાણીજીવન, ‘લ્યો કાકી આ ઘી.’ એમ કહેતો રસોડામાં આવ્યો. ‘કેંક પારલા ગયો ત્યારે પત્તો લાગ્યો.’ એમ કહીને આવું સાફ ઘી મેળવવાનાં કળેટાનું વર્ણન લહેકાદાર વાણીમાં કરીને પછી સુશીલાની બાને હળવેથી પુછવા લાગ્યો “કાં કાકી, મોટાભાઈ આવ્યા પછી ઘરમાં કાંઈક ગાજવીજ કે કડાકા ભડાકા નથી થયા ને?”

“શેના કડાકા ભડાકા!”

“હવે અગ્નિયાં શીદ થાવ છો? તમે ચતૂર થઈને માફ પારખું કાં કરો?”

“તારા સમ મને ખબર નથી.”

“તમારાં વાલાં સગાં ગુજરી ગયાં ત્યાં નાના શેઠ સનાન કરી આવ્યા, ખબર નથી?”

“ના ! કોણ સગાં?”

“તમને કહું ય નથી ?”

“ના, મને મારા જીવના સમ.”

“ખરા ત્યારે તો ! ત્યારે તો હવે તમારા માથાના થઇ ગયા નાના શેઠ. હવે ફર નહિ, તમે ધણા દિ એને માથે જમાદારી કરી. હવે એના વારો.”

“પણ પીટયા સીધો ભસી મરને, શું થયું ? કાણ ગુજરી ગયું ? ને કાનું સનાન ?”

“તમારાં વેવાણ રૂપાવડીવાળાં.”

“વેવાણ જેની હોય એની. મારે તો સનાને નહિ ને સુતકે નહિ”

“ત્યારે નાના શેઠ તો સનાનમાં ગ્યા’તા !”

“એમ ! ઠીક, એનો તો હું ખરાખર હિસાબ લઇશ.”

“પણ તમારું ખીજું કાઠ ડેડ રૂપાવડી જઈને અવસર ઉઠેલી આખું હોય તો તેનું કેમ ?”

“ખીજું કાણ વળી ?”

“ભાભુ અને સુશીલા બેન. ”

“હવે ઉડાડ મા ને મને કાલો.”

“મારી આખુંના સમ.”

“તારે ઘેરે તાર આખો હશે કાં ને રોપા !”

“મારે એકલાને ઘેરે નહિ, ને હું કો ટચ તારેય નહિ.”

“ત્યારે ?”

“વિગતવાર ચાર પાનાં ભરીને કાગળ. તમારી દીકરીએ એની સાસુનું મોત સુધાર્યું” ને જીવતર જીજ્ઞાસુ તેના મોંકાટ વખાણુ સો સનાતીઆંઓની વચ્ચે વંચાણું : ને સુશીલા એનની તો વાહવાહ બોલી ગઈ. વળી એ બધાં સુશીલપણુંતો જશ કોને ચડ્યો ખબર છે? નવ મહિના જેણે પેટમાં વેડીને આટલાં મોટાં કર્યાં તેને નહિ.”

“આ બધું તું તે શું બકબક કરી રીયો છો મુત્તા ? મને ઠેકડીએ કાં ઉડાજી ?”

“ઠેકડીએ નથી ઉડાડતો. બન્યું ઇ તલેતલ કહું છું. આ બધો જશ ચડ્યો તમારાં જેઠાણીને. જેઠાણીએ વેવાણીની છેલ્લી ધડીએ ધરમનાં વેણુ સંભળાવ્યાં તે ઉપરાંત મા વગરનાં છોકરાંને ત્રણેને લખને જેઠાણી થોરવાડ ગ્યાં. હ્યો, આમાં એક પણ વિગત ખોટી હોય તો તમારું ખાસકું ને મારું મોહું.”

પ્રાણીયાની વાતે સુશીલાની બાને તો ચિત્રમાં આલેખ્યાં હોય તેવાં કરી મૂક્યાં. રોજ ધરની જરૂરીઆતની વસ્તુઓ લાવી આપનાર અને વ્યવહારિક કાર્યોમાં દોડાદોડ ટાંગાતોડ કરી પોતાનું એકલાનું જ વ્યક્તિત્વ સૌની આંખોમાં પાથરી દેનાર આ પ્રાણીયાનો પરિચય વાર્તાના પ્રારંભના ભાગમાં આપણને થઈ ચુકેલ છે. આવા પ્રાણીયાઓનો પગ પ્રત્યેક શેઠ કુટુંબમાં જડખેસલાખ હોય છે તે વિષે તમને કાંઈને શંકા નહિ હોય આવા. પ્રાણીજીવનો શેઠીયાના ધરોનાં ઘેરાંઓ સાથે ભારી મેળ હોય છે. કેમકે શેઠાણીઓ સ્વામીઓ પાસે જે ચીજો નથી મગાવી શકાતી તે પ્રાણીઆઓ દોડીને લાવી આપે છે. શેઠીઆઓ ધરની જે ભલામણો પેઠી પર પહોંચતાં જ ભુલી જાય છે તે આ પ્રાણીઆઓ જ યાદ કરી આપે છે, ઘેરથી પાંચ દસ વાર આવતો જે ટેલિફોન લેવા શેઠીઆઓને કુરસદ નથી હોતી, તેનો અમલ પ્રાણીઆઓ જ કરતા હોય છે.

નાટકો અને સીનેમાની ટીકાટો પ્રાણીઆઓ જ લાગવગથી મેળવી આપે છે. ગામમાં સાડીની કે પોલકાંની છેલ્લામાં છેલ્લી ડીઝાઇન કપ આવી છે તેના ખખર પ્રાણીઆઓ જ પુરા પાડે છે. ઘરમાં માંદગી વેળા પ્રાણીઆઓ જ ઉખરા કરતા હોય છે. અને શેડીઆઓ ઘર છોડ્યા પછી શું શું વાતો કરે છે, ક્યાં ક્યાં આવે જાય છે, અને ફટલું રળે છે ગુમાવે છે તેની ખાતમી પ્રાણીઆઓ પાસેથી જ મળે છે. ઉનાળાની ફરીથી લઈ શિયાળાની ગરમ ખનાત કાશ્મીરીની પરખ પ્રાણીઆઓને જ હોય છે. આવા પ્રાણીઆઓમાં રસોડા મુઠ્ઠી જવાની, કડકમાં કડક શબ્દો બોલવાની, મસ્કરી કરવાની તેમ જ વિનયવંતા આત્મકિત દેખાવાની આતુરી હોય છે. પ્રાણીઆઓ શેઠાણીઓ ઉપર રાજ કરી શકે છે કેમકે શેઠાણીઓને ‘પીટયા’ ‘રોયા,’ ‘મુવા,’ ઇત્યાદિ લાડ-શબ્દોનાં સંબોધનો કરવાનો શોખ આવા પ્રાણીઆઓ પર જ સંતોષાઈ શકે છે.

એટલી વાત કરીને પ્રાણીઓ, ‘લાવો કંઈ ચુડીને ચીપ નાખવી છે? ને કંઈ અંગડીઓ ભંગાવી નાખવી છે?’ એ પૂછતો ઉભો રહ્યો.

“સાંજે આવજો.” કહીને સુશીલાની બાએ એને જલદી વિદાય દીધી, ને પોતે જેઠા માળા ફેરવી લ્યે તેટલો સમય હોવાથી પોતાના ઓરડામાં ગઈ. પતિ હજી કાટનાં બટન પુરાં નાખી નહોતા રહ્યા. ‘લાવો બટન નાખી દઉ’ એ કામને બહાને પોતે ત્યાં બેઠી, અને બટન નાખતી નાખતી ટાઢીબોળ સત્તાધીશીના સ્વરો કાઢી બોલવા લાગી:

“મારાથી ચોરી રાખી એટલે હું શું તમને ખાધ જવાની હતી ! ને ચોરી ભગવાનને ઘેર ફટલોક વખત છૂપી રહી શકે છે? મારું સનાન તો હજી બાકી છે, ત્યાં કાનું સનાન કરવા પધાર્યાંતા? ને મારી છોકરીનો ભવાડો કરવાનો ભાભીનો શો હક્ક છે?”

“તું મને કહેવું હોય તે કહી લે, પણ ભલી થઇને ભાભીને માટે ગેરશબ્દ ન કહેતી હો.” આટલું બોલતાં બોલતાં પતિની આંખોમાં પાણી તપકી ઊઠ્યાં.

“ભાભીનું દાઝે છે, આયડીનું દાઝતું નથી ! આદમી છો ? એક વાર મોટાભાઈના જૂતા ઉપાડવા લાયક થાવ, પછી મારા ઉપર રૂઆળ કરવા આવજો.”

“પણ તું શા સાર મારી પાસે મોટાભાઈના જૂતા ઉપડાવજ, ને ભાભીએ શું કરી નાખ્યું છે એવડું બધું ?”

“છોકરીને ટાળી દીધી, બીજું તો શું ?”

“છોકરીએ કાળુ ધોળું કાંઈ કર્યું છે ?”

“મોટાભાઈએ જે સંબંધમાં લાલખાઈ મૂકી દીધી છે, તે સગપણ સાચવવા શીદ લઈ ગયાં મારી છોકરીને ?”

‘ગામ રસ્તામાં હતું તે ગયાં હશે. છોકરી તારી જ છે, ને ભાભીની નહિ ?’

‘છોકરી તો મોટાભાઈની-બીજા કાઠની નહિ. બીજા કાઠને કશું કરવાનો અધિકાર નથી. મારી દીકરીના કાનમાં ઝેર ઝેર ને ઝેર રેડવા સિવાય, મારી સામે તો ઠીક પણ પોતાના સગા ધણીની વિરુદ્ધ, દેવ સરખા ધણીની વિરુદ્ધ છોકરીના કાનમાં સીસું ઉકાળી ઉકાળીને સીંચવા સિવાય બીજું કામ શું કર્યું છે ભાભીએ ? જેના પગ ધોઇને નવ્ય પ્રભાતે પીવા લાયક, એવા મોટાભાઈથી છાનાં છાનાં પેતરાં ભરવાં ને કાવતરાં કરવાં, એ કાંઈ ખાનદાનનું કામ નથી.”

કાટ પતિના હાથમાં આપતી આપતી એ બોલ્યે જતી હતી. પતિની ટોપીને અથ મારતી મારતી, પતિને નવો હાથમાલ કાઢી

દેતી, અને આ “ચંપલ નૈ, ઓલ્યાં ખૂટ પેરતા જવ” એવું કહી, ખૂટ કાઢી દધ પહેરાવતી પહેરાવતી આ પત્ની પતિને જેટલી વધુ વાર રોકી શકાય તેટલું રોકીને પોતાની જેઠાણીની નિંદા ને જેઠની દેવગાથાઓ ગાતી ગઇ. જેઠને સંભળાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ હતો.

“ભગવાન ! ભગવાન !” પતિને ધીરે પગલે ચાલ્યો જતો જોઈ એણે આસ્તેથી ઉદ્દગાર કાઢ્યો : “કાને ખબર મને પરણ્યા છે...કે ...એને !”

પોતાની પાછળ બોલાએલા એ શબ્દો નાના શેઠે કાનોકાન સાંભળ્યા. એ થંબ્યો, ફરીવાર એની આંખે અધારાં આબ્યાં, એણે આરજી અલી લીધું. એ તમ્મર એકાદ મિનિટ ટક્યાં. પછી મનની કળ વળી. એ આપઘાત કરવા કૂવામાં પડતો હોય તેવી રીતે ‘લીફ્ટ’માં પહોંચ્યો ને નીચે ઊતર્યો.

મોટર ગાડી નીચે તૈયાર હતી. શેફરે નાના શેઠને લઇ જવા આરજી ઉઘાડ્યું.

“નહિ ભાઇ, પેદલ જાયગા.”

એટલું જ બોલીને નાના શેઠ જલદી પોતાના ઘરની ગલી વટાવી ગયા.

પ્રકરણ ત્રીસમું

‘સાહેબજી !’

તે પછી મોટા શેઠ, નાના ભાઈની વહુએ લાજ કાઢીને પીરસેલી ગરમાગરમ રોટલીઓ જમી કરીને દાંત ખોતરતા ખોતરતા અને ઓડકાર ખાતા ખાતા જેઠજી બોલતા હતા કે ‘તમારે ચ વઢવું પડ્યું ના એ બેવઝૂકને !’ માણો પલીત છે પલીત ! પડખે એવડો ભાષ ગભો હોય તો કેવું જોર રહે કાંડાંમાં; પણ આ પલીતની અછલતો કાંઈ વિશ્વાસ રખાય છે ?”

એવું બોલતા બોલતા જેઠજી દિવાનખાનામાં પગ મૂકે ત્યાં તો “સાહેબજી !” એવું સંબોધન કાને પડતાં ચમકી ઊઠ્યા. ખાનુએ જોયું તો વિજયચંદ્રનું નખશીખ ઠાવકું, કુટકું, સ્વચ્છ, સ્ફુર્તિમય, વાળની એક લટ પણ અસ્તવ્યસ્ત નહિ, એવું રૂપ નિહાળ્યું.

“સાહેબજી !” સામે કહેવું પડ્યું. “ક્યારુકના આવ્યા છો ?”

“સારી એવી વાર થઈ. આપ આજ કાંઈક વિશેષ રૂચિથી જમ્યા લાગે છે.”

“હા, આજે મને ઠીક વાર લાગી.” પોતે જમતો જમતો ને જમી રહ્યો તે પછી નાનાભાઈની પત્નીને સંભળાવવા જે શબ્દો બોલેલો તેનો શ્રોતા કદાચ વિજયચંદ્ર બન્યો હશે એવું કદપણ એણે અનિવાર્ય હતું, ને અતિશય લજ્જાસ્પદ હતું.

“આપ ઠીક થયું વખતસર આવી પહોંચ્યા.”

“અરે કાલે પહોંચવું”તું, પણ મોટરનો અકસ્માત થયો. લાચાર બની ગયો. તમારો કેસ તો ચાલી ગયો ને ? ”

“ના જી, આજની જ મુદત પડી છે. આપને તેડવા જ આવેલ છું.”

“પણ હું આમાં શી રીતે તમને બચાવી શકીશ ?” શેઠની આંખો જાંચી ચડી ગઈ.

“હું કહું. મારે આપની પાસે એક પણ શબ્દ ખોટો બોલાવવો નથી. તર્કટ કરાવવું નથી. ફક્ત આપ બોલો એટલી જ વાર છે.”

“શું બોલું ?

“કે સુશીલા બેન સાથે આપે મારું હિન્દુ વિધિસર વેવિશાળ કરાવી આપેલ છે. ને આપની મદદથી તો મારે વિલાયત ભણવા જવાનું હતું.”

ચંપક શેઠે વાતને ઉડાડવા ફાંફાં માર્યા: “પણ મારા સાહેબ ! તમે તે કાંઈ રાજ છો ? કોર્ટને તે અક્કલ હોય કે નહિ ? મને પૂછે કે તમે આબરૂદાર માણસે ઉઠીને આવું ઉતાવળીયું ને ખાનગી જેવું વેવિશાળ શા માટે કરી નાખ્યું ! ”

“તો આપણી પાસે જવાબ હાજર છે.” વિજયચંદ્ર દંડીગાર વકીલની તટસ્થતા ધરીને બોલ્યો “જુલું વેવિશાળ અમૂક કારણસર તોડવું પડેલું. એ કારણો ગુપ્ત હતાં, સામા પક્ષને નુકશાન પહોંચાડે તેવાં હતાં. એટલે એ સામા પક્ષની ફજેતી ટાળવા માટે અમારે નવું સગપણ છપું છપું કરી લેવું પડ્યું. નહિતર ન્યાતમાં પંચાતીઆ નિરર્થક હોહો કરી ઉઠે. આ તો બધું જ હું વકીલને પુછી કરીને આવેલ છું. આપ ન ગભરાવ.”

બળેલી દીવાસળી લઇને દાંત ખોતરતે ખોતરતે મોટા શેઠ ફરી પાછું મૌન પાળ્યું.

“હું આપની એકેએક મુંઝવણનો માર્ગ વિચારીને આવેલ છું.” એમ કહીને વિજયચંદ્ર સામા માણસને ગાળી નાખે તેવા ગદગદપણાની મીંડ પોતાના કંઠમાંથી ખેંચતે ખેંચતે કહ્યું : “આજે હું આપને છ મહિના પહેલાં મળ્યો તેવા ઉજ્જવળ મોંએ મળવા નથી આવ્યો. આજે હું વિજયનો નહિ, પુણિમાનો નહિ, પણ પરાજયનો, અમાસનો ચંદ્ર છું. મારા જીવનમાં મેં જખ્ખર ઠોકર ખાધી છે. મારે પગ ભૂલમાં પડી ગયો છે. મારે આપની પુત્રીનું અકલ્યાણ કરવું નથી. એની વેરે લગ્ન કરવાનો અધિકાર લઇને તો હું થોડો જ આપની સમક્ષ આવેલ છું ! હું એ નિર્દોષના જીવનમાં આંગળીચીંધણું રહે તેવું કરવા ઈચ્છું નહિ. આજે તો આપની મદદથી મારો ઉગાર જ ગોતું છું. સામા પક્ષની મોટી આબરૂને કારણે આ મુકદ્દમાની તપાસ જજની ચેમ્પરના બંધ બારણે જ થવાની છે. આપની આબરૂ સલામત છે. કહો તો હું આપને લખી આપું કે મારે આપની કન્યા ન જોઇએ. આપ કહેતા હો તો જેવું સર્ટિફિકેટ સુખલાલને માટે દાકતરે લખી આપ્યું છે તેવું હું આપને સ્વહસ્તાક્ષરે જ લખીને અત્યાસ્થી આપી દઉં. ને

કદાચ જાહેરની માન્યતા મારું સગપણ થયાની હોય તો હું આપણી ન્યાતની પાસે હાજર થઈને એકરાર કરવા તૈયાર રહીશ, કે મારું જીવન કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે લગ્નને લાયક નથી, હું કોઈના જીવન પર છીણી મારવા નથી ચાહતો.....”

એટલું કહેતાં કહેતાં વિજયચંદ્રે પોતાની આંખોમાંથી દડ દડ દડ પાણી વહાવ્યાં. એ પાણીની ધારા એનાં ચશ્માંની આરપાર વધુ સુંદર લાગી. અમુક પ્રકારના સાંદર્યનો આ નિયમ હોય છે. એની શોભાને સીધા દર્શનમાં જોઈલી પમાય છે, તે કરતાં કોઈક કાચ જેવા પદાર્થની મારફત વિશેષ પામી શકાય છે.

વિજયચંદ્રના ગોરા ગોરા ગાલ પરથી દડતાં આંસુ દેખી એનું પાપકૃત્ય નજરે જોનારો પણ પોતાને ભ્રમિત માનવા લલચાય; એ પાપાચારી આ નહિ હોય, આપણી જ નજરની ભ્રમણા હશે, એવું કંઈક આપણું દિલ બોલવા લાગે.

“હું આંહી રહેવાનો પણ નથી. હું મારું કલંકિત મોં આપની પાસેથી છૂપાવીને સીલોન, અલ્બેનિયા, સુદાન અથવા એડન જેટલે દૂર ચાલ્યો જઈશ. હું આ બધાજ એકરાર આપની પાસે લખીને લાવેલ છું. આ લ્યો, મારું માથું આપના હાથમાં મૂકું છું.”

એમ કહેતે કહેતે એણે એક સીલબંધ લીફટો મોટા શેઠની સન્મુખ ધરી દીધો. તેની ઉપર લખ્યું હતું :-

“એક આત્માની કથા.”

ચંપક શેઠના મોં પર પોતાની વાણીની અસર થતી દેખીને એણે ચલાવે રાખ્યું :

“મેં તો મારા બે પિછાનવાળા ભણેલા જીવાન જ્ઞાતિભાઈઓને પણ આપનાં પુત્રીને માટે નિરધારી રાખેલ છે. હું તે દિવસ એમની

સાથે ટ્રેનમાં દાદર સુધી ગયેલો ત્યારે પણ એ જ મારો હેતુ હતો. આપની પુત્રીનો પણ ગેરલાલ લેવાનો ભયંકર વિચાર મને થઈ આવેલો. હું ઇશ્વરસાક્ષીએ પાપછુટી વાત કરું છું. એમણે મને જે લખેલું તે હું વઠાવવા નીકળું તેટલી નીચતાની હદે આલ્યો જાત. પરંતુ પ્રભુએ મને વખતસર જાગારી લીધો. આપની પુત્રીનું એ લખાણ પણ આ ક્વરમાં જ છે. સુખલાલ તરફ એમનું દિલ હતું તે પણ ખોટું અનુમાન છે. એમને સુખલાલ પાસે જવાનું કારણ જુદું જ હતું. અગાઉ જે પત્રવ્યવહાર થયો હશે, તેના કાગળો પાછા મેળવવાનું હતું. એ બધું એમના જ હસ્તાક્ષરોમાં આપ આ ક્વરની અંદર વાંચશો. જો કે હું તો હવે એ કન્યાની લાગણીનો કે આપના છ મહિના સુધીના સદ્ભાવનો લાલ લેવા માગતો જ નથી. હું નાલાયક છું, મેં ઇશ્વરને દૂભવેલ છે.” એમ બોલતો બોલતો એ ફરીવાર રડ્યો.

“એક વાતે તો આપ ચાલ્યા ગયા, તે સાડં જ ક્યું.”

“કેમ ?”

“આપનું ખુન તો નહિ, પણ આપને માથે મરણતોલ માર પડવાની તૈયારી હતી.”

“કાના તરફથી ?”

“નામ લેવાની હવે જરૂર નથી.”

“તમને કાણે કહેલું ?”

“આપનાં પુત્રીએ.”

“ક્યારે ?”

“એમની જોડે હું દાદર સુધી ગયો ત્યારે.”

‘સુશીલાને ક્યાંથી ખબર?’

આગલી રાતે ખુશાલભાઈ અને સુખલાલ આવેલા હશે તેમની કાંઈક બોલચાલ પરથી તેમણે અનુમાન બાંધેલું, ને મારી તે રાતની તપાસમાંથી મને પણ જાણુવા મળેલું.”

ચંપક શેઠને થરથરાટી વધુટી ગઈ.

“હવે તો લીલાલે’ર કરો, હવે તો એમને જ પોલીસમાં તેડાવીને કહી દેવામાં આવેલ છે. એટલે હવે તો આપ પોલીસને જુડું જુડું કહોને તોય તેમના માથે પડે તેવું છે.”

ચંપકશેઠને આ બંદોબસ્ત બહુ સરસ લાગ્યો.

“કેસ ક્યારે ચાલશે?” એમણે પૂછ્યું.

“હમણાં બાર વાગે. એક જ કલાકમાં.....”

એ શબ્દો બોલતે બોલતે સામેના ઘડિયાળના કાંટાને એણે પોતાના સત્યાનાશના ‘બારના ટકારા’ તરફ કદમો ભરતા દેખ્યા. એની આંખોની મૂંગી આરજીએ ચંપકશેઠને કપડાં પહેરવા ઊભા કર્યા : શેઠ પણ વિચારતા જતા હતા : જોઈ તો ખરો ત્યાં જઈને, શી સ્થિતિ છે ? શા પ્રકારની જુઝાની આપવી એ તો મારે તે પછી નક્કી કરવાનું છે ને. તેલ જોઈને, તેલની ધાર જોઈને, પછી જ મોં ખોલવું છે ને. ”

“આ કવર. ” એમ કહી વિજયચંદ્રે ચંપક શેઠને પેલું પરખીડિયું લઈ જવા ને ઠેકાણે મૂકવા કહ્યું. એની અસર ચંપક શેઠના મન પર સચોટ થઈ પડી. એણે સામે કહ્યું : “અત્યારે તો તમે એ લઈ જાવ, મારે શું કામ ફામ છે ? ”

“તો પછી આપવા શા માટે લાવત? લઈ જઈને ક્યાં મૂકું? કોકને હાથ પડે તો મારું તો ઠીક પણ આપની દીકરીનું મોત ઉભું થાય ને! માટે લ્યો. ને હું ખરું કહું? થોડક ખીજ કાગળો પણ એના સ્વહસ્તાક્ષરના મારી પાસે પડ્યા છે. પણ સ્વાર્થી બુદ્ધિએ મને હલકટ બનાવ્યો. આપ આટલા ઉદાર બનશો એની મને આશા નહોતી. એટલે આપને ધમકાવવા દબાવવા એ મેં રાખી મૂક્યા. મારું દિલ ચોરાયું. કાટંમાંથી નીકળીને ચાલેા મારા મુકામ પર, હું આપને સુપરદ કરી આપીશ. માણસ સામા માણસની ખાનદાનીને ઓળખતો નથી એટલે જ આવો હલકટ દિલચોર બને છે. મને આજે આપે માનવીની મહાનુભાવતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. એ દેખીને મારી અધ-મતા મને વિશેષ ડાંખ મારી રહેલ છે.”

અહીં એણે ફરી રદ્દન કર્યું.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

દિયર અને લોભઈ

“હા હમાલ !” શોફરે તે રાત્રિયે સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ગાડી ઉભી રાખીને બુમ મારી.

“હમાલની જરૂર નથી.” નાના શેઠે પોતાની બેગ ખોલતાં ખોલતાં શોફરને અટકાવ્યો. શોફરને કશી સમજ પડી નહિ.

ત્યાં તો બેગ પાછી બંધ કરીને નાના શેઠ મોટરમાંથી બહાર નીકળ્યા. શોફરે એના હાથમાં ટુવાલમાં લપેટેલાં ફક્ત બેગ ફાલતુ કપડાં દીઠાં. એ કાંઈ પ્રશ્ન કરે તે પહેલાં જ નાના શેઠે સૂચના આપી.

“આ મારી બેગ ને બીસ્તર પાછાં લઈ જા. પુછે તો કહેજે કે જલદી પાછા આવવાનું છે એટલે વધુ સામાનની જરૂર નહોતી. ધોતીયું ટુવાલ બસ છે.”

“પણ સ્તામાં બિછાનું...” શોફરને આ બાપડાની દયા આવી. કેમકે નાના શેઠનું શરીર એક સ્ત્રીના જેવું ગૌર અને સુકુમાર હતું, ગૌસ્તા ને સુકુમારતા એ બેઉ દયા અનુકરણના બિંજળી-દીવા પેટા-વવાની ચાંપ તુલ્ય છે.

“અરે ગાંડા, કેટલાંય વરસ ખિસ્તર વગર આ પાટીયાં ઉપર ગુલાખી નીંદર ખેંચેલ છે. જા તું તારે લાઇ જા.”

એવી થોડી વેવલાઇ દાખવીને નાના શેઠે મુસાફરી શરૂ કરી. ગર-મીના દિવસો હતા એટલે શીતળ રાત મીઠી લાગતી હતી. પણ પોતે સૂતો જ નહિ. વસંધ, પાલધર, સુરત ને ભરૂચ સુધી એણે દરેક સ્ટે-શનને ઊતરી ઊતરીને ચઢા પીધા કરી. સેન્ટ્રલથી જ એની આંખોએ આખી લાઇન પર ચકળ વકળ ચકળ વકળ જોયા ક્યું. એકસામટી બૂખ ભાંગી લેનાર અકરાંતીયા રાંકા જેવી એની વિહ્વળતા હતી. એકલા બેઠા બેઠા એક ખુણેથી બેસુર ને ઘોઘરા રાગે એ જે ગીત બોલતો હતો તે પ્રેમનું હતું, હાસ્યરસનું હતું, કે વીરરસનું હતું, એ નક્કી થઇ શકે તેમ નહોતું. એ ગીત તો “એક સરખા દિવસ સુખના કાઢના જતા નથી” એ કરુણ રસનું ગીત હતું એવી સાચી વાત જો એ ડાખાના શ્રોતાઓને કાઢએ કહી હોત તો તેઓએ કદાપિ માની જ ન હોત. કરુણ રસ એના કંઠમાં કદિ પેસી જ ન શકે. ગાતાં ગાતાં ચાલી રહેલી એના હાથ પગની ચેષ્ટામાં કાઢને વીરરસનો વહેમ જાય કદાચ, એના મોં પરના મરોડો બેશક હાસ્યરસની જ આશંકા જન્માવે, આક્રી કરુણનો તો કદિ પતો જ ન લાગે. છતાં એ હતું તો કરુણનું જ ગાન.

વળતા સવારે તેજપુર ઊતરીને એણે ગામમાં પોતાની પેઠી પર ન જતાં આરોઆર થોરવાડનું વાહન શોધ્યું. આજ સુધીના આવા પ્રવાસોમાં પોતે મોટર ટેક્સી વગર, ને ટેક્સી ન મળે ત્યારે ઘોડાગાડી વગર ધા ન કરતો. પણ તે દિવસ એનો જીવ કાણ જાણે શાથી પણ ચોરાયો. એણે એક બળદવાળો એકા જ બાંધીને થોરવાડનો કેડો લીધો.

આવા એકામાં કરેલી અનેક ખેપો એને યાદ આવી. થોરવાડમાં ગામને એક છેડે બાપુકી વેળાનું એક હાટકું માંડીને બેઠે ભાઇ ખજૂરનું

એક વાડીયું રાખતા, ગ્યાસલેટનો એક એક ડબો રાખીને તેમાંથી પાછ પૈસાનું પાવળું પળી તેલ વેચતા, અસુરી રાતે ગામ બહારથી આવતો ચોરાઉ કપાસ તોળી લેતા, ખેડૂનાં છોકરાને ખજૂર અને ખોખાંતી લાલચમાં નાખી ધરમાંથી કપાસ, દાણા વગેરે ચીજો ચોરી લાવતાં શીખવતા, એ દશેક વર્ષ પૂર્વેના દિવસો કેમ જાણે આખે રસ્તે એને સામા મળી મળીને “ભાઈ રામરામ” કરતા હોય એવી સ્મૃતિ જગી ઊઠી. ખજૂરનું વાડીયું ને ગ્યાસલેટનો ડબો તેજપુરથી ઊધાર લાવતા, માલ પુરતું જ એકાલાડું ઠરાવીને પોતે બાળુએ ચાલ્યો આવતો, વૈશાખનો ધોમ ધખતો હોય ત્યારે એકાની ને બળદની પડતી આવતી છાંયડીમાં પોતે ચાલતો, પણ એક બે આના એકાલાડાના વધુ નહોતો ખરચતો, એ વેળા યાદ આવી. ને એ એકાની ચલનશીલ છાંયડીમાં ફરી ચાલવાનું અત્યારે મન થતાં પોતે નીચે ઉતરી પડ્યો. એકાવાળા ધાંચીની સાથે વાતો કરતાં કરતાં એણે સમાચાર મેળવ્યા કે પોતાના જુના ઓળખીતા એકાવાળા વલી ધાંચી, કુરજ ઠક્કર લુવાણો, ગજુર ઠક્કર ખોજો, મનકા કાળી વગેરે બધાય મરી ખૂટ્યા છે.

“ખીજું તો ઠીક, પણ કુરજ ને ગજુર માળા ડોળી તલાવડીએ રેટલા કાઢીને લીલી કુંગળી કરડાવતા કરડાવતા ખાતાં ને, તયેં મને મોંમાં શું નું શું થઈ જતું, પણ મારાં ભાભીની શરમ બહુ આવતી. ઘેરે જઈ ને કુંગળી ગંધાય તો ભાભી બોલે નહિ પણ માયલીકાસ્થી એનું કાળજું કપાય હો ! ભાઈના સોગંદ.”

એકાવાળો જુવાન હતો એટલે એને આ અસલી જમાનાની વાતોમાં કે કુંગળી ખાતાં ભોળાઈની શરમ પાળનાર આ લડાયા માણસમાં કશો રસ નહોતો.

“ઓત્તારીની ! હીપાપાટ તો ભરી છે ને શું !” એમ કહેતે નાના શેઠે પોતાના ગામની સીમમાં વહેતી નદીને તાળાં વર્ષાજળે ઇશ્વરકૃતો અને આજરી ચૂકેલો મોટો ધરો ભર્યો, ભેતાં જ એને કાંઈ વળગાડ થયો હોવાની શંકા આવે તેવી હર્ષધેલછા એણે બતાવવા માંડી. એકાવાળાને એણે ભાડું ચુકાવી ત્યાંથી જ પાછો રવાના કર્યો ને પોતે પોતાની ભુની બેનપણી હીપાપાટ પર નહાવા ઉતર્યો. નાનપણમાં અંદર પડીને ન્હાનાર એ બાપડાને બહેમ આવ્યો કે પોતે કદાચ તે દિવસની તરવાની કળા વિસરી ગયો હશે તો ! એટલે કાંઠે બેસીને ન્હાઈ એણે ધોતીઆ ટુવાલ ને કુડતા સાથે ગામ ભણી ચાલવા માંડ્યું. મનમાં મનમાં બબડતો હતો કે ‘સાસરે’ કાક દેખે તોય એમ સમજે કે ગામમાં તો કેટલો આવ્યો હાલ-! ને ભાભી અને સુશીલાના મનમાં પણ હું અણધાર્યો આવી પડ્યો છું એવો ધ્રાશકો નહિ પડે. ખડકીમાં પેસીને દોરીએ ધોતીયું ટુવાલ સુકવતો સુકવતો જ હું સાદ પાડીશ કે ‘કાં ભાભી હવે રોટલાને કેટલી વાર છે ?’ ને સુશીલાને ને તો ભુના વખતમાં ‘એલી ! સતોકડી, એય દેફલી !’ એમ કરીને બોલાવતો તે મુજબ જ આજે જઈને હાક મારીશ ‘એલી સતોકડી ? એ રાં... દેફલી !’

‘ના, રાં... શબ્દને કાઢી નાખવો જોશે, એમ બબડતો પોતે ‘કાં સતોકડી ! એલી એય દેફલી !’ વાળા બૂતકાળના પ્રયોગને ગોખતો ગોખતો મહાવરો પાડતો ગયો, અને પોતાના હૈયાને હાકલી રાખતો ગયો કે ‘બસ, હસતું જ મોહું રાખવાનું છે. બસ પછી નિરાંતે જ વાત કરવી છે. બસ, બબડદાર, હસતા હસતા જ બોલવાનું છે. પણ એક જ બાબત નડે છે. બીક જ એક છે, કે સુશીલા જો કદાચ જતાંની વાર જ ‘મારી બાને કેમ છે’ એમ પ્રશ્ન કરશે તો.....તો” એટલું બબડતાં બબડતાં એના ચાલુ ચિંતનમાં મોટો ચીરો પડ્યો. બાણે કાંઈ કબાડતો આખો અરીસો ચીરાયો.

ઘેર પહોંચીને એણે ઓઝીંતાનું જ્યારે ભાન અનુભવ્યું કે પોતે કલ્પેલા પોતાની ગરીબી અવસ્થાવાળા માટીના ઘરને બદલે પાકું ચુનાબદ્ધ મકાન બિલું છે, ત્યારે જ એણે મનમાં કરેલી ગોઠવણ, વેકરીના માંડ વાળેલા લાકુની માફક, હાથમાં ને હાથમાં ભરભર ભુકો થઈ ગઈ. જે મકાનમાં પોતાને શરણ મેળવવું હતું તે પણ મોટાભાઈની જ કમાણીનું ચણેલું નીકળી પડ્યું. ‘તારા પુરુષાર્થનો અહીં એક પત્થર પણ નથી મંડાયો’ એવી જાણે કે એ આખો ઈમલો ચીસ પાડતો હતો. જૂનું ધૂળીયું ઘર હોત તો તેનો અસ્થ ભાગ પોતાના હક્કનો કહેવાત. પૈસા પૈસાનું ગ્યાસલેટ અને ચોરેલા દાણાનાં ખજૂર ખોખાં વેચવામાં વધુ પાવરધો નાનો ભાઈ જૂના ખોરડાનો વધુ હક્કદાર બની શક્યો હોત. પણ મુંબાઈની નવી શ્રીમંતાઈમાં એના પુરુષાર્થનો હિસ્સો ઓછો હતો, અને મોટાભાઈએ ગઈ કાલે કહી દીધું હતું કે “...ભાભો રહેવા નહિ દઉં.” પત્નીએ કહ્યું હતું કે ‘મોટાભાઈના જૂતા ઉપાડવા જેટલી ય ઓળી તો નથી!’

બાળુની એક કુટુંબી વિધવાના ખોરડાને દબાવીને ખડું થયેલું આ પાકું મકાન મોટાભાઈનું જ છે, ધક્કો મારીને એમાંથી મોટાભાઈ બહાર કાઢી મૂકી શકે તેમ છે, ધારે તો મોટાભાઈ ગૃહપ્રવેશનો આરોપ પણ મૂકાવી શકે છે, વગેરે વિચારો સાથે પોતે અંદર પેઠો, ભાભીને જોયાં ને એનું ગોઠવી રાખેલું રહસ્ય ભડકો થઈ ગયું. સુશીલાને દીકી અને ‘સંતોકડી ઢેકલી’ શબ્દોનો એના અંતરાકાશમાં કયાંય પત્તો ન મળ્યો. સુશીલા જે નાનાં બાળકોને નવરાવતી હતી. પિતાની સામે ફક્ત એક મીઠું કરુણાળુ સ્મિત કરી, કપડાં સંકેતરેને બેડી બેડી એ તો ‘પોટી’ને નવરાવવાની ક્રિયા કરતી જ રહી. ભાભીએ કામચાળી બાઈને કહ્યું “જવ, બહારથી એમનો સામાન લઈ આવો.”

“આવે છે, સામાન હજી પાછળ દૂર છે.” એટલું જ કહી એ

અંદર ગયો. બેઠકના ઓરડામાં ભાભી પાણીનો લોટો પ્યાલો લઈને હાજર થયાં.

“કુમ ભાઈ ઓચીંતાના ? શા ખબર છે ?”

પોતાને ભાઈ કહેનાર, માત્ર કહેનાર જ નહિ પણ ભાઈ તુલ્ય જતન કરીને સદા પૂર્ણ શીક્ષથી પાળનાર આ ભાભીને ભાળવાની સાથે જ પત્ની સાંભરી, પત્નીના અપમાનકારક કુશબ્દો યાદ આવ્યા, ને પોતાને પોતાનું નમાલાપણું કદિ નહોતું દેખાયું તેવું અત્યારે પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થયું. આવી ભાભીને અપમાનિત કરનાર સ્ત્રીની જીભ મેં ત્યાં ને ત્યાં ખેંચી કુમ ન કાઢી !

પાણી પીને એણે જવાબ દીધો. “તમને તેડવા મોકલેલ છે.”

“ઢાણે ?”

“મારા ભાઈએ.”

“કુમ એકાએક ?”

“રૂપાવટી જઈ વેવાણું મરણ સુધાયું” તે માટે.”

ભાભી નિસ્તર રહ્યાં.

“વળતી જ ટ્રેનમાં લઈને આવવા કહ્યું છે.”

“હં-હં.”

“નીકર કહ્યું છે કે કોઈને ઘરમાં પગ મૂકવા નહિ દઉં.”

“હં-હં. જોઈએ.”

સાંજ પડી, ભાભીએ પૂછ્યું : “કહેતા’તાને કે સામાન પાછળ આવે છે ?”

“સામાન તો પાછો મોકલી દીધેલો તે હું વિસરી ગયો હતો.”

“પાછો ક્યાં ?”

“સેન્ટ્રલ સ્ટેશનેથી જ પાછો મોટરમાં ધેર.”

“કુમ ?”

✓ “મારો એના માથે હક્ક નહોતો. મને બ્હીક લાગી કે મારા ભાઈ કોક દિ’ એ પણ આંચકી લેશે.”

રાત પડી. નિરાંતે કેટલી વાતો થઈ. દિયરે કહ્યું. ‘ભાભી, અંદરથી આતમો જ ના પાડે છે; જે ઘર મારું નથી, મુંબઈની જે સાહેબીમાં મારો જરીકે લાગભાગ પહોંચતો નથી, તેમાં મોટાભાઈના આત્માને ઉદ્વેગ કરાવતા પડ્યા રહેવા અંદરથી મને ના પાડે છે.”

‘આપણે બધાં જ કેમ ગાંડાં બનવા લાગ્યાં છીએ !’ ભાભીએ જરીકે હસીને ઉદ્વેગાર કાઢ્યો; ‘તમે ય આવા આળા મનના બેઠા ત્યારે એ બચાડા જીવનું કાણુ...’

પોતાના જેવી પત્નીથી ત્યજાયેલો ધણી નાનેરા ભાઈને પણ હારી બેઠો છે એવી પ્રતીતિ થયા પછી પતિની નિરાધારીતું કલ્પનાચિત્ર એના અંતરમાં આલેખાયું ને ‘બચાડા જીવ’ જેવો જૂની આદતવાળો બોલ મોંમાંથી નીકળી ગયો.

દિયરે ભાભીને એકલાં બોલાવીને વાત કહી : “સુખલાલ મળ્યા હતા : મને તો પોતાપણું લાગ્યું હતું. હું અપુત્ર છું : પડખે એવો જમાઈ હોય તો મને સાચવે. મારા જેવા નપાવટને તો ભાભી, સુધરેલો ભણેલો બીજો કાંઈ નહિ સાચવે.”

“વાતો તો મોટી કરો છો પણ દીકરીનું કન્યાદાન દેતા હશે તે ધડીએ તમારા ભાઈની ત્રાડ સાંભળશે તો ઊભા નહિ થઈ જાયો કે ?”

“તમે પડખે રહેશોને ભાભી, તો હું નહિ ઊઠું. હું ખીલાની જેમ ખૂતી જઈશ. હું શ્વાસ જ ચડાવી દઈને નિર્જીવ બની બેઠો રહીશ. તમે મારી બાજુએ રહેશોને ભાભી, તો હું માણસ મટી ગયેલો પાછો માણસ બનીશ.” ✓

“હું તો તમારી જ વાટ જોતી’તી ભાઈ.” ✓

પ્રકરણ બત્રીસમું

કળ્યાનો કાયર !

માતાનું સ્નાન કરીને પછી સુખલાલ રડતી આંખો લૂછી નાખી તેજ રાત્રિથી દુકાન પર જતો હતો. ત્રીજા દિવસની રાત્રિએ ફેરીમાં લઈ જવાનાં વાસણો એ ગોઠવતો હતો. જુદી જુદી થપ્પીઓમાંથી ગોતી ગોતીને નાંખરી માલ કાઢતો કાઢતો એ વચ્ચે વચ્ચે નીસરણી ઉપર ઉભો થઈ રહેતો હતો. વળતી જ પળે એ પોતાનો ચહેરો ચોળીને માતાનાં સ્મરણને જાણે કે લીલાં લીંગડાંની માફક ઊખેડી નાખતો હતો.

“કાં સુખા !” એકાએક ખુશાલભાઈએ આવીને અવાજ દીધો : “તું આંહી કયારે આવતો રહ્યો ભાઈ ? હું તો તને ઘેર ગોતતો હતો. માણસો ખરખરો કરવા આવેલા.”

“કાલે જરા આઘેનાં પરાંના ઓડર છે એટલે અત્યારે જ તૈયારી કરી લેતી છે.”

“કાલ સવારે તો તારે દેશમાં જવું જોશે ને ?”

“હમણાં નથી જવું.”

“કાં ?”

“ દિવાળીના ટાણામાં દંખી પેખીને વકરો નથી ખોવો. ” એનો સાદ ધ્રજતો ગયો.

“ નીચે આવ, આપણે વાત કરીએ. ”

પ્રુથાલે સુખલાલને પોતાની આંખમાં બેસારીને એની પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો ને કહ્યું, “ તારા ભાગના કામની હું પૂરેપૂરી ગણતરી રાખીશ, લાવ તારા ઓર્ડરોની નોંધ, હું જાતે જઈને એકએક ઠેકાણે પહોંચાડી આવીશ, પછી છે કાંઈ ? તું સવારની ગાડીમાં જ ઉપડી જ દેશમાં. ”

“ હવે શી ઉતાવળ છે ? ”

એ શબ્દોમાં ‘ હવે ’ ઉપર સુખલાલનો સ્વર ફાટફાટ થયો. એ ‘ હવે ’માં વિધાતા ઉપર ભારી કટાક્ષ હતો. હવે પોતે પાંચ પંદર દિન મોડો જાય તો પણ શો ફરક પડનાર છે ? ગયેલી માનું મોં થોડું જોઈ શકવાનું છે ?

“ ફેર પડે. તારી હાજરી હોય તો તારા આપા હિંમતમાં રહે ને છોકરાંને વાત વિસારે પડે, ભાર્ષ મારા. ”

“ છોકરાંને તો— ”

બોલતાં બોલતાં એણે જીભ થંભાવી. પ્રુથાલભાઈને વધુ શબ્દોની જરૂર પણ ન રહી, એણે કહ્યું :—

“ મારે તને ધક્કલવો પડે છે તે એ કારણસર જ. છોકરાંને જેઓ તેડી ગયાં તેમની પુરી વાત હું તારા આપાના કાગળમાંથી સમજી શક્યો નથી. એ ભાલુ-ભરીજ દેશમાં એકાએક ક્રમ ઉપડી ગયાં, તારે ઘેરે શા સાર ગયાં, બધી શી બાબત બની, તાગ તો મેળવવો જોશે ને ! આંહીથી તો ભાગેલ છે જાણે કે એલા સેતાન વિજયચંદ્રના પંજમાંથી

છટકવા. પણ ચંપકશેઠના મનાઇ કરેલા માર્ગે કેમ ચડી શક્યાં? બચવા માટે થઇને એણે વિચાર બદલ્યા કે શું? તારો સસરો સનાન કરવા આવ્યો, એ પણ નવાઇની વાત થઇ કહેવાય. ને અત્યારે પાછી નવી વાત સાંભળી. તારો સાસરો દેશમાં ઉપડી ગયો ને સામાન બધો પાછો મોકલતો ગયો. તું દેશમાં પહોંચ તો જ તાગ મળશે. આવ્યા લાગે છે દીકરા સાંડસામાં. માટે આપણે ય મુરત છાંડવું નહિ. મારી નજર તો કન્યા માથે છે. છોડવા જેવી છોકરી નથી. બાકી એ લાડવાચોરોની લખમીનો આપણે ઓછાચો ય લેવો નથી. તેજપુર ગામની નાતમાંથી ખુંદીના લાડવા ચોરનારા એ બેય ભાઇ તો એના એ જ છે. ચંપક ચોરવે વિશેષ ચાલાક હતો. મુંબઇમાં આવીને આસામી બાંધી છે એ ય પણ ચોરીને. આપણે ચોરીના માલને ઓછાચો ય ન જોવે. પણ એ કન્યાને, એ રતનને આ ચીંથરડાં-માંથી છોડી લીધે જ છુટકા છે. તે વગર ઝંપ નથી. તે વગર ઉજળાં લૂગડાં પહેરીને મુંબઇમાં નીકળવું ઝેર જેવું લાગે છે. માટે કહું છું કે તું ઔ દેશમાં પહોંચ.”

સુખલાલ મનમાં મનમાં રમૂજ પામતો હતો. લાડવાચોરની લક્ષ્મીને અને કન્યાને કેમ જાણે ભલાઇથી ખુશાલભાઇ જતી કરતા હોય ! પિરસેલી થાળીમાંથી કેમ જાણે શાક પાંદડાં છોડી દઇ ડાબ થઇને મોંમાં મીઠાઇ મૂકી દેવાની જ વાર હોય !

ફરી પાછા ખુશાલભાઇ બબડયા : “ ન્યાતને વડે એ બેય ભાઇઓ લાડવા ચોરતા કેટલી વાર તો પકડાએલા. મને યાદ છે. એક વાર હું હતો પીરસવામાં : મને ફાસલાવીને લાડવા કઢાવતા’તા. પણ છોકરીમાં એ સંસ્કાર જ લાગતો નથી.”

સુખલાલને મનમાં મનમાં રમૂજ તો થઈ, કે કોને ખબર છે ?

છોકરી ફરીવાર મારા જેવા ગરીબના ઘરમાં આવ્યા પછી ન્યાતમાંથી લાડવા નહિ ચોરે, તેની શી ખાત્રી ?

સુશીલા જો મળે તો પહેલી જ રાત્રિનો પહેલો જ સવાલ એ પુછું “ તને લાડવા ચોરતાં આવડે છે કે નહિ ? ”

એ શો જવાબ દેશે ? દેશે કે “ ચોર પિતાની પુત્રી હતી તેથી તો મને તમારી ગેરહાજરીમાં તમારા ઘરમાં પેસી જવાની ચોરી આવડી ને ! ”

બેવફૂરી ! મુખ માતાનાં આંસુ તો હજી સુકાયાં નથી. ત્યાં તો પરણ્યાની પહેલી રાતનાં ચિત્રો આંકવા બેઠો છું !

મા મુખ છે છતાં ઘેર જવાનું મન નથી થતું, કેમકે ચંપક શેઠે પોતાના જીવનમાં પેસાડી દીધેલી પામરતાનું ટીપેટીપું નીચેવી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કરેલ છે. તેડવા આવેલ બાપને કહેલું વેણ એને કંઠે છે, કે મુંબઈમાં જ જીવીશ ને મુંબઈમાં જ મરીશ.’ પુરુષાર્થની તેજભરી કારકીર્દિ બતાવીને ચંપક શેઠને પડકારવો છે કે જો, મેં ચોરી નથી કરી. મેં તો મારા તાલકાની તપેલીને ભુજબળે માંજીને ચળકાટ આપ્યો છે. એવી ખુમારીમાં તડપતા સુખલાલને ખુશાલભાઈએ પીઠ ઠપકારીને કહ્યું :

“હવે બીક રાખીશ મા. હવે તું પાંચ દિવસ દેશમાં જઈ આવીશ તેથી તારો પુરુષાર્થ કટાઈ નહિ જાય. ને તારા મનની જે ઉમેદ છે, ચંપક શેઠનો મદ ઉતારવાની, તે ઉમેદને જ પાર ઉતારવાનો મોકલો બતાવું છું તને, કે ઝટ દેશમાં જા.”

સુખલાલનું ઘડતર એ જ ભૂમિનું હતું કે જેને ખોળે ખુશાલભાઈ આજોટ્યો હતો. સ્વાભાવિક જ હતું કે ઉચ્ચ ભાવના જે અસર ન

કરી શકી હોત, તે અસર સુખલાલના દિલ પર ખુશાલની નીચલા પ્રકારની દલીલથી પડી શકી. ચંપકશેત્રો મદ ભાંગવો છે. એ સાપની ફેણ માથેથી સુશીલા સમા મણિને પડાવી લેવો છે. ભલે પછી એની ફેણના ટુકડે ટુકડા કરવા પડે.

“તો હું બધો માલ ગોઠવી કાઢું.”

“ઠીક ગોઠવી લે. હું તેટલી વારમાં ત્યાં એક આંટો દઇ આવું, રંગ તો જોઇ આવું.”

*

*

*

ઘંટડીની ચાંપ દાખ્યા પછી ખારણું ઉઘડતાં વારજ ખુશાલ ચંપક શેઠના મકાનમાં પેસી ગયો, સામું ઉઘાડવા આવનાર માણસ હા ના કરશે એવી ખીકે ‘શેઠ ઘેર છે કે નહિ’ એટલું ય ન પુછવાની એણે પદ્ધતિ રાખી હતી. કેમકે એ મુંબઈનાં એવાં કેટલાંય મકાનો પર જવાને ટેવાએલો હતો, કે જ્યાં ‘શેઠ ધરી નાય’ એ એક જ સરખો જવાબ મહિનાઓ સુધી તમને મળ્યા કરે.

આંહી પણ અર્ધ ખુલ્લાં ખારણાં ધકાવીને ખુશાલભાઈ અંદર દાખલ થયો, ને ‘શેઠ ઘેર નથી’ એવું કહેનાર ઘાટીને એણે એક હળવા હેતલચાં ધક્કાથી બાજુએ ખેંસવીને કહ્યું: ‘ફિકર નહિ. આવશે ત્યાં સુધી હું રાહ જોઈશ.”

પરખારો એ દિવાનખાનામાં જ પહોંચ્યો. ને સોફા પર ટાપી બેઠાની જોડા. એના ખોંખારા, એની ખાંસી, ખાસ કરીને એની છીંક, એનાં બગાસાં, અને તે તમામ એણેએની કલગી રૂપી એનું ગાન: જે જે ઘરોમાં ‘શેઠ ઘેર નથી’ની કાયમી સ્થિતિ હતી ત્યાં ત્યાં ખુશાલ આ એજારો અજમાવતો, ને ઘરના માલીકને કાણુ જાણુ કેમ પણ ઘરમાંથી જ પ્રગટ થવાની ફરજ પડતી.

આંહી ખુશાલને ફક્ત એ જોરદાર બગાસાં જ ખાવાની જરૂર પડી. અંદરના દિવાનખાનામાં એ જણા વચ્ચે ધીમે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. તે વાર્તાલાપને એકદમ થંભવું પડ્યું, ચંપકશેઠ બહારના દિવાનખાનામાંથી આવ્યા, ને એને પોતાના કાળ જેવો આ હનુમાનગલીની દાદો ખુશાલ દેખાવો.

“જે જે ચંપકભાઈ !”

“તમે અત્યારે કેમ આવ્યા ? તમે પુછાવ્યા સિવાય કેમ ચાલ્યા આવો છો ભૈ ? એલા રામા, આવનારને બારણેથી જ કેમ કહી દેતો નથી નાલાયક ? તમે અત્યારે તો જાવ ભાઈ, હું કામમાં છું.”

આ માણસમાં કશો જ પલટો થયો નથી એ ખુશાલને તૂર્ત સમજાયું.

“વળી પાછા તમે ઉતાવળા થયા કે ચંપકશેઠ ?” ખુશાલે ઠાવકે મોંએ કહ્યું : “આપણી તેદિની કામગીરી અધુરી રહી છે તે તો યાદ કરો !”

“હું જાણું છું, તમે ઘરમાંથી એમ નહિ નીકળો.” એ શબ્દો સાથે ડાળા ફાડી ચંપક શેઠ ટેલિફોન પર જવા લાગ્યા, કે તૂર્ત જ ખુશાલે ઊંઠીને એના હાથનું કાંડું પોતાના પંજામાં લીધું, ને હસતાં હસતાં તેને કહ્યું “બેસો, બેસો તો ખરા ભલા માણસ !” એ કાંડા પર ખુશાલની એક આંગળી કાઢી એક એવે ચોક્કસ સ્થાને દબાવ્યું દબ રહી હતી કે કશી જ ધમચાક્કડ વગર આંખો ઉંચી ચડવીને, મંત્રવશ બનેલા માણસ જેવા ચંપક શેઠ પોતાનો ખીજવાટ છોડીને ખુશાલની બાજુમાં બેસી ગયા.

કુદરતે માણસના શરીરમાં એક ગુપ્ત રચના કરી છે. કદાવર કાયાઓને પાંચ મલોખાં જેવી કરી નાખનાર કેટલીક ચાંપો અમૂક અમૂક માર્મિક જ આઓએજ કુદરતે છુપાવેલ છે. ખુશાલભાઈ એ મર્મસ્થાનોનો પુરો

જ્ઞાતા હતો, હાથી જેવા પુરુષોને મીઠીની પુતળી જેવા બનાવી દેવા માટે સિંહ-ચાપાની કશી જ જરૂર નથી હોતી, જરૂર છે ફક્ત ચાંપ દબાવવાની જગ્યા જાણી લેવાની.

પુશાલ તો હસતો રહ્યો ને ચંપક શેઠના ડોળા ઉંચા ચડવા લાગ્યા.

‘કાંઠ નહિ, કાંઠ નહિ, શાંતિથી ખેસો.’ પુશાલે ચંપક શેઠનું કાંડું છોડી દધને કહ્યું.

કાંડું છૂટયા પછી શેઠનો અવાજ નીકળ્યો. અંદરના દિવાનખામાંથી એક જુવાન દોડી આવ્યો, એ હતો વિજયચંદ્ર. વિજયચંદ્ર આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં તો પુશાલે ફરીવાર શેઠનું કાંડું ઝકડી લીધું હતું.

“કાણુ છો તમે?” વિજયચંદ્રે હસતા પુશાલને જુસ્સાથી પૂછ્યું.

“એમનો સ્નેહી છું, સગો છું. પુછી જુઓ એમને, ચોર ડાકુ હું થોડોક જ છું?”

“પોલીસને ટેલિફોન...” એટલો શબ્દોચ્ચાર ચંપક શેઠ માંડ કરી શક્યા, ને વિજયચંદ્રે ટેલિફોન તરફ બે કડમો ભર્યા, ત્યાં તો પુશાલે વિજયચંદ્રને વિનંત્યો: ‘ઊભા રો ભાઈ, ઊતાવળ કરો મા, નીકર નકામો મામલો બગડશે. મારા બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખો, મારે પાછ જણુ જેતી નથી.”

થોડી વાર થંભેલો વિજયચંદ્ર ફરીથી તિરસ્કાર બતાવતો ચાલ્યો ત્યારે પુશાલે ચંપક શેઠના કાંડાના મર્મસ્થાન પર જોરદાર મચારક દીધી. ચંપક શેઠના ડોળા ફાટયા રહ્યા. પુશાલ એક ક્ષણમાં તો વિજયચંદ્રને આંખી ગયો ને એના કાન પાછળના મર્મસ્થાન પર પાંખે દબાવીને હસતો હસતો એને પાછો તેડી લાવ્યો.

વિજયચંદ્રની તમામ શક્તિઓ શરીરને અતિ આકર્ષક અને મનને મહાન ખેલાડી બનાવવામાં રોકાઈ ગયેલી તેથી પુશાલભાઈના જેવી

તાલીમ એણે લીધેલી નહિ. અદાલતી મામલામાંથી એને ચંપક સૈફ છોડાવી લાવ્યા હતા. તે પછી એને વિજયચંદ્ર પર ફરી મોઢ પ્રગટ થયો હતો. સુશીલાને પરણાવું તો તો આની જ સાથે-એવો દુરાગ્રહ એનામાં દૃઢ થઈ ગયો હતો. પોતાની પસંદગીમાં બૂલ થઈ જ નહોતી એવું એ સાબીત કર્યા માગતા હતા. સુશીલાને માટે હિતનું હોય તે જ કરવું, તેને બદલે પોતે જે કરે છે તે જ સુશીલાના હિતનું છે, આવી એની દૃષ્ટિ બની ગઈ. બેઠે વચ્ચે ચાલી રહેલા વાર્તાલાપમાં સુશીલા સાથેનું ચોગડું બેસારવાના જ તાર ફરીવાર સંધાતા હતા. તેમાં પડેલો આ ભંગ ધણે કમનસીબ હતો, પણ ખુશાલે તો તેને ય એક ખુરસી પર બેસાર્યો. બેઠેને ફક્ત આટલું જ કહ્યું :

“આ મોડી રાત્રે તમે કાઠ પણ બહારની મદદ મેળવી શકશો તે પહેલાં બેમાંથી એકને પોતાનું જીવન અતિ સસ્તું કરી લેવું પડશે. મને તો કાંઈ કરતાં કાંઈ વાંધો નથી. તમારી સંતોષ ધણે રંગે જંગે આ ભાઈ વેરે પરણે. મારો એ કળ્યો નથી, કહો તો હું અત્યારથી જ વધાવું દેતો જાઉં. (એણે ખીસાનું પાકીટ ખખડાવ્યું.) ત્યારે આ તમારા જમાઈ પુછશે કે મારી શી માગણી છે ? મારી માગણી સાવ નાની ને દુકાનીના પણ ખરચ વગરની છે. અમારા સુખલાલ બાબતમાં બે તકંડી દસ્તાવેજ લખાણો એણે દબાવ્યાં છે એ મને આપી દે. મારે એ રાખવાં પણ નથી. હું આંહી તમારા દેખતાં જ ચીરાડીયાં કરું, પછી છે કાંઈ ? ”

“આપી દોને ! શું કરવાં છે ? ” વિજયચંદ્ર એ બેઠે લખાણો વિષે જાણતો હતો.

“હાં ! ડાયું માણસ,” એમ કહી ખુશાલે વ્યંગ કર્યો : “ખીનું તો કાંઈ નહિ પણ અમારા સુખલાલને વીસ હજાર ભરતાંય કાઠ કન્યા નહી મળે. બાકી તો શેડીયા ! સુખલાલના અપુરુષાતણની કે આ ભાઈ

વિજયચંદ્રના પુરૂષાતણુની ખાત્રી કાંઈ દાકતર આપડો થોરો આપી શકે? એ વિષય જ એવો હેં-હેં-હેં-છે કે પારખાં લેવાય જ નહિ.”

ચંપક શેઠ ઊઠ્યા. ખુશાલ પણ વિજયચંદ્રના કાન ઝાલીને એને ઉભો કરતો ઊઠ્યો ને બોલ્યો: “ચાલો. આપણે ત્રણે જણા તીજેરી સુધી સાથે જ જઈએ. ક્રાંધને એકલા મૂકવાની મારી હિંમત નથી. હે-હે-હે-હે. તીજેરીનું કામ રીયું હે-હે-હે—”

બે પાંચ વાર તો તીજેરીની ચાવી યોગ્ય સ્થાને લાગુ જ ન થઈ. કારણ કે ચંપક શેઠના હાથ ધ્રુજતા હતા. ને ખુશાલ કહે જતો હતો, ‘ગભર:વ મા, મારા શેડીઆ. ઠાલા ગભરાઈ જવ મા.’

દસ્તાવેજો બહાર નીકળ્યા ત્યારે ખુશાલે કહ્યું ‘આપને હાથે જ ફાડી નાખો શેડીયા, નીકર આ જમાદરાજના હાથે ફડાવો.’

બેઉ કાગળો રદ કરાવીને પછી એણે બેઉના સામે હાથ જોડ્યા : ‘માફ કરજો શેડીયા ! હું ય માત્રમા ગાંધીના પંથમાં થોડો થોડો ભલ્યો છું, પણ મારા હાથના પંજ હજી બહાર ને બહાર જ રહ્યા છે. નીકર હું આટલી ય હિંસા કરું કદિ? કદાપિ ન કરું. મને તો એ મૂળ ચમતી જ નથી. ટંટાનો તો હું ચે કાયર છું. પુછી જોજો આંહીના પોલીસ ખાતાને. પણ આ તો શું કરું? તમે શેડીયા, બોલ્યું ફરી ગયા ! તમે ઉદ્ધતાઈ કરી, તમે ટેલિફોન પકડવા દોડ્યા. ધરની તકારમાં પોલીસને બોલાવાય? ક્રાંધ ખૂન થોડું જ કરતું’તું !’ માફ કરજો શેડીયા, તમારા ધરની ધૂળ પણ લઈ જવી મારે હરામ છે.”

એમ કહીને એણે કપડાં ખંખેર્યાં.

જતાં જતાં એણે વિજયચંદ્ર તરફ ફરીને કહ્યું : ‘આપણી બેની આ મુલાકાત તો સાવ સપના જેવી કહેવાય. ફરી ક્રાંધક વાર નિરાંતે મેળાપ કરીને એક બીજાને વધુ ઓળખીએ એટલું દિલ રહે છે.’

પ્રકરણ તેત્રીસમું

વિજયચંદ્રનો વિજય

પુશાલના ગયા પછી થોડી વાર સુધી આ બેઉની સમાધિ ચાલુ જ રહી. સમાધિ જ્યારે છુટી શકી ત્યારે ચંપક શેઠે દૂલાતે સ્વરે કહ્યું:-

“ગદીયા-કાઠિઆવાડમાંથી આવા બધા ગદીઆજ આંહી મુંબઇમાં ભરાણા છે. પોલીસને આ ગદીઆ જુગારમાંથી ઊભે ગળે ખવરાવે ને આબરુદારોની આબરુ પાડતા ફાટયા ફરે.”

“આપણા કામને એની કશી અસર થતી નથી.”

“ના, મેં તો ઉશ્કટાનું એને આવીને લઇ જવાનું કહેલું, પણ આ તો તેમની નાણાં કઢાવવાની રીત છે. મૂળ આવેલો લાંચ ખાવા.”

“ખેર,” વિજયચંદ્ર પોતાની અધીરાઇને છૂપાવતો છૂપાવતો પણ મૂળ વાતના તૂટેલા ત્રાગડા સાંધવા ઉતાવળો થયો. કેમકે એના પરના મુકદ્દમાની તો ધરમેળે માંડવાળ જ થઇ ગઇ હતી.

“તમે મારી સુશીલાને સુખી કરી શકશો? તમને ખાતરી છે?” ચંપક શેઠે વાર્તાલાપ આગળ ચલાવ્યો.

“હું પોતે જ શા માટે છતી આંખે માફ કે કાઇ બીજાનું જીવતર હોળીમાં હોમું! આ જુવો.”

એટલું કહેતે વિજયચંદ્રે ગજવામાંથી કાગળોની થોડડી કાઢીને

ચંપક શેઠની સામે ધરી કહ્યું: “આટલાં કહેણુ છે. મારા માથે તરપીટ પડે છે. પોલીસે કેસ ઊભો કર્યા પછી પણ આવેલા આ કાગળો જીઓ.”

ચંપકશેઠે કદાચ જોવા યત્ન કર્યો હોત તો પણ એ કાગળોની અનાવડને ન પકડી શકત. જુદા જુદા હસ્તાક્ષરોમાં ને નોખનોખી શાહીઓ વડે લખેલા એ કાગળો હતા. પ્રત્યેક કાગળમાં એકએક કુંવારી કન્યાનો પિતા કાકલૂદી કરતો હતો : વિજયચંદ્ર જો પાણિગ્રહણ કરે તો તેમાંનો કોઇક પિતા પાંચ હજાર ગજવે ધાલવા તો કોઇક બીજો પિતા પોતાનો સમસ્ત વારસો એને ચરણે ધરવા તૈયાર હતો. એ બધા પિતાઓની હયાતી વિજયચંદ્રના ગજવા ઉપરાંત પૃથ્વી પર કોઇ ઠેકાણે હતી કે કેમ, એ પ્રશ્ન પુછવો કોઇને ન સૂઝે. ઉમર લાયક અનેલી પુત્રીના પિતાઓ આ જગતનાં વધુમાં વધુ લાચાર માનવીઓ હોય છે.

“મારી બડાઇ હાંકવા કે આપની આંખો આંજી દેવા માટે હું આ નથી બતાવતો. આજ સુધી નથી બતાવેલ તેનું એજ કારણ હતું. હું આપની સંકડામણનો ગેરલાભ લઉં તો મારી કુળવણી ને માફ કુળ બેઠિતો દોહી બનું. આજે બતાવું છું તે તો આપને મારા હૃદયની ખાત્રી કરાવવા. કેમકે મારી મથરાવટી આજે મેલી થઇ છે. મારી જે રક્ષા આજે આપે કરી છે, તેનો બદલો હું એકજ રીતે વાળી શકું તેમ છું. આપને આપવા જેવું મારી પાસે ફક્ત માફ સ્વતંત્ર જીવન છે. તે હું આપી દઇશ. આપના આખા કુટુંબની એકમાત્ર જે મુંઝવણ, તેને હું મારા માથા પર ઉઠાવી લઇશ. થોડા દિવસ પર હું આપની પાસે મારી શર્તો મૂકીને દયાવતો હતો. આજે હું પોતે જ જે કહ્યો તે શર્ત નીચે દયાવા તૈયાર છું.”

“તાત્કાલિક લગ્ન કરી શકશો ?”

“પૂછો છો શા માટે ? આજા જ કરો.”

“વિલાયત ક્યારે જવું છે ?”

“આપ રજા આપો ત્યારે.”

“એકલા જશો કે ?”

“હવે એકલા વિલાયત જવાની મારી હિંમત જ નથી. આપ રૂઝ દેશે. તોજ અને સાથે મોકલશે તો જ મારે જવાનું છે. નહિ તો જવું નથી.”

એક પ્રતિષ્ઠાવંત મીલમાલેકના પ્રતિનિધ બનીને વિલાયત જનારા જમાઇની અને એ ફૂલહારે લયી પડતા જમાઇને પડખે ગળાબુડ ગુલાબના હારોમાં શોભતી પોતાની પુત્રીની, બેલાડ પીચરે પરના એક પી. એન્ડ એ. મેઇલ જહાજ પર ચડતી એવી બે પ્રતિમાઓ ચંપક શેઠની કલ્પનામાં રમી રહી. પોતે કલ્પના કરી, ને પોતાની કલ્પનામાં નિહાળી પોતે જ આભો બની રહ્યો. પોતાની એકાતેર પેઢીઓને પોતે એ કલ્પના વડે તારી રહ્યો હતો. એ કલ્પના સાચી પડશે ત્યારે અમારી કીર્તિનો રથ પૃથ્વીથી સવા વેંત ઊંચેરો ચાલશે. ગામડાંનાં સગાંવહાલાં અને જ્ઞાતિભાઇઓ ‘ધન્ય છે ધન્ય છે’ બોલશે. મીલોવાળા શેડીઆ અને દેશી પરદેશી સાહેબો તે દિવસ અભિનંદન આપવા આવશે કે ‘ચંપક શેઠ, તમારું કુટુંબ આટલું સંસ્કારી છે એવી તો અમને ખબર જ નહિ !’

આ તે શું ફક્ત સંતાનહીન પિતાના હૈયાના ગુપ્ત મનોરથો હતા ? કે પોતાની અસલ જમીનમાંથી એકાએક ઊખડી પડીને શ્રીમતાઇના પુલબાગમાં રોપાયેલા સુવર્ણના બ્રાડવા સમા માનવીનાં આ ઘેલાં હતાં ? પોતાની ધરતી તો વહૂટી ગઇ, પરાઈ અને અઝાણી ભોમમાં જરીક મૂળીયાં બાઝ્યાં, પછી શું માનવીના વલવલાટો આવા કોઈ સાફવતે શોધતા હશે ? વારસહીનોના, પુત્રહીન વાંઝીઆઓના એ વલવલાટ ! ઓચીંતી આવી પડેલી લક્ષ્મીની એ બ્યાકૂળતા ! એ પોતાની સાર્થકતા શોધે છે. એ જગતના કાન પર દાંડી પીટી પીટી ઘોષણા કરતા ચાહે છે કે ‘જુવો, જુવો, હું જે છું તે અસ્વાભાવિક નથી, ક્ષુદ્ર નથી, ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી. હું છું, હું કંઈક છું, હું ધણું બધું છું.’

‘એક વાતે તમને ચેતાવું.’ ચંપક શેઠે બેલાડે પીઅર પરથી કલ્પનાને પાછી વાળીને વિજયચંદ્રોદયાદ આપ્યું : ‘સુશીલાના મગજ ઉપર કાંઈક માઠી અસર તમારાં આલ્યાં બેનના બોલવાથી થઈ છે એટલે—’

“એ બન્યું ત્યારે હું જરા મોડો પહોંચ્યો હતો. મને એ જાણ થઈ તે ઘડીથી જ મેં એ મિત્રની ને એમનાં પત્નીની, જેને હું ધર્મ બહેન માનતો તેની—સોખત છોડી છે, તેમના ઘરનો માર્ગ પણ છોડી દીધો છે. હું કબુલ કરું છું કે ઘણાં વર્ષો સુધી હું છેતરાયો જ હતો. મારા ભોળપણ ઉપર કહો કે મારી મૂર્ખાઈ ઉપર કહો—એ બેય જણાં આખાદ રમત રમી ગયાં છે. પણ એ તો સારું થયું છે. મારો મદ ભાંગ્યો છે. હું મને પોતાને ઘણા હુશિયાર ને ચતુર માની બેઠેલો. પણ એમણે મને પુકા પુકા ફેલી ખાધો તે તો મેં બહુ મોડું જાણ્યું. ને મારી આંખો ઉઘડાવનાર પણ આપનાં પુત્રી જ બન્યાં. તે દિવસથી જ મને થયા કયું છે કે મારા જેવા બેવકૂફ ભોળા પુરુષને સદા સાવધાન રાખે એવી સ્ત્રીની જ જરૂર છે. મારે કાંઈ મુંગી મુંગી પૂજા કરનારી છે ને હામાં હા ભેળવનારી ગુલામડી નથી મેલી. એ જ્ઞાન થયું છે ત્યારથી તો મને પશ્ચાત્તાપ જ થયા કર્યો છે, કે એમને ભણાવવા ગણાવવા ને સંસ્કારો પાડી મારે લાયક બનાવવાની કેવી શેખી હું કરી બેઠો ! ઉલટાનું હવે તો મને મારી પોતાની લાયકાતો વિચાર થાય છે.”

છેલ્લા છ મહિનાના સમાગમમાં કોઈ અદ્ભુત ભાત પાડનાર આ જુવાનનું માનસિક પરિવર્તન ચંપક શેઠની આંખોમાં કામણુ કરી રહ્યું. મનમાં થયું કે એ જુના જમાનાની જડમૂર્તિ, જુના વેવિશાળનો જીદી પક્ષપાત કરતી એ મારી બોતડ ને મીઠી બાયડીને અત્યારે આંહી આ સાંભળવા હાજર હોત તો એને ખાત્રી થાત. મારી સુશીલા જે છુપીને આ જુવાનના શબ્દો સાંભળી શકી હોત તો એના મનમાંથી એની જુનવાણી બાબુએ બરાવેલા ડૂયા ક્યારના નીકળી જાત. એ

અધાંને દીવા જેવું દેખાત કે મારી આંખોમાં ઠરેલો છોકરો નાલાયક નીવડે નહિ. છેલ્લા બે ચાર દિવસોનો ખળભળાટ નાહક આડે આવ્યો. પણ ફિક્કર નહિ. રૂપાવટીવાળો એ હરામખોર વાણીયો નક્કી આ લાભુ ભત્રીજાને રસ્તામાંથી જ આડું અવળું સમજાવી ઘેરે લઇ ગયો હશે. હવે જ્યારે એણે એનું પોત પ્રકાશ્યું છે ત્યારે તો એની છાતી માથે જમને જ મારે લગન કરવાં છે. હવે ન્યાતની મંજુરી લેવાની શી જરૂર છે? ન્યાત થોડો દંડ કરશે એટલું જ ને! ચુકવી આપીશ.

વિજયચંદ્રને એણે પૂછ્યું :

“ઉતાવળે લમ પતાવી નાખીએ તો ન્યાતનો તમને ડર છે ખરો?”

“મારે ક્યાં કોઇ લાઇ કે બેનને પરણાવવા ન્યાતનું શસ્ત્ર લેવાનું છે?”

“તો ચાલો પરમ દિ’ સવારે જ ઉપડવું છે.”

“એક વાત પૂછવાની રહે છે.”

“શી વાત?”

“દુઃખ નહિ લગાડો ને?”

“ના.”

“આપનાં પત્નીને આ અધું ગમશે કે કેમ તે...”

‘ન ગમે તો રસ્તા મોકળા છે. એક હાક માર્યા ભેળી તો આંખ્યુમાંથી દડ દડ ધાર નહિ છુટી પડે? હું એવો બાયડીવશ ધણી નથી. પરમ દિવસ સવારની ગાડીમાં તમે બેસજો દાદરથી. ને હું બેસીશ બોરીવલીથી. હવે પગથીયાં નથી મૂકવાં. સારા કામને સો વિધન નડે. આ ખુશાલીયો પણ કાંઇક ખટપટ કરે એવો સંભવ છે.’

વિજયચંદ્ર સ્થિર નયને તાકી રહ્યો. એવી રીતે તાકવાથી એની આંખોમાં જળ ઝખૂઝ્યાં. રેશમી રૂમાલમાં એ જળનો છંટકાવ થયો. આભારમાં આંકૂલ ખનતી બે મૂંગી આંખો બતાવીને એણે વિદાય લીધી.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું

ભલે આવતા !

“ભાભી !” સુશીલાના પિતાનો સાદ સંધ્યાના અધકારમાં ફાટી ગયો.

મોટા ભાઈનો ‘રોકાઈ જવ’ એવો તાર મળ્યો એટલે એ તેજપુર ટપાલ વાંચવા ગયેલો. ત્યાંથી સાંજે પાછા થોરવાડ આવીને એણે ‘ભાભી ભાભી’ના પોકાર પાડતાં ઘર શોધ્યું. ભાભુ તે વખતે ઓરડાના અધકારમાં એક નાનું આસનીયું પાથરીને બેઠાં હતાં. એમણે દિયરના બોલ સાંભળ્યા પણ જવાબ દીધો નહિ.

“સુશીલા ! સુશીલા !” પિતાએ બેઆકળા જૂમ પાડી : ‘ભાભુ ક્યાં છે ?’

“સામાયક કરવા બેઠેલ છે.”

“સામાયક’ નામની જૈનોની ધર્મક્રિયા હોય છે, તેમાં મુકરર કરેલો સમય પુરો થતા પહેલાં ઉઠાતું નથી, તેમ કાષ્ઠ સંસાર-મર્થમાં ભાગ લેવાતો નથી.

‘કટલીક વાર બાકી છે?’

સુશીલાએ બાલુની સામે પડેલી કાચની ‘ઘડી’ અજવાળે લાવીને જોઈ અને પિતાને કહ્યું:-

‘હમણાં જ બીજી ઘડીની બાંધી લાગે છે.’

એનો અર્થ એ હતો કે હજી કલાક એક વીતશે.

એ એક કલાક એક વરસ જેવડો વીત્યો. છતાં ય ભાભી ન ઊઠ્યાં. એણે ત્રીજી વાર એ ઘડી (કલાક-શીશી)ની રેતને બાંધી વાળી. એમણે શાંતિથી સુશીલાને ફક્ત એક જ બોલ સંભળાવ્યો કે ‘મેં ત્રીજી ઘડીની બાંધી છે.’

ત્રણ કલાકની ધર્મશાંતિ પુરી કરીને સમાયક છોડી; આસનીયું ઉપાડીને ઘડી કરી ઉંચે મૂક્યું; માળા, મુહપત્તી અને કલાક-શીશી ઠેકાણે મૂક્યાં. એ બધું નિહાળતો દિયર, નાના બાળકની જેમ, ઉંબરમાં જ બેઠો હતો.

“કાં ભાઈ ?” એમણે દિયરને પૂછ્યું.

“આજે કેમ સમાયક ઉમેરતાં જ ગયાં ભાભી ?”

“તમે સાદ પાડ્યા ત્યારે મનની સખૂરી ચળી ગઈ”તી ભાઈ ! શું હશે ને શું નહિ હોય તેના વિચારે ચડી જવાણું. એટલે પછી મનને સમતા શીખવવા બે સમાક ઉમેરવી પડી.”

આ સાંભળીને દિયરને પોતાની અધીરાઈ ઉપર બોંઠામણ થયું. ભાભીના ખુલાસામાં એક પણ સીધો શબ્દપ્રહાર નહિ હોવા છતાં દિયરે પોતાના અંતઃકરણને મૂંગો ઠપકો મળેલો અનુભવ્યો.

“તારનો ભરમ સમજણો છે ભાભી, મારા મોટા ભાઈ પરમ દિ આવે છે.”

“ભલે આવે.”

“બેળા વિજયચંદ્રને લાવે છે.”

“લાવે ભાઈ, એમાં શું?”

“મારા ઉપર કાગળ છે કે સુશીલાનાં ધડિયાં લગનની તૈયારી સંપૂર્ણ.”

“હં—હં—”

“સુખલાલ આજ મુંબઈથી આવી ગયા.”

“ક્યાં ગયા? રૂપાવટી ને?” ભાભુના કંઠમાં આ સુરોએ જીદો જ ઝંકાર બોલાવ્યો.

“હા, મેં કહ્યું છે કે સવારે આંહી સુધી આવી જાય.”

“એ તો આવશે જ ને માડી! એનાં ભાંડરડાં આંહી છે.”

દિયસ્તા શબ્દો, પોલા વાંસમાંથી પવન સુસવે તેવી ધૂળટી સાથે નીકળતા હતા. ભોળાઈ એ બધા દિયસ્તા હૃદય-પોલાણમાં એક સરખા બંસી-સ્વરો ઉઠે ને ધૂળટી શમે તેવાં છેદ પાડવા માટે પોતાની શાંતિભરી ભાષાની છુરી ફેરવતી હતી.

“આપણે શું કરશું ભાભી?”

“આપણે એમાં ગભરાવાનું શું છે? તમારા મોટા ભાઈએ, તમારે ને મારે, સૌએ કરવાનું છે તો જેમ સુશીલા કહે તેમજ ને!”

“સુશીલાનું કહ્યું મારા ભાઈ શું કરવાના હતા?”

“ દીકરી માથે હેત હશે તો કરશે.”

“ નહિ કરે તો ?”

“ તો પાછા જશે.”

“ આપણને ધમકાવશે તો ?”

“ તો ખમી લેશું.”

“ મુંબઈ ભેગા લઈ જશે તો ?”

“ જીપાડીને કાપ થોડા લઈ જવાનું હતું ભાઈ ?”

“ ભાભી, મને ખ્હીક લાગે છે.”

“ હું એ જોઈ છું ભાઈ, પણ ખીવા જેવું શું છે ?”

“ મારા ભાઈ તોફાન મચાવશે, ક્યાંક રાજની મદદ લેશે, એવા મારા મનમાં ભણકારા ખોલે છે.”

“ તોય આપણી કંઈ જવાબદારી છે ? રાજને જવાબ તો સુશીલાએ દેવાનો છે ને !”

“ સુશીલા કોના જવાબદારી બળે જવાબ દેશે ?”

“ મારાં ને તમારાં તો નહિ જ.”

“ ત્યારે ?”

“ એનો જવાબ આપણને સવારે જડી રહેશે.”

“ કોની પાસેથી ?”

“ સુખલાલ પાસેથી. એ કદાચ આવ્યા કે ન આવ્યા માટે એક માણસ મોકલી વેળાસર તેડાવી દ્યો.”

“એ શું જવાબ દેશે?”

“એને આપણે એકજ વાત પૂછવી છે, કે ધણી તરીકે પ્રાણુ દમને પણ સુશીલાની રક્ષા કરવા તું તૈયાર છો આપા ? તને દંડશે, પીટશે, લૂંટશે, દયાવશે, તારા આપનું ધનોત પનોત કાઢી નાખશે. તે બધુંય ભોગવવાની છે તારી તૈયારી ? તો હા પાડજે, ને નીકર ના કહી દેજે. એટલે સુશીલાને કોની રક્ષા ગોતવી તેની સૂઝ પડે. પરણવાની તારી બીજી ત્રેવડ અમે જોઈ નથી. અમારે જોવીય નથી, જોવી તો રહે છે ફક્ત આ ત્રેવડ. સુશીલાનો હાથ ઝાલીને ખુવારીને છેલ્લે પાટલે બેસી જવાની ત્રેવડ. બસ, આનો જે જવાબ સુશીલાને જડે, તે ઉપર સુશીલાએ કેડ બાંધવી કે ન બાંધવી.”

અધારામાં એ લાભી-દિયર ગુરુશિષ્ય સમાં લાગતાં હતાં. ને સાંભળતે સાંભળતે દિયરનાં મનનાં કલ્પનાભૂતો, ડર અને સંશયો બેઢાતા હતા.

“સુશીલાને કદાપિ તમે ને હું પરણાવી દઈએ, પણ એનો આખો સંસાર ચલાવી દેવા આપણાથી નહિ જવાય. સુશીલાનું હૈયું ભલે બીજી બધી વાતે રૂપાવટીવાળાને ઘેરે ઠયું, સુખલાલ ભલે બીજા કરતાં વધુ ગમ્યો, પણ સુખલાલના હૈયામાં ફટલું હીર છે તેની આપણને હજી પાકી ખબર ક્યાં છે ? પુછો સુશીલાને. પછી બોલાવો સુખલાલને. આપણું જોર તો એની પીઠ ઢાંકીને ઊભવા માટે છે. છાતી તો એની જ જોરદાર જોવેને. આ કાંઈ જેવો તેવો મામલો નથી મચવાનો વીરા મારા ! હું સમજીને, કલ્પીને, છેલ્લી ગાંઠ વાળીને પછી જ મુંબધથી નીકળી છું.”

સુશીલા-સુખલાલનાં લમની આડે પડનારો પોતાનો પતિ ફેટફેટલી સમશેરો વાંઝવાનો છે તેની એક દારુણ કલ્પના આ નારીનાં

નેત્રો સામે ચક્રચક્રી રહી હતી. એની વિચાર—માળાના મણુકા ફરી ફરીને આળે છેલ્લા ‘મેર’ પર આવ્યા હતા. એની સાદી સાન સાખૂત હતી, સ્થિર હતી ને સીધી દોર હતી. લગ્નસંબંધની યોગ્યાયોગ્યતાની છેલ્લી ચકાસણીની આ નારીને ગતાગમ હતી. ચાસણીનો તાર ક્યારે આવ્યો કહેવાય તેની એ સ્ત્રી જાતમાહેતગાર હતી. એણે કટોકટ ત્રાજવે પશ્ચ મૂક્યો કે—

“પરણુવા માગનારની ખુવાર થઈ જવાની ફટલી તૈયારી છે? લગ્નનો લાડવો માત્ર પ્રેમનાં પાણીથી નથી વળતો. જોષ્ટએ છે ખપી જવાની શક્તિનું પાકી તાવણું ઘી.”

વળતા દિવસે સવારે સુખલાલ ઘોડે ચડીને આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

લાલુનું લગ્નશાસ્ત્ર

ઘોડા પરથી ફલાંગ મારીને ઊતરતા સુખલાલને સુશીલાએ પરશ્ચાળની કિનાર પરથી જોયો. કમ્બરે એણે દુપટ્ટો કસકસેલ હતો. ને ધૂળથી બચવા માટે એણે મોં ફસ્તી બુકાની બાંધેલ હતી. એના માથા પર મુંબઈની ટોપીને બદલે આંટી પાડીને બાંધેલી સફેદ પાઘડી હતી.

ઘોડાની સરક પકડીને એ ડેલીમાં દાખલ થયો ત્યારે મોં પરની બુકાની ઉતારી નાખી હતી. ભરેલું ને ગોળ મોઢું આંટીઆળી નાની પાઘડીએ વધુ શોભતું હતું.

એણે જોયાં-પોતાનાં ત્રણ નાનાં ભાંડરડાં: પરશ્ચાળની કિનાર પર જોસીને ત્રણ દાતણ કરે છે. સૌથી નાનેરી પોટીને દાંતિ દાતણનો ફૂચડો ધસતા સુશીલાના હાથ દેખાયા. આંગળાં નજરે પડ્યાં. ને ખુશ્વાલ-ભાષના શબ્દોનો પડઘો ગુંજ્યો: “હાડેતી છે હો સુખલાલ ! લાગે છે તો ટકાઉ રાય.”

પણ એ રાય કેવળ એકલું ટકાઉ હોત તો સુખલાલનાં નેત્રો આટલાં સજળ ન બન્યાં હોત. નાની છોકરી ‘પોટી’ એક અવાજ

સરખોય કાઢ્યા વગર મોં ફાડીને આ પારછી જણીની પાસે દાંત ધસાવતી હતી. દાંત ધસવાની કે ધસાવવાની ક્રિયા કેટલી અળખામણી છે તે સમજવા માટે સૌએ પોતાની આલ્યાવસ્થા યાદ કરવાની રહે છે. પોટીના દાંત પર ફૂચે પોચે હાથે ફરતો હતો, ને પોટી સંચાની પૂતળી પેઠે, સુશીલા એને જેમ ફેરવે તેમ ફરતી હતી.

“એ હે...૪...મોતા ભાઇ... ધુવો છુછિલા ભાભી....” સાત વર્ષનો ભાઇ જિભો થઇને પગ પછાડતો પછાડતો લલકારી ઊઠ્યો : “ધુવો ધુવો. આ છુછિલા ભાભી...આપલી આ વર્ષ ગઇ-ને આ છુછિલા ભાભી આવાં...ધુવો (ભુઓ) છુછિ.....”

કહેતે કહેતે એનો એક હાથ સુશીલા તરફ હતો. ખીજા હાથમાં દાંતણ હતું. એની ચડી ઢીલી થઇને નીચી ઊતરતી હતી. ને એની મોટી બેન સુરજ એને હાથ પકડીને હેઠો ખેસાડવા કાશીશ કરતી હતી, ત્યારે ફળીઆમાં જિભેલા સુખલાલના હાથમાંથી ઘોડી લઇને નાના શેઠ એકઠાણીઆમાં આંધતા આંધતા હસતા હતા. સુશીલા તીરછી આંખે સુખલાલ તરફ મોં મલકાવતી હતી, ને સુખલાલ પોતાના બાલભાઇના એક બોલ પર હૈયું ટેકાવીને નીચું ન્યાળતો જિભો હતો;

આ ગઇ-ને ભાભી આવ્યાં:

ઘોડી આંધીને ઉઠેલા નાના શેઠ કહેવા લાગ્યા. “છોકરાં પણ ભાઇને કઉં કે લીંબુના પાણીની જેમ આંહી એકરસ થઇ ગયાં છે. હ્યો ચાલો ખેઠકમાં.”

“એ છોકરો એક વિશેષ બોલકા છે.” સુખલાલ પોતાના નાનેરા ભાઇ તરફ મીઠી નજરે જોતો જોતો બોલતો ગયો. નાનાભાઇએ પોતાની મેળે જ સુખલાલને સંભળાવ્યું :

“હમણાં આવું થું હો ! છુછિલા ભાભીને પૃથીને પથે આવું થું હો મોટાભાઈ, પૃથ્વી વગર નથી આવવાનો.”

એના બોલ બોલ કરતા મોં પર હાથ મૂકવા મથતી બેન સુરજને સુશીલાએ હસી હસી હાથ ઝાલીને વારણ કયું. ને એણે બેઉ નાનેરાં આળકાનાં નાક મોં સાફ સુવાળાં કરી લીધા પછી સુરજને કહ્યું : “જવ ત્રણે ભાંડરડાં તમારા ભાઈને મળીને પછી શીરાવવા આવો.”

શા માટે સુશીલા આટલી ઉતાવળ કરતી હતી ? ભાંડુઓનો ભાંડુ સાથે મેળાપ કરાવવાની એ પરોપકારવૃત્તિ હતી ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પરોપકારવૃત્તિ અંદરથી બોલી બહી : “કુત્તી ! એ છોકરાંઓને મેળવવામાં જાંઝે જાંઝે મિલનસ્વાદ તો અગોચર બીબીને તારી પોતાની જ સુવાળી લાગણી લેવા માગે છે. અધીરાઈ તો આ એની છે લુચ્ચી !”

એવા ટીખળખેર આંતર-સ્વરોને તાળી દબને નહાસતી સુશીલા સ્સોડામાં લપાઈ ગઈ. પણ કોકનાં ધમ ! ધમ ! કરતાં પગલાં એની પૂંઠે પડ્યાં હતાં. કોક ધસી આવતું હતું. દિવાલને આથ દબને લપાઈ તો દિવાલમાંથી કોક જાણે અંદર પેસતું હતું.

એ ધમકારા આખરે તો એના અંતરમાંથી ધમ ધમ કરતા હતા. મનમાં જાણે કોક ધોડેસ્વારે પોતાનો નવલોહીયો અશ્વ કુંડાળે નાખ્યો છે.

‘ગગી !’ ભાભુએ ધર્મક્રિયા પૂરી કરીને પ્રશાંત પગલે આવી કહ્યું. ‘રોટલાનો ભુકકો અને દહીંનો વાટકો એક થાળીમાં મૂકીને તૈયાર રાખજો. એને ચા પીવો હશે તો પછે કરી દેજો. હું એને મોઢે ખરખરો કરીને આ આવી હો કે ! રોટલાનો ભુકકો ઝીણો કરજો હો બાઈ !’

કહીને પોતે બેઠકમાં ગયાં. સુખલાલ બહીને સામે આવ્યો ‘ભાભુ’ને એ નીચે નમીને પગે લાગ્યો.

‘જેસો માડી !’ એ પછી થોડી વારનો મૂંગો ગાળો જવા દઇ ભાભુએ કહ્યું, ‘તમારાં માનો આત્મા તો બહુ ભાગ્યશાળી : પૂરો ધુન્યશાળી : પણ અમને લાખ રૂપિયાની ખોટ જેસી ગઇ. એની આવરદા દૂંપાઇ જવાનું મેંછું અમારે માથે આવ્યું. એને દ્રાશકો ખાઇ ગયો, કે વહુ હારી બેઠાં.”

એ દ્રાશકાની વાત સુખલાલે નવી સાંભળી. ભાભુએ આગળ ચલાવ્યું—

“એની જવાદારી અમારે નિમિત્તે કપાણી. જેવી એ તો લેણદેણ. પણ હું એના પ્રાજ્ઞ સાથે થઇને જ છોકરાંને આંહી લેતી આવી.”

સુખલાલને ફાળ પડી : એની આંખમાં હરણાં ફૂદ્યાં : ઓ મારા બાપ ! આ તો આશરોધર્મની લાગણીથી છોકરાંને લાગ્યાં લાગે છે.

ભાભુએ કહ્યું “લેણદેણના સંબંધ લેણદેણ હોય ત્યાં લગી ચાલે છે, પણ એકબીજા માટે થઇને કળેડો ઉઠાવીએ ત્યારે લેણદેણના ચોપડા આગળ લખાય છે. હિંમતની તો મોટી વાત છે ભાઇ ! કહે છે ને કે રણ તો શુરાનું છે.”

સુખલાલને કાંઇ સમજ નહોતી પડતી કે પોતે આ સ્ત્રીની નજરમાં કયા સ્થાને જીભેલ છે. ને આ સ્ત્રી શું મને મારી માતૃહીન સ્થિતિ પૂરતો જ હિંમતવાન બનવા કહે છે કે બીજું ? કંઈ કહે છે ?

વાતો થઇ રહી છે ત્યાં તો તેજપુસ્થી એક ગાડું આવીને જીભું રહે છે. ‘તેજપુસ્તું ગાડું’ સાંભળી નાના શેઠ ચમકે છે. એના મોંમાંથી જીદો નીકળી જાય છે : “અત્યારમાં ! હેં ! અત્યારમાં ભાઇ ક્યાંથી ?”

‘સખૂરી રાખો બાપા ! સખૂરી રાખો.’ એટલું જ ભાભુએ કહ્યું, ત્યાં તો ગાડા સાથેના દુકાનના માણસે આવીને ચિઠ્ઠી આપી. ચિઠ્ઠી

વાંચતા વાંચતા નાના શેઠ પાછા આવ્યા ને બાબીને કહેવા લાગ્યા. “કાપડ બાપડ વગેરે બધા સામાન આવ્યો છે, ચોખા ને તુરદાળ આવેલ છે, બીજી બધી પરચુરુ ચીજો વરા માટે આવી છે. લખે છે કે મુંબઈનો કાગળ હતો તે મુજબ અવસરની બધી ચીજો મોકલીછે.”

“હીક ! હીક !” બાબુ સ્હેજ હસ્યાં ને સુખલાલ સ્થામ બન્યો. કયા અવસર માટે ? મારી સાથે ! હોય નહિ. મા મુવે પાંચ જ દિન થયા છે. ત્યારે કેાની સાથેનો અવસર ?—

“મુંબઈથી આવીને બપોરે તો બેય જથ્થે ત્યાં તેજપુર જ તડકે ગાળવાના છે. ને રાતે આવશે એમ લખે છે મેતોજી.” નાના શેઠે બાબીને ખિન્ન હૃદયે ખબર આપ્યા. “મુંબઈથી નીકળી ચુક્યાનો તાર આવી ગયો છે તે પણ ખીડ્યો છે. એટલે હવે તો ચોકસ જ સમજવું.”

“અચોક્કસ આપણે કયાં સમજ્યાંતાં ભાષ ? ઉતરાવી દ્યો બધા માલ.”

“તિથિ પણ મેતાએ જોવરાવી મોકલી છે. પરમ દિ’ની જ તિથિ છે.”

કાગળ વાંચી વાંચીને બાબીને સમાચાર સંભળાવતા શેઠની સામે સુખલાલ શુન્ય આંખે તાકી રહ્યો છે. એના મનમાં અનુમાન બંધાતું નથી. આવનારા એ બે જણામાં બીજો કોણ ? કયો નવો મુરતિયો મળી ગયો ? વિજયચંદ્રને તો હવે આ લોકો થોડા અડશે ! કોણ હશે બીજો સુભાગી ?

ત્યાંજ નાના ભાષએ કાગળ વાંચીને વધુ ખબર દીધા કે:—

“વિજયચંદ્રને ખાદીનો જ આગ્રહ હોવાથી બાકીતું બધું કાપડ મુંબઈથી લેતા આવે છે, બેનને માટે પણ તૈયાર...અં—અં અં—”

“હં-હ” ભાલુએ એ બધા સમાચારને પૂર્ણવિરામ મૂકીને પછી પાછું સુખલાલ તરફ ફરીને કહ્યું:

“જાણે જીવો માડી! વેશવાળ કહો કે વિવા કહો, એ કાંઈ એક પુરુષ ને એક કન્યા વચ્ચે તો થોડાંજ હોય? કન્યા વરે છે ને પરણે છે—સાસરીયાંના આપ્તા ધરને, કુળને, કુળદેવને, અરે માડી, ધરે બાંધેલ માયના ખીલાનેય. તેમ પુરુષ પણ પરણે છે કન્યાને, કન્યાનાં માવતરને, કન્યાનાં ભાંડરડાંને, કન્યાનાં સગાંવાલાંને ને કન્યાના માવતરના આંગણાની લીલી લીંબડી પીપળાને યે.”

સુખલાલ કાંઈ જવાબ આપે તે પૂર્વે તો ભાલુએ ઉમેર્યું કે “પુરુષનો બાપ કાલો ઘેલો હોય તોય કન્યા એની અદૃશ કરે ને રાટલો ટીપી ખવરાવે. સ્ત્રીનો બાપ અણકમાઉ ને રખડી પડ્યો હોય તો જમાઈ એને ખધોલે બેસારીને સંસારનાં વન પાર કરાવે ખરું ને બાઈ? ન જાણવે તો ક્યાં મૂકી આવે? અનાથોના આશ્રમમાં?”

સુખલાલે વધુ ને વધુ મૂંઝવણ અનુભવીને નીચે જોયે રાખ્યું. ભાલુએ કહ્યું: “સુખલાલ! બેટા! આમ જીઓ.”

સુખલાલે ઉચ્ચં જોયું.

“આ બેઠા મારા દીકરા જેવા દેર ને તમારા—તમે જે ગણો તે. કાલ સાંજરે એંતે આ ઘરના પથરા કહી દેશે કે “નીકળી જા, ઓટીવાળ! ચાલ્યો જા, ગમે ત્યાં જા, ન જીવાય તો મરી જા.”

“મૂંઝાશે મા, તમારે માથે કોઈ આફત ઓઢાડવી નથી. આ તો તમારા હૈયાને જે જે આંચકા આજ સુધી લાગ્યા હોય, જે જે અપમાનોના સૂયા ભોંકાણા હોય, તે તે તપાસી જેવા કહું છું.”

‘ભાલુ !’ સુરજે આવીને કહ્યું : “દહીં ને રોટલાનો ભુકંક તૈયાર છે.”

“હાલો, થોડું શીરાવી લ્યો.” એમ કહીને ભાલુએ સુખલાલને બીજા ઓરડામાં લઇ જઇ બેસાડ્યો, પોતે બહાર નીકળી ગયાં, ને તે પછી સુશીલા હાથમાં થાળી લઇ દાખલ થઇ. સાડીની મથરાવટી ને પાલવ સંકોટીને એણે થાળી પાટલા પર મૂકી કહ્યું :—

‘જમો.’

સુખલાલ જમવા લાગ્યો. સુશીલાએ કહ્યું : “ મારે એક જ વાત પુછવી છે.”

“પૂછો.”

“તમે તૈયાર છો ?”

“શાને માટે ?”

“જે પડે તો ભોગવવાને માટે ?”

“પણ કોને માટે ?”

“મારા એકલીના માટે નહિ.”

“ત્યારે ?”

“અમારા સૌના માટે.”

“ તૈયારી ન હોત તો આટલો હઠીલો બનીને લાગ્યો શા માટે રહેત ?”

“બાપા તૈયાર છે ?”

“પુછ્યું નથી.”

“પાછા જશો ? આપાને તેડી આવશો ? કાલ સવાર પહેલાં આવી શકશો ?”

“શું છે સવારે ?”

“મારા મોટા આપુ વિજયચંદ્રને લઇને આવે છે. પરણાવી દેવા આવે છે. મારા આપુએ ને ભાલુએ આપણા વેવિશાળની ગાંઠ વાળી છે. એક જણાં ધરત્યાગીને આંહી આવ્યાં છે—આપણા માટે. તમે ઝટ આપુને તેડી લાવો.”

સુશીલાના કંઠમાં ધ્રૂંગરી ઉડી.

“મારા આપુને ?”

“હા, આપુને.”

“શ્મા માટે ? હું પોતે જ જવાબદારી લઉં છું. પછી શું છે !”

“ના, ના, હું તમારી એકલાની થઇને આવું નહિ. મને આવવાનું મન થાય છે, કેમકે આપા છે, ભાંડુઓ છે, ઘર છે, ને ઘરમાં વાછડી છે.”

“આપા ન હોત તો ?”

“તો મારું મન કદાચ પાછું પડી જત.” ✓

“આપા થોડા ના પાડવાના છે ?”

“અમને રક્ષણ દેવાની ના તો નહિ પાડે, પણ અમને ઘરમાં લેશે કે તૂરત મારા મોટા આપુજી આપણા સૌ ઉપર તૂટી પડવાના. એની મતિ.....હે ભગવાન !” સુશીલાએ નિસાસો મૂક્યો.

“હું ‘ભાલુ’ને મળું પછી નક્કી કરું.”

“જે કરવું હોય તે કાલ સાંજ સુધીમાં કરી લેજો.”

‘સુખલાલ’ ખાધને સસરા ને ‘ભાભુ’ બેઠાં હતાં ત્યાં ગયો. એણે વાત મૂકી :-

“લગ્ન આજે, અત્યારે, બે કલાકમાં ન કરી લેવાય?”

“હા હા, ભાભી.” સુશીલાના પિતા હર્ષવિશ્વર્મા આવી ગયા. “આ તો મને સૂઝેલું જ નહિ.”

“પણ મને સૂઝેલું હતું ભાઈ!”

“તો પછી ભાભી ! કરી લખ્યો. પછી મારા ભાઈ પણ ટાઢા પડશે હો ભાભી ! ગોરને ગામમાંથી જ બોલાવી લખ્યો, હેં ભાભી ! ફક્ત ચોઘડીયું સારું જોઈ લખ્યો, હેં ભાભી ?”

“ના ભાઈ ! ના.” ભાભી આવા મક્કમ અવાજે અગાઉ કદિ બોલ્યાં હોય તેવું યાદ ન આવ્યું.

“કાં ભાભી ? સુખલાલ પોતે કબુલ થાય છે.”

“એમના બાપા કબુલ થાય તો પણ નહિ.”

“કાં ભાભી ?”

“એના ઘરમાંથી મા મુછ છે, ભાઈ મારા ! ઢોર નથી મુવું. ને ખીજું, મારે મારી છોકરીને ચોરી છુપીયાં નથી પસંદાવવી. મારી સુશીલાએ કાંઈ કલંકયું કામ કર્યું નથી. મારે તો સાખીઆ જોઈએ છે ન્યાતના સમસ્ત ન્યાતીલા. મારે તો મારી લાડકીના આ શ્રેષ્ઠ અવસરમાં સોની આશિષો લેવી છે, સૌનાં મોં મીઠાં કરાવવાં છે. મારે એને રાત લેવડાવવી નથી. ભગાડવી નથી.”

“પણ ભાભી. સારા કામમાં સો વિધન.”

✓ “વિધન તો આવે. વિધનને વળોટીએ તોજ સારાં કામ મીઠાં લાગે.”

“બહુ મોટો ખોપ-”

“કાંઈ નહિ થાય, ભાઈ ! હિંમત રાખો. આપણે ચેર નથી, ઘૂંટારા નથી, અનીતિના કરનારા નથી. ખીક ક્ષાની છે?”

“રાજની ખટપટો ઉભી થાશે તો?”

“ના રે ના, રાજવાળા તે ખચાડા જીવ શી ખટપટ કરવાના હતા ? દીકરી પુખ્ત ઉમરની છે, એને પોતાનાં વરધર પસંદ કરવાનો હક્ક છે. ને તમે દીકરીના આપ છો. તેમ સુખલાલને થોડા કાંઈ પચાસ વરસના ઠેરવવાના છે?”

“ખીજું કાંઈ તૂત જીભું કરે ને ભાભી !” નાના શેકના કહેવા પાછળ જોડો ગર્હિતાર્થ હતો. સુખલાલ એ પારખી ગયો : એના પૌરુષહીનત્વની ખનાવટી કથા.

“ગમે તે તૂત, કરે કે ન કરે, તમે દીકરીના આપ છો, ને દીકરી લાયક ઉમરની છે.” એટલું કહેનારાં ‘ભાણુ’ પણ આ મર્મ સમજતાં હતાં.

થોડીવાર સુધી કાંઈ બોલ્યું નહિ. સુશીલાના પિતાને ચટપટી ચાલી હતી. એના અંતરમાં ધાસ્તીના ફફડાટ હતા. એને તો ભાઈના આવ્યા પહેલાં પતાવી લેવું હતું. આ ભાભી ક્યાં લાઇ જાય છે ? ક્યાં ભયાનક પ્રદેશમાં ? કંઈ વિકટ વાટે ? કેમ ટક્કર ઝીલાશે ? પણ ભાભી પોતે ય ભેગી છે. ભાભીની તૈયારી કારમી છે. ભાભી મારે એક પડખે, ને સુશીલા મારે બીજે પડખે : મારી મોખરે સુખલાલ : મને ક્ષાની ખીક છે ? મનની ઝાડીમાં ધુરકાટ કરતાં ભયનાં સત્ત્વોને ભાભીની આંધે

રહીને વટાવતો આ ગભરુ પુત્રી-પિતા જાણે એક અગ્નિ-ખાખ્ર ઓળંગી ગયો.

“માટે જવ ભાઈ સુખલાલ, દીપચંદ મામાને મળો, એનો મત મેળવો, મનની નીગઠ ગાંઠ વાળીને નિર્ણય જણાવો. ને પાછા આવવાનો મત બંધાય તો કાલ સવારે પહોંચી જાજો. બની શકે તો એક ગાડું લેતા આવજો. પાછા ન આવવું હોય તો ય તમે મોકળા છો હો ભાઈ!”

પંચી ફરીવાર જ્યારે સુખલાલ ઘોડી પર ચડ્યો ત્યારે એના કપાળમાં ‘ભાભુ’ના હાથનો ચોડેલો અક્ષતકંકુનો ચાંદલો હતો, ને મોંમાં ગોળની એક કાંકરી આસ્તે આસ્તે ઓગળી રહી હતી.

પ્રકરણ છત્રીસમું

‘આજની ઘડી રળીઆમણી’

તે જ દિવસ રાત્રિયે થોરવાડ ગામની સાંકડી બજારમાં કાષ્ઠ મણિધર નાગ ચારો કર્વા નીકળ્યો હોય એવો જળજળાટ થયો. તેજ-પુર દરબારની મોટર ચંપક શેઠને અને વિજયચંદ્રને લઇને સામા મળતા બળદોને બડકાવતી અને ગામપાદરના મોરલા ગહેકાવતી આવી પહોંચી. દેવાધ ગએલા ગામલોકોએ હાટડેથી, ઓટલેથી ને ચોરા ઉપરથી સખ દેતાકને જીભા થઇ સલામો કરી. ચંપક શેઠે માન્યું કે આ માન પોતાને મળ્યું.

ઘરનાં તમામ માણસો ઉપર છાકા બેસારી દેવાનો જ નિશ્ચય કરીને આવેલા ચંપક શેઠ કાષ્ઠની સાથે વાતચીતનો શબ્દ પણ બોલ્યા વિના મહેમાનને લઇ મેડી ઉપર ચડી ગયા. તેમણે નીચેના ઓરડામાંથી ઉપર આવતો ઠંડા પહોરનો કાંઈક કિચૂડાટ સાંભળ્યો; એ કિચૂડાટ ઘોડિયાનો હતો. જગતના કરોડો કાનોને મધુર લાગતા આ કિચૂડાટે ચંપક શેઠના કાનમાં કાંટા ભોંક્યા. એણે તમ અવાજે પોતાની સામે એક બાજુ ગરીબડા બની ઉભેલા નાના બાઈને પૂછ્યું :

“ઘરમાં ઘોડિયું કોનું ચાલે છે ?”

ક્ષણ એક તો જવાબ દેવાની ઝાડી ફાટી નહિ. ખોંખારો ખાવો પડ્યો. ત્યાં તો મેડીના બાબુના ઓરડામાંની ‘બાબુ’ બોલ્યાં : “એ તો નાની દીકરી છે મારા દીપચંદ મામાની-રૂપાવટી વાળાની.”

“એનાં વહુ ગુજરી ગયાં ને, તે છોકરાંને આંહી લાવેલ છે.” ધડીબર થોથરાએલો દિયર હવે તાબડોતોબ બોલી ઉઠ્યો. ભાભી ભેરે જ હતાં, પાસે જ હતાં, તેની એને ખબર નહોતી. કેમકે એ તો અંદરના દાદરમાં થઈને ઉપર આવેલાં.

‘સવારે પાછાં મોકલી દેજે.’ ચંપક શેઠે સીધી નાના ભાઇને જ આજ્ઞા આપી. ઓરડાના દ્વારમાં ગોરા બેઠેલી આ દેહનું તેજ-સરોવર લહેરાવતી ઊભેલી પત્નીની સામે પણ એણે ન જોયું.

“સવારે બહેલો ઉઠજે ને બેઠક સાફ કરાવી નાખજે. પંદર જણ જન્મનાર છે. કહી દેજે જે રાંધનારાં હોય તેને. મીઠાઇ નથી કરવાની, સવારે આવી પહોંચશે. ફક્ત દાળ ભાત શાક ને ફરસાણુ કરવાનું છે.”

નાના ભાઇને એટલી વરધી દઇને ચંપક શેઠે સોડ તાણી લીધી. તે પછી વિજયચંદ્રે પોતાનાં ફાટ અને ટોપી ધડી પાડી સંકેતીને પોતાના ઓશીકા નીચે દબાવ્યાં, અને નાના શેઠને નરમાશથી પૂછ્યું : “અહીં સંડાસ, પાણીઆફ વગેરે ક્યાં છે ? ચાલો, જરા જોઇ લઉં ?”

નાના શેઠ નારાજ દિલે જ્યારે વિજયચંદ્રને લઈ નીચે ઉતર્યા ત્યારે, ત્યાં ઊભેલાં ‘બાબુ’એ તૂટ જ નોકરને કહ્યું : “જવ, મહેમાનને સંડાસ બતાવી આવો. અને પાણી તો ઉપર જ મૂકેલ છે.”

થનાર સસરા સાથે થોડો વાર્તાલાપ કરવાની વિજયચંદ્રની ઇચ્છા બાબુએ આ રીતે ફળવા ન દીધી, છતાં અચાક પ્રયત્નોમાં અચસ આસ્થા ધરાવનાર વિજયચંદ્રે નીચેની પરજાળમાં ઊભા રહીને બાબુને સંબળાવવા કહ્યું “મકાન તો સરસ છે. ફેટલી બધી સુંદર સોઈ છે ! જરા મીઠું મળશે ? ફાગળા કરી લઉં.”

ભાભુએ જ રસોડામાંથી લાવી મૂંગે મેથિ મીઠું આપ્યું. વિજયચંદ્રે તે રાતે કાગળા કરવામાં મોંની વિશેષ ચોકસીપૂર્વક ને લંબાણથી સંભાળ લીધી.

તોયે ક્યાંય સુશીલાનો પડછાયો ન દીઠો. ફક્ત કિચૂડટ જ સંભળાતા હતા. ઘોડિયું, કે ઘોડિયાને ખેંચનાર હાથ ન જ દેખાયા.

‘ભાવિમાં એક દિવસ આવા જ કિચૂડટ...’ વિજયચંદ્રની, કદપના ત્યાં જ વિરમી ગઈ. ઉપર જઈને એ નીંદરમાં પડ્યો. એ નીંદરને સવાર સુધી સ્વપ્નાં ચૂંથતાં રહ્યાં.

ઢેલી પરોડે ભાભુએ સુશીલાને જગાડી અને રસોડાનો આદર કરી દીધો. મેડી ઉપર શી વાત થઈ છે તે ભાભુએ સુશીલાને કહ્યું નથી. ચુપચાપ અને ચીવટથી ભાભુ રસોડાની સજ્જવટ કરતાં હતાં. ‘મીઠાઈ તો ગળી, તેજપસ્થી આવવાની છે,’ ‘તું’ જે તો ખરી ગળી; હું ભજ્યાં ને ઢોકળાં કેવાં બનાવું છું!’ વગેરે ઉદ્દગારો કાઢતાં કાઢતાં ભાભુ રસોડાના સમારંભમાં જે રસ ખતાવતાં હતાં, તે પસ્થી સુશીલા ઊંડે ઊંડે મૂંઝાવા લાગી. ‘જેમ લેજે, વિજયચંદ્રને તારાં કરેલાં ભજ્યાં વધુ ભાવતાં કે મારાં કરેલાં આજ વધુ ભાવે છે?’ એવો પણ વિનોદ ભાભુ ઊંટતાં ગયાં. ભાભુએ ભત્રીજાની જે દૃષ્ટા રેલ્લેમાં કરેલી તે આ પરોડિયે ફરી વાર કરી. ઓછામાં પૂરું, આડે દિવસે કદાપિ ન ગાનાર ભાભુ અત્યારે તો ઊઠતાં ને બેસતાં, લેતાં ને મેલતાં, ‘મારો વાલો આવ્યાની વધામણી રે, આજની ઘડી રણીઆમણી’ જેવાં ગીતોની પંક્તિઓ ગૂંજતાં હતાં. સુશીલાની શંકા આ બધું સાંભળી સાંભળી એટલી તો દુષ્ટ બની કે તેણે રાતમાં ભાભુ મેડી ઉપર બાપુજી પાસે ગયાં હશે કે નહિ તેની ચોકસી માટે ભાભુને સીધા આડકતરા કેટલાય પ્રશ્નો પુછી જોયા. પણ ભાભુ પકડાયાં નહિ.

નવા પાટલા, નવાં ઢીંચણિયાં, કોકરના થાળી વાટકા, વગેરે સામગ્રી પેટી પટારામાંથી બહાર નીકળતી ગઇ તેમ તેમ સુશીલા વધુ મૂંગળાતી ગઇ.

મૂંઝાએલી સુશીલા વચ્ચે વચ્ચે બાળકો પાસે જઇ આવતી હતી. ભાઇ બેનને સાચવતી બેઠેલી સુરજે એક વાર એમ પણ પૂછ્યું : “કેમ મોં પડી ગયું છે ભાભી ?”

નાનો દિયર જાનોમાનો પુછી જતો : “ભાભી આજ બોલતાં ટેમ નહીં ?”

“બોલું છું ને ભાઇ !” સુશીલા જવાબ દઇને હસવા મથતી.

“હે-હેઇ ! ભાભી ! ટમાલી આંઠમાં પાની-પાની-પાની ડેઠાય !” (તમારી આંખમાં પાણી દેખાય.) જો પોટી !”

પોતાનાથી રોષ પડાશે એ બહીકે સુશીલા ત્યાંથી નાઠી.

અંપક શેઠનું એ જ વખતે નીચે જતરવું થાય છે. એ સુરજ સામે બ્રુક્ટિ ચડાવીને બોલે છે : “પછવાડે જઇને બેસો.”

પોતાનાં બેઠિ ભાંડરડાંને પાછલી પરજાળમાં લઇ જઇને સુરજ લપાઇ ગઇ ને સુશીલાની રાહ જોતી રહી. સુશીલા એ બાળુ આવી એટલે સુરજે ધીમેથી પૂછ્યું : “અમે પાડોશીને ઘેરે જઇને બેસીએ ભાભી ?”

“ના, શ્વા માટે ?”

“આંહી કાઇને કાંઇ હરકત તો નહિ ને ?”

“ના રે, કેમ કાઇએ કાંઇ કહ્યું ?”

“ના, એ તો અમર્યું.”

“નથી ગમતું?”

“ગમે કંમ નહિ? તમારી આગળ નહિ ગમે તો.....”

“તો બીજું શું? તમારા ભાષ પાસે ગમશે.”

“ભાષ તો પછી-પે’લાં તમે.”

“એમ? તો તો જોજો હો, કાંઈ વઢે કરે ને, કાંઈ થાય ને, તો પણ ગભરાશો નહિ ને? ન ગભરાવ તો તમને સાચાં માનું.”

“અમને વઢે તો તો નહિ ગભરાઈએ. પણ તમને વઢે તો ગભરાઈ જવાય.”

“મને વઢે તો પણ આજે તો મન કંઈ જ કરજો. કાલે આપણે ધેર જશું.”

“મારા ભાષ આવશે?”

“આવવાના તો હતા. નહિ આવે તોય આપણે જશું.”

એ બોલમાં થોડો રોષ ને થોડો બહેમ અવાજ કરતાં હતાં. કાલે ખપોરે ગયેલો સુખલાલ હજી કેમ રોકાઈ ગયો? બહીને ત્યાંથી ફારગતી તો નહિ મોકલાવી દીધી હોય? આઝ્યા’તા મોટે ઘોડે ચડીને ને બુકાની બાંધીને! પણ મારા સસરાજીએ એને મોળા પાડી દીધા હશે તો? તો એનો શો વાંક! વાંક-સો વાર એનો જ વાંક. ભાણીની કસોટીથી ડરી ગયા હશે?”

એણે સુરજને પૂછ્યું : “તમારા ભાષ કાંઈથી બીવે કે નહિ?”

“ઢેઢગરોળીથી બહુ બીવે. બીજા કાંઈથી નહિ.”

સુશીલાનો શોકરસ હાસ્યરસમાં ફેરવાઈ ગયો. કાંઈક દિવસ બીજા-

વવા હશે તો દેઢગરોળી મદદગાર થઈ પડશે, એવા ટીખળી વિચારે એ અંદર ચાલી ગઈ.

તે વખતે મોટરગાડીએ ફરી પાછા ગામ પાદરના મોરલા ચમકાવ્યા. બેસો ભડકાવી, લોકોને સડપ દેતા ઊભા કરી સલામો ભરાવી. ને ફફફતા પેટ્રોલને ધુમાડે નાનકડું ગામ ગંધવી નાખ્યું.

સાતેક શેઠીઆ મહેમાનો ખડકીમાં આવ્યા. તેમાંના એકનો સાદ સારી પેઠે નરવો હતો. એણે ચંપકશેતું મકાન ગળવી મૂક્યું.

તેજપુર શાખાના મહેતાજી મીઠાઈના કરંડીયા ઊતરાવી અંદર આવ્યા. રસોડે પહોંચીને ‘ભાભુ’ની પાસે વધામણી ખાધી : “ખરૂં ડ્રા’પણું કામ ક્યું છે હો ઘેલીબેન ! બદલ્યા વગર છૂટકો જ નો’તો. રસ્તે દીપા શેઠને ચ શેઠીયા મળતા આવ્યા. એણે ચ ખસ એ જ કહ્યું કે દીકરીનું મન હોય તેમ જ કરી આપે નાત. મારે કન્યાની મરજી વિરૂદ્ધ કશો ચ દાવો કરવો નથી. સારું ! સારું ! ધા ભેળો ધસરકો ને વેશવાળ ભેળા વીવા : પતાવી જ નાખો બેનને કહું કે.”

“ભેળાભેળું જ ઉકેલી દેવું છે ને ભાઈ ! આજ જ પતાવી લેવું છે. બધી જ સરખાઈ થઈ ગઈ છે આજ તો !”

એમ બોલતે બોલતે ભાભુ સુશીલાને વધુ ને વધુ ફફડાવતાં ગયાં. મીઠાઈના કરંડીયા ખોલીને એણે અકકેક બટકું ચાખવા માંડ્યું. એના બચકારા સુશીલાને બચ્છીના ધા સામા લાગ્યા. એ રસોઈની ધમાલ કરતી કરતી જીચકાતી હોવાનો ભાભુને ભાસ આવ્યો. દાળમાં કડછી હલાવતી હલાવતી સુશીલા ખીજે બળતી કડછી પછાડતી હતી. ભજ્યાંના લોટનો ડોષો લેતાં એણે લોટ ઢાલ્યો પણ ખરો.

“આ લે તો ગળી ! આંહી આવ તો !” ભાભુએ મીઠાઈ ખાતાં ખાતાં સુશીલાને બોલાવી.

“આંહી ચૂલો ખજે છે. શું કામ છે?”

“આ ચાખ તો ખરી! આનો સ્વાદ તો જો ગમી!” બાલુના એ શબ્દો ભરપુર ગલોફાંમાંથી માંડ માંડ નીકળીને સુશીલાને કાને કાનખજુરા જેવા અફળાતા હતા.

“પછી વાત.”

એવું કહેતી સુશીલાનું ધ્યાન ચૂલા ખાજુ હતું તે વખતે પાછળથી જમને એના મોંમાં એક મોટું ખટકું હસેલી દીધું ને ‘નહિ પણ—નહિ’ એવું કહેતી સુશીલાને કહ્યું: “ન ખાઈ જ તો તને વિજયચંદ્રના સોગંદ.”

“આ લ્યો ત્યારે.” એમ કહેતે જ સુશીલાએ ખટકું મોંમાંથી ચૂલાની આગોણીની રાખમાં થૂંકી નાખ્યું. ને એણે બાલુની સામે તે વખતે જે ડાળા તાણ્યા તેથી તો “માડી રે...મારી નાખ્યા રે... ભવાની મા કળકા રે લોલ!” એવું ગાતાં ગાતાં બાલુ તાણેટા પાડીને ગીત સાથે તાલ દેતાં રસોડા બહાર ચાલ્યાં આવ્યાં, ને ફરી-વાર મીઠાઈ ખટકાવતાં બરાબર સુશીલાની સામે બેઠાં. જાણી બુઝીને ઠાંસોઠાંસ ભરેલાં એનાં ગલોફાંમાં એક ગામડી ગીતના બોલ ગૂંજળાતા હતા કે—

“ઓલ્યા, પાંદડાને ઉડાડી મેલો

કે પાંદડું પરદેશી

“એનો પરજુથો આણે આવ્યો

કે પાંદડું પરદેશી

“એણે સોટા સાત સબોડયા

કે પાંદડું પરદેશી

“હ તો જટપટ ગાડે બેઠી

કે પાંદડું પરદેશી

“જીવાન માણસના પેટની ખજર પણ શી પડે !” ભાલુએ સુશીલાની પ્રકાપપૂર્ણ ચુપકીદીને બેઠવા માટે બોલવા માંડ્યું : “રાતની રાતમાં તો વિચાર ફરીયે ગયા.”

“કાના ફરી ગયા !” કરતી સુશીલા ભીંને ઓરડામાં આવી, “તમારા કે મારા ? મને એક ઐસ આયોડાઇન લાવી દોને, એટલે મીને સૂઇ જઈ.”

“આંહી કાંઈ આયોડાઇન ન મળે ખાઇ મોટી !” ભાલુએ ટાઢે ક્રોડે કહ્યે રાખ્યું : “આંહી ગામડામાં તો અરધો તોલો કે પાવલી ભાર અરીલ્યથી જ રસ્તો નીકળે.”

“તો એ લાવી દો.”

‘મગાચું છે’-જરાક થંભીને ધીમે સ્વરે-‘રૂપાવટીથી’-પાછું થોડી વારે-‘નાલાયક ! આવે જ રેનો ! રપુચક જ થઇ ગીયો. છાતી કોની લાવે, મારા આપની ?’

“કાં ભાભી, ફટલી વાર છે જમવાને !” એમ પૂછતા નાના શેઠ અંદર પ્રવેશ્યા.

‘અસ ભાઇ, ભજ્યાં તળવા ખેસું એટલી જ વાર. હ્યો હ્યો, મીઠાઇ તો આખો !’

“મીઠાઇ !-ભાભી, કયા સવાદે ! અત્યારે મીઠાઇ ઝેર જેવી લાગે છે. મેડી ઉપર મારા મોટાભાઇએ તો મહાજનના શેઠીયાઓ પાસે અણજાજતી પારાણ માંડી છે. મને તો ભાભી, ગાજળ મૂળા જેવો કરી આખી વાતમાંથી કાઢી નાખ્યો છે. હું તો હવે સહી શકીશ નહિ ભાભી ! હું પાદર આંટો દઇ આવ્યો. ખેય જણા આવી ગયા છે આડું લઇને.”

“અરેરે બચાડા જીવ !” ભાભુના મોંમાં મીઠાઈનું બીજું બટકું ઓરાયું : “અબધડી જ હું તો એને ફિટકાર દેતી’તી. એ તો આવી ગયા પણ આ તમારી આ લાડકી તો જીવો !”

“કાં ?”

“રાતોરાત કાણ જાણે કેમ મત ફેરવી બેઠી છે.”

“મેં ક્યારે કહ્યું ? મને શા સારું સંતાપો છો ? મારા ટુકડા કરી નાખશો તો યે હું મત બદલવાની નથી. કહો તો હું ચાલી નીકળું.” સુશીલા બોલી.

‘મત ન બદલ્યો હોય તો લે આ બટકું ખાઈ જા.’

“ચૂલામાં જાય બટકું ! ભાભુ, કેમ ચક્રમ બન્યાં છો !”

“ચક્રમ કે ફક્રમ. મત ન બદલ્યો હોય તો ખાવું જ પડશે આ. ને જો મોંમાંથી કાઢ્યું છે ને, તો જાણીશ કે મત કાચો છે.”

એમ બોલીને જ્યાં થઈ ભાભુએ સુશીલાના મોંમાં બટકું હડ-સેલી પુલેલ ગલોડા પર એક ચુમી લીધી. માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું :

“મારી લાડકી ! ભાભુને હજીય ન ઓળખ્યાં ? હા-હા-હા-હા-સાચું છે. આજ હું ચક્રમ બની છું.”

આજની ઘડી રડીઆમણી

“મારો વાલો આવ્યાની વધામણી રે
આજની ઘડી—”

પ્રકરણ સાડત્રાસમું

‘મારી લાડકી’

તે પછી શાક કઢીના સખડકા ભરતે ભરતે આઠ દસ મહેમાનોની પંગતે પંદર મિનિટ તેજપુરના લીલાધર કદોધની મીઠાઈનાં વખાણુમાં ખસ્યી, પંદરેક મિનિટ દીકરીઓની ફળવણી અને ફળવાયેલા મુરતિયાની અછત ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું, ને બાકીની દસેક મિનિટમાં કઢી ભાતના સખડકાનાં અદ્વપવિરામો મૂકતે મૂકતે તેજપુર ગામની પાંજરા-પોળમાં ચંપક શેઠ પાસેથી કેટલુંક નાણું કઢાવી શકારો એની ચકા-સણી ચાલુ રાખી.

“તમે કહેશો તેમ ! બે હજારના કાકા.”

ચંપક શેઠના એ શબ્દોને ‘હે...ઇ ખ...રાં’ કહીને સાએ ઓડ-કાર ખાતે ખાતે વધાવી લીધા.

“હવે ખાધને તું વહેલો ઉપર આવજો.” પિત્તસવા કર્ત્ત્વામાં રોકાએલા નાના ભાઈને એટલું કહીને ચંપક શેઠ ઉપર ગયા. થોડીવારે બ્રાહ્મણ પણ આવી પહોંચ્યો, ને ચોખા, કંકુ, નાડાછડી. ઇત્યાદિ માગી ગયો. ગોળધાણાની થાળી પણ ઉપર ગઇ.

એ વખતે ખડકીમાં જૂનાં ખાસડાંનો ખખડાટ થયો. સુશીલાએ સ્તોડાની બારીમાંથી ધ્યાન ક્યું. ત્યાં તો પરશાળમાં ઊભેલો પેલો બાળક બોલી ઊઠ્યો “હેઠ બા...પ્પા ! માલા બાપ્પા ! છુછિલા બાબી ! બાપ્પા આવા ! આપલને તેલવા આવા ! હાલો છુછિલા બાબી.”

એમ કહેતો સુખલાલનો ભાઇ સુશીલાને ક’ંટે આવી બાઝી પડ્યોઃ “હાલો બાબી ! હાલો-હાલો-”

“હાલો ભાઇ, હમણાં જ જશું હો ભાઇ !” સુશીલાએ દિયરને હેથે ચાંપી લીધો.

દીપો શેઠ પરશાળ પર આવ્યા ત્યારે ત્યાં ઊભેલા સુશીલાના પિતાએ એને પિછાન્યા. મુંબઈમાં તો નહિ જેવો જ મેળાપ થયો હતો. આંહી પણ છૂપો જ મેળાપ કરી લીધો. દીપા શેઠે તો ગામડાની રીતે-તે કરતાં ય સુશીલાના પિતા પ્રત્યે સહજ ઊભરાતી પ્રીતે-નાના શેઠને બથમાં ધાલ્યા ને ઉદ્દગારો કાઢ્યાઃ “મારા બાપ ! ખુશીમાં ? દીકરી સુશીલા આણુંદમાં ? મારી તો સાત પેઢી ઊજળી છે બાપા ! ક્યાં બધા મેડી માથે છે ના ?”

“મામા !” ભાણુ બહાર નીકળીને બોલ્યાંઃ “જમવા બેસો.”

ઊઠેલી પંગતનો એઠવાડ પરશાળમાં હળુ પડ્યો હતો તે દેખીને દીપા શેઠે બે હાથ જોડ્યાઃ “ખાઈ કરીને નીકળ્યો છું ઘેલી બેન !”

સુશીલાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા ને કલપ્યું. વહેલે પરાડિયે ઊઠીને આ વૃદ્ધ માણસે ચૂલો કુંક્યો હશેને !

“અંદર આવો.” એમ બોલીને નાના શેઠે દીપા શેઠને ઓરડામાં લઈ જઈ, મેસુરનું બટકું હાથમાં લઈ, વેવાઈને મોં સામે ધરીને કહ્યુંઃ “મોં ઊઘાડો.”

“ન હોય, મારા પાપ, આજ હજી ન હોય.”

“આજ જ હોય. કાંઈ હરકત નહિ. સુશીલાનાં સાસુ સ્વરગમાં ઘોખો કરશે તો હું એ પાપ મારા માથે લખ લખશ, પણ મોં ખોલો શેઠ, મારી સુશીલા, મારી દીકરી, મારી એકની એક લાડકી, મારું શંકનું સ્તન—” કહેતે કહેતે એનો સ્વર ચીરાવા લાગ્યો—“એને સંભાળજો શેઠ. મોં ફાડે—ખાત્રી આપો.”

“સુશીલા તો મારી દીકરી જ રે’શે, ને તમે મારા માના જણ્યા રે’શો.”

એમ કહીને દીપા શેઠે બટકું ખાધું.

કાણે જાણે કયા જુગાન્તરોથી ભૂતલનાં પડોમાં અટવાતો અટવાતો, બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધતો જળપ્રવાહ નાના શેઠની જડ બુદ્ધિનાં ને બેઠે અચ્છલનાં પડો બેઠી મથાળે આવ્યો. એણે દીપા શેઠને ચરણે બે હાથ જોડીને નમન કર્યું.

“જે માનો તે આ છે. આ વાઙ્માન નથી, આ તો કન્યાદાન છે શેઠ ! મારું હૈયું હવે હિંમત નહિ હારે. મારાં લાભી મારી બેરે છે ને !”

“હું બેરે છું ને દીપા મામા બેરે છે લાભ, આટલા બધા ફફડે છો શીદને ?”

“ધેલી બેન ! સુશીલાને એક વાર મારી નજરે કરશો ?” દીપા શેઠે કહ્યું.

“બહાર આવ મગી !”

સુશીલા બહાર આવીને પીઠ ફેરવી બીબી રહી.

“એમ નહિ, મારી સામે જો દીકરી !”

સુશીલા ખચકાઈ, ગ્રામ્ય સાસરો આ શું માગી રહ્યો છે !

“કહું છું કે મારી સામે જો બેટા ! ભલે હું ગામડિયો રહ્યો. પણ તું હજી તો કન્યા છો. મોં જોવા જોગ છો, મારે તારાં દર્શન કરવાં છે જોગમાયા ! આમ જો.”

સુશીલા સન્મુખ ઊભી રહી. દીપા શેઠે એ હાથ લાંબા કરીને આશિષ દેતે કહ્યું : “મને આશિષ આપ બેટા, કે હું અસલ જાત જ રહું, હું તેલની ઉકળતી કડા સામે ય કદી કળત ન બની જાઉં : મનથી એટલી દુવા દે મને દીકરી. ને મારો વશવાસ રાખજો.”

એમ કહીને એણે ધબ-ધબ-ધબ પોતાની છાતી પર પંજો પછાડ્યો. એની છાતી પહોળાતી દેખાઈ. એનો પંજો યુદ્ધના નગારા પર દાંડી પડે તેમ પડ્યો. જાણે છાતી પર રણજોદ્ધાના અખતરની સાંકળી જણાઈ. પછી એણે મોં પર રમૂજ આણીને કહ્યું : “હવે હું જોઈ લઈશ તેજપરના મહાજનને ય. જઈને માપી જોઉં છું એ ધર-માદાના ચોરોને.”

બહાર નીકળીને એ ઉપર ગયો. નાના શેઠ પણ સંત્રામના સાથી બનવા પાછળ ચડ્યા. હિંમતમાં રહેવા માટે એણે દીપા શેઠનો હાથ પકડી રાખ્યો.

દીપા શેઠને દેખતાં વેંત આ દસ પંદર પુરુષોતું મંડળ ન્યાય-મંદિરતું ગંભીર રૂપ ધારણ કરી બેહું.

‘આવો, બેસો.’ સૌ ગાદી ઉપર બેઠેલાઓએ દીપા શેઠને આંગળી ચીંધીને ફક્ત જાળમ પર બેસવા કહ્યું, પણ એ તો ચીંધેલી જાળ કરતાં યે દૂર, હેઠે જાળમની કિનાર પર જઈને બેઠા.

નાના શેઠે એની નજીક આસન લીધું. એને ત્યાંથી ખેસવવા માટે ચંપક શેઠ મૂંગા ડોળા ફાડતા રહ્યા પણ મોટાભાઈની સામે એ જોતો જ નહોતો. અંદરના ઓરડામાં દાદર ઉપર ઊભેલાં ભાભીનું મોં માત્ર દેખાતું હતું તેના ઉપર જ દિયરની મીટ હતી. ભાભીનો દેહ તો હતો નીચે જ હતો.

બ્રાહ્મણ સૌને કપાળે તેલના રેગાડા ચાલે તેવા ચાંદલા કરવા લાગ્યો. વિજયચંદ્ર પોતાનો વારો આવતાં આસ્તેથી બ્રાહ્મણને કહ્યું: “તેલ છંટકારી નાખો. ફક્ત કંકુ જ ચોડો.”

“બહુ આનંદની વાત છે.” મહાજનના અગ્રેસરે વિષય ઉપાડ્યો: “આ તો મહાન સુધારો છે. દીપા શેઠે ફારગતી આપીને બે માણસના ભવ બગડતા બચાવ્યા છે.”

“ભવ બગડવા વાળી વાત શીદ કરવી પડે છે?” દીપા શેઠે હાંત કાઢીને કહ્યું.

“ત્યારે શું ભવ સુધરવાનો હતો?” ચંપક શેઠ ઉઠી ગયા.

“પણ-પણ-પણ ફારગતી ઢાણે ઢાણે-મેં ક્યાં—મને તો કાંઈક બોલવા દીધો—” નાના શેઠે શુરાતન બતાવ્યું.

“તું હવે મૂંગો મરી રે’ને? હું બેઠો છું બધા જવાબ દેનારો.” ચંપકશેઠે વગર સમજ્યે કહ્યું.

“ના. એમ નહિ—ચોખવટ—”

“અડખોત ખાવા છે?” ચંપકશેઠ આગળ વધી ગયા.

“પણ એને ખાપડાને શા માટે અડખોત ખાતી જોવે?” દીપા શેઠે વચ્ચે વાક્ય જોડ્યું.

“તમારી અડ્યોત તો મોટાભાઈ ! નાનપણમાં ઘણી ખાધી છે, આજ પણ ખાઈ લખ્ત. પણ સુશીલાનો જીવ મને વહાલો છે. બહુ વહાલો છે. મારી એકની એક લાડકી—” નાના શેકનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

“તે શું છે ?” ચંપક શેઠ ઉભા થઈ ગયા, નાનાભાઈ તરફ આગળ વધ્યા, અને ‘હા—હા—હા’ એમ સૌ કરતા રહ્યા ત્યાં તો એણે નાના ભાઈના ગાલ ઉપર એક લપાટ ખેંચી : એ લપાટ, બીજી ક્ષણે ખચ્ચર પડી કે, વચ્ચે પડેલા દીપા શેઠના મોં પર વાગી દીપા શેઠના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો. “રામ !”

ચંપક શેઠને સૌ હાથ પકડીને વારી રહ્યા છે તે ક્ષણે, આ હોહાની વચ્ચે શબ્દો સંભળાયા.

“જે જે સોમચંદ કાકા ! પીતાંબર પુવા જે જે ! મોટાભાઈ અનુપચંદભાઈ જે જે !”

ઓરડાના ખાસ્થામાં આવીને બિબેલાં ‘લાલુ’ તેજપુરના મહાજનના પ્રત્યેક પુરુષને સંબંધ અનુસાર સંબોધતાં હતાં. જેઓ પોતાના શ્વસુરપક્ષના હતા તેમના પ્રત્યે પોતે લાજનો અરધો પરધો ધૂમટો ખેંચ્યો હતો.

વહુવાર માણસ મહાજનના સભાસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું : અજબ વાત બની : આ પ્રદેશનાં ગામડાંની વૈશ્ય જ્ઞાતિમાં તો શું, હજી મુંબઈમાં ય નથી બની શકતો એવો અપૂર્વ બનાવ બને છે. ને લાલુ—જેમણે આવા પુરુષ-મંડળમાં અવતાર ધરીને કદી પગ નથી મૂક્યો તે પાંત્રીશ વર્ષની કુળવહુવાર, જાહેરમાં જેણે પોતાના પગની આંગળીઓ પણ ન દેખાડવાનો મુલાકો પાડ્યો છે તે લજ્જતવંત ‘ધેણી’ : તેના હિદાર દેખી સૈ કોણ પામ્યા. ‘લાલુ’એ હાથ જોડી રાખી કહ્યું :

“મારી વાત સાંભળશો ?—”

“નીચે જાણ કે નહિ ? ” ચંપક શેઠે ત્રાડ મારી.

“આજ પહેલી જ વાર એમની આજ્ઞા ઉઠાપવા આવી છું હો—પહેલી જ વાર.” ‘ભાભુ’એ મહાજનના આગેવાનોને જ સંબોધે રાખ્યું: “પહેલી અને છેલ્લી વાર હું કહેવા આવી છું એટલું જ, કે ફારગતી મારા દીપા મામાએ આપી હશે, સુશીલાએ કે એના બાપે નથી આપી. સુખલાલમાં એકેય એળ છે જ નહિ. સુશીલા મુંબઈની મુધરેલી નથી, રૂપાવટીના ધર કરતાં કે વર કરતાં કાંઈ વધુ ઉંચ વરધરને લાયક અમારી સુશીલા નથી. વધુ લાયકને દેશો તો જ બે જાણના ભવ બગડશે. ને સુશીલાએ તો મસ્તી સાસુને મેંયે પાણી મૂક્યું છે, છોકરાંને પોતાની પાંખમાં લીધાં છે, મારા દીપા મામાની છાંયા સ્વીકારી છે. આ લગન તો ક્યારનાં થઈ ગયાં હોત—પણ અમારે ચોરીનું કામ નહોતું કરવું. અને અમારે મુવેલ સ્ત્રીની અદ્ય પાળવાની છે. માટે સૌ આવ્યા છો તો ગળ્યાં મોઢાં કરીને સુશીલા—સુખલાલને અશ્વિર્વાદ આપો શેઠીયાઓ ! બ્રહ્માંડ ફરશે ને, તોય આમાં મીનમેષ નહિ થાય. ઘોડનારા ભલે ઘોડી લ્યે.”

એટલું કહીને એ ઓરડામાં લપાઈ ગયાં.

“સુશીલાને બોલાવો.” ચંપક શેઠે આજ્ઞા કરી.

સુશીલા ઉપર આવીને પોતાના સસરાનો મલાજો રહે તેવી રીતે એક બાજુએ બેસી રહી.

“આ બધી કોની શીખવણી છે ?” ચંપક શેઠે ત્રાડ દીધી.

સુશીલાએ જવાબ ન વાલ્યો.

“શો વિચાર છે બોલ, નીકર એક ઘડીકમાં સૌના હાથમાં રામપાતર પકડાવી દઉં છું.”

‘હે-હે-’ દીપા શેકતા એ બે જ હે‘હે’કારામાં ગઝબ કટાક્ષનો વજ્રપાત હતો. એ હાસ્યમાં સુશીલાએ સસરાના નિશ્ચયની અખતર-સાંકળીનો ફરી ઝળુઝળાટ સુણ્યો; ને એણે મોટા બાપુજીની સામે જોયા વગર જ મહાજનને કહ્યું—

“મારા સસરા ના પાડશે તો યે હું તો ત્યાં જ જવાની છું. એ કાઠી મૂકશે તો યે હું ત્યાં જ જવાની છું.”

‘ઠીક શેડીયાઓ ! આપને સૌને રળ છે. પધારો,’ એમ કહીને ચંપક શેઠે નાના ભાઈ પ્રત્યે ફરીને કહ્યું : “તું, તારી દીકરી, ને ત્રીજી આ તારી જે થાતી હોય તે કમત, ત્રણેને રૂપસદ છે. પાણી પીવા ય રોકાશે મા. નીકર ભુંડાં લગાડીશ”

“સાથે સાથે મને એક વિશેષ રળ આપો.”

“કૂવામાં ડૂબી મરવા સુધીની રળ છે.”

“તો યે સ્વામી છો તે નહિ મટા. મને દીક્ષાની રળ...”

“વેશ્યા થવાની ય રળ છે. ખસ?”

બેઠેલા સર્વનાં મોંમાંથી અરેરાટી નીકળી. ભાભુએ કહ્યું—

“ખસ ! ચાલો ભાઈ, ચાલો સુશીલા, ચાલો મામા.”

સૌ ઉઠ્યા. નાના ભાઈએ ઉડીને મોટા ભાઈ સામે હાથ જોડ્યા, ને કહ્યું, “અધું જ તમારું છે મોટાભાઈ, હું તો તમારો આશ્રિત હતો. મને તમે મોટો કર્યો. તમારા ગુણ નહિ બૂલું. મોટાભાઈ...”

એમ કરીને પગે લાગવા નીચે નમતા નાના ભાઈને ચંપક શેઠે તરછોડીને કહ્યું : “જા હવે જા નાટકીયા !”

“એમ તે કાંઈ ચાલશે ?” સ્તબ્ધ બનેલા વિજયચંદ્રે આખરે પોતાનો વારો આવેલો જોયો : “એમ તે હું કેમ છોડીશ ? હું ‘મારી આખી કાગળખીંતીને જતી કરી ચક્ર્યો છું. જાગો છો ? હું અઘાલતે જન્મશ્ચ.’

‘જાને ભાઈ ! બેલાશક જાને.’ એવો જવાબ આપીને ભાભુએ તુચ્છકારભર્યું હાસ્ય કર્યું : ‘અદાલત અમે જોઈ નથી તે જોવાશે.’

મહાજનના અગ્રેસરો તો થીજી જ ગયા. એમણે એક ખીજની સામે જોયું, એમાંથી એકે કહ્યું : ‘આ બધું જાણ્યું હોત તો અમે આમાં હાથ જ ન નાખત.’

થોડા જ સમય પછી એક ગાડું રૂપાવટીને માર્ગે ચાલ્યું જતું હતું. દીપારોઠ પોતે ગાડું હાંકતા હતા. અંદર સુશીલા ત્રણ ભાંડુને લઈ બેઠી હતી. પાછળ સુખલાલ, ભાભુ ને નાના શેઠ ચાલતા હતા. સુખલાલ એના સસરાને પોતાના ખભાતું ટેકણુ આપતો, એક વખતના એ ‘નાદાન’ની આજની વીરતા સામે લગતા હૃદયે ગંભીર જવાબદારીના પગલાં ભરતો હતો. ગાડામાં ફાલતુ એક કપડાનો ટુકડો પણ સાથે નહોતો.

*

ત્રીજા દિવસની સવારે ટપાલી સુખલાલ પરનો એક કાગળનો ખીડો આપી ગયો. કાગળ મુંબઈથી ખુશાલભાઈનો હતો. સાથે એક તસ્વીર હતી. તસ્વીરમાં બોખી બુઢા જેવી દેખાતી સ્ત્રીએ અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું કે ‘To my darling son smarty : from Lina—મારા પ્યારા બેટા સ્મારટીને—લીના તરફથી.’

કાગળમાં ખુશાલભાઈએ ફોડ પાડ્યો હતો.

‘હું તારા ખબર દેવા એને ઘેર ગયો’તો. હું તો એનું બોખું રૂપ જોઈને આભો જ બની ગયો. એણે કહ્યું કે સ્તનાગીરી જીલ્લામાં મરકી ફાટી નીકળી છે, ત્યાં નસં બનીને જઈ છું. પાછી કદાચ નહિ જ આવું. આ જખી તારે માટે દીધી છે. ને તારી વહુ માટે હીરાની વીંટી દીધી છે, જે હું લખ માથે લઈને આવીશ.’

વંચાતો કાગળ સુખલાલનાં અશ્રુજળે છંટાતો હતો.

લેખકનું નિવેદન

હસ મહિના પૂર્વેના એક મંગળવારે ‘કુલછાબ’ના અંકોમાં પુરવાને માટે આ વાર્તા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતે લેખક પાસે આખી વાર્તાનું હાડપીંજર બિલકુલ તૈયાર નહોતું. વાર્તાનું સર્જન બેરીતે કામ કરે છે. અમૂક લેખકો વાર્તાનું આખું જ માળખું પહેલેથી ધરીને પછી તેમાં લેખનનાં શ્વેદિર માંસ પુરવા બેસે છે ત્યારે હું અને મારા જેવા અનેક ફક્ત એક પ્રબલ પરિસ્થિતિથી જ આંધળો પ્રારંભ કરીએ છીએ. ને તે પછી પાત્રો તેમજ પ્લોટ, બાણ કે પોતાની બંતે ધડાતાં ચાલે છે. આવી આંધળી લેખનપદ્ધતિ ખરું જોતાં તો અકસ્માતને આધીન નથી હોતી. એમાં પણ ધણા કાળના સંધરાયેલા અનુભવો તેમ જ ચિંતનોનાં જ રંગો રેખાઓ પુરાતાં આવે છે. તૈયાર પૂર્ણીઓ જ કંતાય છે.

પરંતુ આંધળુક્રિયાં કરીને આ વાર્તાને આગળ ચલાવી એટલું કહેવું બરાબર નથી. આ વાર્તાના ઘડતરમાં ‘કુલછાબ’ના વાચકોના “ઝાઝા ને રળીઆમણા હાથ” કામે લાગ્યા હતા. પહેલા જ હપ્તાથી વાચકોના કાગળો આવવા શરૂ થયા, ને જેમ જેમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો તેમ તેમ તેા દૂરથી ને નજીકથી, શહેરોમાંથી ને ગામડાંમાંથી, સુશિક્ષિતો તેમ જ સામાન્યોના, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કાગળો આવતા ગયા, જેમાં વાર્તાને કષ્ટ કષ્ટ દિશામાં લઈ જવી તેનાં નિખાલસ સૂચનો હતાં. એ બધા કાગળો બે આંહી ઉતાઈ તો ‘વાર્તા સર્જન’ની કળાના વિષય પર નવું જ અજવાળું પડે. પરંતુ ‘વેવિશાળ’ની મુકરર કરેલ કિંમત હવે વિશેષ પાનાંનો બોલે ઉચકી શકશે નહિ.

સમસ્ત સમૂહનો જેને પોતાના સર્જનમાં આટલા આત્મીયભાવનો સાથ મળી શકે છે તે લેખક ઉત્ત્રભાગી છે.

‘વેવિશાળ’માં મારે જે કહેવું હતું તે હું કહી શક્યો છું કે કેમ? મને ખબર નથી. બાણું છું ફક્ત આટલું જ, કે કહેવાનું જે હોય તે વાર્તામાં જ લેખકે કહી લેવાનું છે; વાર્તામાં નથી કહી શકાયું માટે ચાલેા પ્રસ્તાવનામાં પ્રસ્ફેટ કરીએ, એવા હક્ક વાર્તાલેખકને નથી જ નથી. વાર્તાકારની પહેલી ફરજ—અને છેલ્લી પણ—એક જ છે : વાર્તા કહેવી, વાર્તા સારી રીતે કહેવી, ને વાર્તા જ કહેવી. મેં પણ આંહી વાર્તા—બસ વાર્તા જ કહેવાનો દાવો રાખેલ છે.

એક સુશિક્ષિત વાચકે પૂછ્યું હતું કે “તમે સુશીલાને એના સસરા પર ભાવ પેદા થાય છે તેનાં કારણો તો બરાબર બતાવ્યાં છે, પણ સુશીલાને સુખલાલ પર વ્હાલ થયાનાં કારણો નથી આપ્યાં.”

આ સૂચન થયું ત્યારે હું વાર્તાના અંતભાગની ઠીક ઠીક નજીક આવી ગયેલો. મેં આ પ્રશ્ન તપાસી જોયો. સુશીલાને મેં પુછી ચે જોયું કે ‘બાઈ, તારાં કારણો તો બતાવ ! તેં મને થાપ બવરાવી છે.’ જવાબમાં સુશીલાએ મને કહ્યું કે “સાચી વાત છે મારા પ્રહાસ ! પણ હવે તો હું તમને એક પણ કારણ આપવા બંધાએલી નથી. હું હૈયાકુટી નથી એટલું જ ફક્ત તમને કહું છું. બાકી સુખલાલ પર મને વ્હાલ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો મોંજનાર તમે કોણ ? ખસ, કશા કારણ વગર શું હું કોઈને ચાહી ન શકું ? આથી વધુ કાંઈ ખુલાસો મારે તમને કરવાનો નથી. બધી વાતનાં કારણો ! ખસ કારણો ! ને એ કારણો પાછાં અમારે તમને સૈને કહેવાનાં, કેમ !”

આવો કરુણ ફેજ લઈને હું સુશીલા પાસેથી પાછો ફર્યો છું ગરમ મિલજ કરવાનો હવે તો એને હક્ક છે, કેમકે એ મારા હાથમાંથી વચ્છી ગઈ છે.

બીજે એકરાર : વિજયચંદ્રની પાછલાં પ્રકરણો માંહેની નવેસર બનાવટ મને પોતાને નથી ગમી. પણ ફેરફાર કરવા માટેની મારી મથામણ નિષ્ફળ ગઈ છે; લખ્યું તે અણલખ્યું થઈ શક્યું નથી.

આ વાર્તાની લખાવટમાં રસ લેનારાં ને કાગળો લખી લખી ખૂબીઓ વખાણનારાં, પીઠ થાબડનારાં, ત્રુટિઓ તેમ જ ભયરથાનો બતાવનારાં, નાનાં ને મોટાં, નિકટના ને દૂરનાં, સર્વે ભાઈઓ બહેનોને આભારભાવે વંદન કરે છું. તેમની સૈની કલ્પનાને હું પૂરો ન્યાય આપી શક્યો છું કે કેમ એ વિચારે ધૂનરી પણ અનુભવું છું. પણ તેમાંના જેમને જેમને આ વાર્તા ‘સમોરત’ શુભ લગ્ન આરોગ્ય ક્ષેમ કલ્યાણ’ કર્યા વગર અપૂર્ણ લાગે તેમને એટલું જ યાદ આપું છું કે ‘વેવિશાળ’ની વાર્તામાં લગ્નજીવન અને કન્યાબચ્ચાની પીંજણ મારાથી, કલાના કાયદા મુજબ ન જ કરી શકાય. ‘વેવિશાળ’ની વાર્તાએ વેવિશાળનો જ પ્રસ્ફોટ કરીને ચૂપ થવું રહે છે.

જાણકાર
ઉત્તરાચન
૧૯૮૫

ઝવેરચંદ મેઘાણી

